

ШАРҚ ТАБОБАТИ

ШАРҚ ТАБОБАТИ

Нашрга тайёрловчи, таржимон,
мақолалар ва шарҳлар муаллифи
Ҳамидулла ҲИКМАТУЛЛАЕВ

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЯТИ

Ушбу тўртинчи Табибонинг Ре-
шудликиси ФАнинг мушбур тавося, йило-
логен фанлари доктори, устоди Убай-
дулла Каримовга бағишланган.

МУҚАДДИМА

Ушбу китобда Шарқ табибони, ҳусусан ўзбек табибати тарихи ҳақида суя тарихиларди. Ушбу 1-қисмида Муқаддимад алақиситалони-
нинг табиботга ола хидолати, 2-қисмида араб ёзувида асарларни
бизга атиб келган IX—XX асрларда йшган 60 дан зиёд Шарқ
табибларининг ҳаёти ва ижоди, 3-қисмида пиллий тақриботлар, 4-
қисмида тиббий асарлар тарихини суя ўрин олган.

Шарқ табиботи тарихида қадимги юнош табиботининг йирки
намошдалари — Буяроғ (миллабача 489—335 йа.), Аресту (милла-
бача 384—322 йа.), Диоскоридус (1-аср) ва Жалинус (129—209 йа.
отрсуф) табибларининг таъсири катта бўлади. Масалан, суя тарки-
би ва ҳозир табиб Хувайи ибн Исҳоқ (803—877) анлиқ олим-
ларнинг йирки табиб асарларини қадимги юнош тилидан суя-
ний ва араб тилига таржима қилди. Кейинчалик унинг таржи-
масидан айрки тиббий асарлар араб тилидан башқа тилларга,
жумладан ўзбек тилига йирилди. Шу тариқа юнош табиботи Шарқ
табиблари катарий ва анлиқ ишлариди қўллана бошланди.

Абу Баю Роиш «ал-Ҳалиф» юнош асарини қадимги юнош
табиботига асосланли, унга 93 тиббий тажрибасиди эришган ютуқ-
ларини қўлган ҳолда ёзган эди. «ал-Ҳалиф»да қадимги юнош та-
биботининг то муаллиф замонасигача бўлган тиббиётга донр му-

Ҳамидулла Хаматуллоев (1929) ТошДУнинг Шарқ факульте-
тини битирган. 1957 йилда УЎР ФА шарқшунолик институтини ас-
шанга турилган келдиб, 1964 йилда ИИи Силининг «Юрак дорилари
ни «қадим» қавула қандиларлик диссертациясини ёзилди ва унқ
1966 йилда «Фан» нашриётида ишар эдилди. Берийий мукофоти
сегирди.

«Унқ йилларда Х. Хаматуллоевнинг «Абу Баю Роиш ва
униқ асарини «таб қолдирган насақиллар тарихи» (1974), уста-
ди Х. И. Каримов билан ҳамкорликда табибларини ИИи Силининг
йилди ортиқ тиббий рисодаларини (1987), «Таб қонумларининг ю-
нинг ишарини (1960—83 й) ва унқ йиллик савалларини (1982—83
й) тасмадин «ишди.

«Шарқ табибони» ишоби аҳмақаш олин меҳнатининг калба-
даги саварисидир.

Шераъ таълофата, Ишроғи таъбиривони, таржимон, мақолалар ва рисолалар муваллифи Абдуллола Қодирӣ, Т. А. Қодирӣ номидати халқ мероси нашриёти, 1994. 288 бет

Ушбу китобда Мухаммад алайҳиссаломнинг соғлиқни сақлашда оия ҳазислари, IX—XX асрлар мусулмон Шарқида, асосан Ғр-ти Осиё ва Хуросонда яшаб ижод этган 60 дан ортиқ табиб, докторлар ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар ҳамда Абу Бакр Рашид ва Абу Али ибн Синонинг tibбий рисолалари ўрич олган. Бу рисолалар касалликларни аниқлиш ва даролаида бутун ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Китоб tibбий билимгөҳлар мударрислари, талабалари ва кезе китобхоналар оммасига мўлжалланган.

Мухаррир: Муҳсин УМАРЗОДА

ББК 53.59

Маъсул муҳаррирлар: ЎзР Фанлар академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори М. М. ХАҒРУЛЛАЕВ, tibбиёт фанлари доктори, профессор Х. В. ҚАРИМОВ,

Ш 4100000000 — 88 98—94
 М 361 (01)—94

© Абдуллола Қодирӣ номидати халқ мероси нашриёти, 1994 й.

ISBN 5-864884-114-5

ҳам Ҳазратунолар тўплаган. Ҳажм жиҳатида у Ибн Синонинг «Тиб қонунари» асаридан ҳам катта бўлган.

Розий жаҳон табобати тарихида кўпгина ингилликлар катро қилгик табиблардан бири. У биринчилардан бўлиб чечки ва қизимик касалликларининг эҳумик амалиёсини аниқлади. Қиссалликлар тарихини дастлаб тузган ва ўз фаолиятида қўллаган ҳам Розий эди. Шунинг айтиб ўтиш мумкин, бу касалликлар тарихи ҳозирги замон тиббий ҳужжатларини тузиш қонуни-қондаларига хилоф эмас. Розий кўп ҳолларда касалнинг исми ва отасининг исмини, ёши ва касбини, турар жойи ва жинсини, касаллиги ва бошиқа бағиларини, ўзи тавонидан тайинлаган дори ва талбирларини, уларнинг касал шўаларга кўраатган таъсирларини ва шиддат, насао тузалиб кетганлиги ёки ўзгачилигини батафсил ёзиб қолдирган.

Абу Али ибн Сино даврида ҳам қадимги юнон табоботининг таъсири сўнматан эди. Аммо Ибн Сино Шарқ табобати тарихида «Тиб қонунари» номли 6 жилдан қонуний китобини яратдики, у юнон тиббий кесарлардан ҳам устуб ва ҳам мазнун жиҳатидан аниқлаиб турарди. «Тиб қонунари» Оаруно мамлакатлари тиббий олий ўқитишхоналарида 500 йилдан ортқроқ вақт мобайлида асосий ўқувлик сифатда талабаларга ўқитилган. Бу китоб Шарқ ва Европ табибларининг муҳаббатини шунчалик қозондики, ҳар бир табиб уни синчиқлаиб ўргалхасдан туриб табиблик даъвосини қила олмайдиган бўлиб қолди. Назижода Ибн Синодан кейин ўтган шалаб Шарқ табиблари «Тиб қонунари»нинг тўла 6 айри жилхларининг қисқартирилган тахририни тузиш ёки уларга шарҳ ёзишга киришиб кетдилар. Бишқалари аса ёзилган шарҳга қўшимча шарҳ ёзиш билан уни янада чуқурроқ ўргандилар ва оммалаштирдилар. Шу тариқа, қадимги юнон табобати агаллаган ўрниларини сенинхаста Розий, Ибн Сино, уларнинг устўлари ва шосирлари яратган Шарқ табобати дурдоналарини агаллай бошлади.

Доривунослик илии Абу Райҳон Берунийнинг «ас-Сайдан фи-тиб» («Табобатда доривунослик китоби»)нинг дунё мазнини кўриши билан жуда паломлаб кетди. «Сайдан» Шарқ мамлакатлари, жумладан, Урта Осиёда доривунослик (фармакогнозия) тарихида алоқида ўрив тутди. Асарининг муқаддимасида Беруний бу фаннинг ваэнфаларини ва унинг баъзи бир назарий масалаларига шу қадар кенг ва пилий жиҳатдан тўхталиб ўтгани, бу нарса Берунийдан Урта Осиёда фармакогнозия илинига асос солувчилардан бири деб ҳисоблашга мумкин беради. Китобининг асосий қисми ўсимлик, ҳайвон ва наъданлардан олинган 1000 дан ортқ доривор моддаларини ҳар тавонлама таърифлашга бағишланган. Эндиликда бу сода дориларининг умумий шон 2000 дан ошиб кетди.

Ибн Синодан кейинги даврдан (X—XIX аср) форс ва туркий тиллардаги адабиётлар Ибн Сино тиббий меросидан кенг фойдаланилган ҳолда ёзилганини таъкидлаиб ўтишни истардик.

Айсувқис, туркий тилларда ёзилган оригинал тиббий асарларнинг оқ қисмигича бизгача ешиб қолган. Шунга қарамай, бизгача белмуҳсон, тўлиқ етиб келган оригинал асарлардан маълумотлар ҳамда тўлиқ бўлмаган қўлёзмоларнинг палеографик белгиларига қараб ҳукм чиқарилса, улар пўнроқ XIV асрдан бошлаб ёзилганини аниқлаш мумкин. Гарчи оригинал асарлар кўрагиш жараёни пўн мўдди билжарилган бўлса-да, XIV асрга нисбат тараққий этган ёзилганлигидама дадалат берилди. «Шарқ табибати» китобида туркий тиллардаги тиббий асарларнинг пўнмк бир қисми шўнчигдек табиб бегев доир бўлган машҳўр асарлар хронология тартибда пилини қараб жўллантирилди.

Айна ўқувчи! Китобнинг учма қисмида баён қилинган маълумотлар Шарқ табибати тарихини дастлабдан ўрганишларда Сизга қўллашга назифасилик ўтайди. Унда Шарқ табибати тарихи батафсил биён қилинганлиги бўлса ҳам, шитоб маълумоти иккинчи ўзланитарга таалаблар Шарқ табибати тарихиниш жўқпоти. у лўрларда етишкиб чиққан табиблар, дўришўнослар ва улар бўиб қўлдўрган асарлари билан танишадилар.

Ўрта аср табибати қўлёзмалариниш нўмуна енифатда пўнма қилинган нўсоллар ҳам патта қўнматга мўнмк. Улар Шарқ табибати дўрдўналарни билан яқиндан таништиришга, вўзўқўна тиббий етишўқўлар ва дўришўр мўдўларини тушўниб етишўларига жўнмат қўлади.

Қўнматдамаги китобниш ЎзР ФА Абў Райҳўн Берўний номдаги Шарқшўнослик институти ва Иккинчи Тошкент Дадалат Тиббиёт институтиниш Иккинчи кўнматларниш нашрга тавасия қўлган. Иккинчи кўнматлардаги ўшў китоб мўқўлматда ўз пақўларини айнама уни ўқиб чиқиб, қўнматли фикр ва мўлоқўзаларини айтагиш ЎзР ФА академинга, фўлдица фўклари дўктори М. М. Хайруллаевга, тиббиёт фўклари дўкторлари, профессорлар Х. Е. Қўнматга, В. И. Исҳўқўевга, тарих фўклари дўкторлари А. У. Ўрнматга, А. А. Ақмедовга, тарих фўклари номўдалари Қ. Мўнматга, В. С. Машнматга ва машнмат пўнм Мақмўд Хасаннига мўаллиф ўнматини енифатда иккинчи дўрдўлиниш билдирад.

«Шарқ табибати» Сизда яшнм тавасурит қўлдўрад, деган ўмқўданма. Китоб дақўдаги фикр, мўлоқўзалариниш қўнматиниш машнматга бўиб иборини:

Тошкент — 129, Навойи кўнм, 30-ўй, Абдулла Қўдирниш номдаги хўлқ мерўси машнматини.

1. Қўнматиниш 201 сатрдан иборат ўйғур ўнматда ёзилган тиббий рисола ва тиббий назмўдаги бешта асардан машнматлар етиб келган бўлиб, улар Берлин жўлекциясидаги жўй олган. (Дрешнматюркский сўнмари, наз-вў «Науша» Ленинградское оғдўленине, Ленинград 1969, Предисловие, стр XXXIV, XXXVII).

I-қисм

МУҲАММАД АЛАЙҲИССАЛОМ ҲАДИСЛАРИДАН

Ҳадис — ислом дини таълимоти бўлиши Қуръони каримдан кейин турадиган иккинчи муқаддас маъба бўлиб, пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаёти ва фиолияти, шунингдек унинг диний, ахлоқий ва тиббий кўрсатмаларини ўз ичига олган.

Ҳадислар тўпламлари ва ҳадисларга суянган ҳолда ёзилган асарлар вужудга келганидан сўнг, улардан фойдаланган ҳолда Муҳаммад пайғамбар таъобатини ўрганишга бағишланган «Тибби набий» («Пайғамбар таъобати») номли рисолалар яратилди.

Мазкур ҳадислардан шундай хулосага келиш мумкинки, Муҳаммад пайғамбар таъобати ундай кейин яшаб ижод этган Абу Бакр Розий ва Ибн Сино каби машҳур табиблар назарияси ва амалиятидан жиддий фарқ қилмайди. Балки, Муҳаммад пайғамбар таъобати ундан кейинги асрлардаги ислом мамлакатлари таъобатининг равиқига асос бўлиб хизмат қилган.

Қуйида Бухорий, Муслим, Термизий, Абу Довуд, Нисоий, Ибн Можажа каби бирик ҳадис олимларининг тўпламларидан танлаб олинган сиҳат-саломатликка оид ҳадислар берилди.

Раҳмли ва меҳрибон Аллоҳ номга билди,

Расулуллоҳ алайҳиссалом айтадилар:

1 — ҳадис, Ароқдан сақланмаглар, чунки у барча ёмонликларнинг казирисидир.

2 — Икки жағнинг ва икки остиғнинг ўртасидаги аъзоларининг сақлагин.

3 — Ҷамғаларим учун энг қаттиқ қўрққан жидатларим: қосим солиб семирим, серуёқулик, даиғасалим ва суёт эътиқодда бўлишимлар.

4 — Бир жойда пабо келсам бир деб эшитсаларим, ушга жойга кирманлар. Агар силлар эшитган жойга пабо келса, ўш ердан қочиб чиқиб кетманлар.

5 — Қайси бирингиз бўлмасин ушаса чун қўлдан овзига қўйсин ил ушаламасин, аке ҳақда шайтон ундан кулади.

6 — Қайси бирингиз бўлмасин кекирганда ва акеда уртанда овзанни балаид кутармасин, чунки шайтон шундай ҳолларда овзани балаид кутарилишини лалим кўради.

7 — Зайтуи билан бўянинг ёғини ўзингизга суртинг, чунки у муборак дарахтдан чиқади.

8 — Моҳон бўлган кишидан биртқич ҳайвондан сақлангандек сақлашинг. Агар у бирор водийга тушса сиз бошқа водийга тушинг.

9 — Ҳанмом дейладиган уйдан эҳтиёт бўлинг. Кимки ушга кирса (лунги билан) ўрансин.

10 — Ҳар қандай маст қиладиган нарсаин истеъмол қилишдан қочинг.

11 — Сизнинг орангизда менга энг севқилигингиз оз овқатлашиб, вазиб енгил юрадиганингиздир.

12 — Қонингиз айнаб ва ҳайнаб кетиб, сизни ўлдирмасалиги учун ойнинг ўн бешин, ўн олтилик, ўн тўққизин ёки йигирма биринчи кунда қон олдирганингиз лозим.

13 — Биз учун икки ўлимтик ва икки қон ҳалол қилинди. Ўлимтиклар: балиқ ва чигиртка. Қонлар: жигар ва қаражигар.

14 — Хилз билан бўяшинг, чунки у ёшлигингизин, ҳуснингизин ва жиҳсий қувватини зиёда қилади.

15 — Ўлдирилганларини ўшга ерининг ўзига дофи қилинглар.

16 — Агар кун жуда исиб кетса, пенкии паноэкини кечиктириброқ ўқилглар, ҳароратнинг балаидлиги жаҳаннам алапгасидир.

17 — Об-ҳаво ўта исиб кетса, қон олдиринглар, чун-

¹ Шайтон — исомнинг руҳий душмани бўлиб, уни роҳи ростдан, шариат йўлидан адштиришга ҳаражат қилади; ёмон ишларни қилишга ундади; одамларни гуноҳга еттилайди; исом ўз ҳаётини бирини қилганини қилса, унинг устидан кулади.

ки бирортангазда қон қайнаши юз бермәси. Акс ҳолда у улимга олиб боради.

18 — Агар беморнинг иштаҳеси бирор нарсани туюб қолса, уша нарсани топиб едириб хўйинг.

19 — Қайси бирларингга райҳон тақдим этилса, уни қайтармаски, чунки у жаннатдан чиққандир.

20 — Ҳар бир киши оқитланса, гўшг-ёғ доғини кет-мазини учун қўлини ювсин.

Юқорда «Тиббий набий» («Пайғамбар табобати») номли рисола ҳақида қисқача тўхталиб, ҳадислардан бир қанча мисоллар келтирилади. Энди Муҳаммад пайғамбарнинг тиббий, одоб-ахлоқ, озодалик, соғлиқни сақлаш, касалликларни содда дорилар билан даволаш ва ўрни билан мураккаб дорилардан фойдаланганлигига оид ҳадислардан намуналар келтирилик. Улардан баъзиларини Абу Бакр Раъий ва Абу Али ибн Сино асарларидан кўчирмалар келтириб шарҳлаймиз. Чунки пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг табобатга оид назарияси ва амалияси кейинги давр мусулмон Шарқ табиблари томонидан синов кўрилган ва улар синовдан муваффақиятли ўтган².

а) Тиббий одоб — ахлоққа оид ҳадислар

Раҳмлик ва меҳрибон Аллоҳ номки билан

Расулуллоҳ алайҳиссалом айтадилар:

1 — Ҳадис. Аллоҳ Таоло ҳақиқатан гўзал, шунинг учун ҳам гўзалликни яхши кўради. У ўз бандасига берган неъматларининг исмини кўришни хоҳлайди. Фақирликни ва ўзини фақир кўрсатганини ёқтирмайди.

2 — Аллоҳ Таоло ота-онасига бўлган яхшиликларни сабабли кишининг умрини узайтиради.

3 — Ароқ билан савдо—сотиқ қилиш ҳаром қилинади.

4 — Ҳаё ва имон бу бир жуфт шох (жабилар), агар улардан бири кўтариб, ўса иккинчиси ҳам кўтарилади, ўсади.

² Ахлоқ-оодобга оид ҳадис намуналари. Таржимонлар: Ҳамидуллоҳ Ҳикматуллоев, Абулқасим Мансуров, Тошкент, «Фан», 1990 йил (БЕЗ таҳрирдан иборат), Ҳ. Ҳамидатуллоев, А. Мансуров, Сихат-саломатликда оид ҳадис намуналари. Шарҳшунослик Э. Тошкент, «Фан», 1982 й. 41—46-бетлар.

5 — (Тонг өстиш) оянда ухканы ризакти бұлашыга қар-
шылыа қылады.

6 — Икки кишини ояқат үч кишига етади, үч киши-
лик ояқат түрт кишига етади.

7 — Қыздарыныга ләйиқ кишидан сөзчи келсе, лар-
хәл шикәхләб бериш, еиларыи узоқ сақлаб ұтырмаш.

8 — Касал хузурига киргәшигиада уига «ажолишига
етгәви йүк», деб әжинтириш. Бу динишига тақдирда би-
роу парсаиғи үзгәртирмәсе ҳам, беморыиғи кәйфиетиғи
якшилайди.

б) Озодалыкка оид хадислар

1 — хадис. Соцпиги иззат-акром қил ва уига ях-
ши муносабатда бұл.

2 — Аллох Таоло озода заҳидни севади.

3 — Хар бир тук остида жалобат (кир) бұлади, тук-
ларыи юниғ ва терийгиғи тозалаш.

4 — Нелом дини покизадыр, шуниғ учун покиза бұ-
лыгылар, зеро жәмәатга покиза бұлымаганлар кпрмайдн.

5 — Овқатнығ баракәси ундаи оянди ва кейини қуә
ювиш биландыр.

6 — Хар бир мусулмоннығ учта бурчи бор: 1. жума
кунн чүмәлини; 2. мисвок тутыш; 3. атрлар билән хуш-
буй бұлыш.

7 — Бирортангығиғиғи идишигиғиғи игт ялаган бұлса,
уш тозалана учун етти мартаба ювиш керәк, аиләги
бир ювишиги түпроқ билән кейингиларыга үхмәтиб ювиш
керәк.

8 — Уйқудағи соф киши уйғоқ рӯзәдорға үхшайди.

в) Соглиқни сақлашга оид хадислар

1 — хадис. Офтобда ұтыришдан сақлашығи, чунки у
кыйыни эскиртиради, ёқимеиз хид туредиради ва яши-
рыган касәлликни юзата чиқаради.

2 — Улдирилганларни ұша еришиғи ұаиға дағи этинг-
лар.

3 — Жума кунн чүмәлинылар, кимки жума кунн чү-
мәлиса, жумадан жумагача ва яна үч кунгача үз гуно-
ҳини ювган бұлади.

4 — Эиғ яхши ва әжри бұладиган касәл күришлик,
касәл хузуридан тезда туриб кетиш хисобланади.

5 — Шифо—(дортиқ ёки аулук солиш билән) қон
олдиришликдыр.

6 — Яхши даволаштиришнингиз қортиқ ёки зулук солиш билан билан қон олиш орқали бажарилади.

7) Мисвок (тиш тозаллагич) тутишига оид ҳадислар

1 — Ҳадис. Мисвок пиллатиш тугригида сизларга кўп айтдим.

2 — Мисвок тутишига шунчалик кўп буюрдики, ҳатто фарз қилиниб қолариники деб қўрқдим.

3 — Мисвок оғизни яхши қилади ва Аллоҳнинг ризосига эга қилади.

4 — Мисвок тутиш тугма табиатдандир.

5 — Мисвок барча дардга даво, аммо «сом» (шнш) га эмас. «Сом» — ўлим демакдир.

6 — Мисвок тутиш, чунки у яхши нарсас мисвок тишнинг тешларини кетказди. Балғамни кетказди, кўзини жиллаштиради, милкни ёшиқтайди, оғизнинг ёмон ҳидини кетказди, меъдани тузатади, жанинатдаги даражаларни оширади, малонкаларга ҳамд айттиради, Аллоҳнинг ризосини олдирди ва шайтонга нисбатан сазобини қўзғатади.

7 — Мисвок тутиб бир нақт намоз ўқиш, мисвок тугмай олтиш бор намоз ўқигандан афзалдир.

д) Ниҳоҳ ва онлага оид ҳадислар

1 — Ҳадис. Аллоҳ Таоло ҳақиқатан ҳам кўкракдошларининг яқин қариндошлар каби (қўшниларининг) маръ қилади.

2 — Уз уруғингизга яхши зотлардан танланг, чунки аёллар ўз биродарлари ва ҳамшираларига ўхшашларни тунадилар.

3 — Мушфиқ ва серпушт аёллар билан турмуш қуриш, чунки мен ушматларимнинг кўялиги билан фохрланаман.

4 — Боланинг ота зиммасидаги ҳақи: ёзиши, сузиши ва ўқ-ёй олиши ўргатиши, ҳамда яхши — ҳалол иорсадар билангизга боқишдир.

5 — Боланинг отадаги ҳақи: болага яхши ием қўйиш, баҳоятга етганда уйлаштириш ва ёзишни ўргатиш.

6 — Сизга ёш аёллар нос, чунки уларнинг оғизлари жуда яхши, қоринлари бўш ва кутиб олишлари илиқ бўлади.

7 — Жоҳиллар орасидаги илм истоғчи толиб, ўликлар орасидаги тирikka ўхшайди.

8 — Аёл кишининг ақли эркак кишининг ақли кабин-
дир, ҳатто унинг хунидан учдан бир қисса ортиқдир.

е) Рўза тутнишга оид ҳадислар.

1 — ҳадис. Бир ой рўза тутинглар.

2 — Аллоҳ Таоло касал ва сафарда бўлган уммат-
ларига рўза кунлари оғизларини очишга руҳсат нисом
қилади.

3 — Рамазон ойида бир қултум сув билан бўлса ҳам
сахаралик қилинган ва бир қултум сув билан бўлса ҳам
ифторлик қилинган.

ё) Зинно ҳақнда айтилган ҳадислар

1 — ҳадис. Зиннодан қочинг, чунки унда туртта иллат
бор: 1. Юздан широй йўқолади; 2. Ришқ қирқилади; 3.
Аллоҳнинг газабни келади ва ўт-дўзахга бошлайди.

2 — Ҳа қўшинининг аёли билан ўйнашган зинкор-
га Аллоҳ қиёмат куни қарамайдан ва ёшига ҳам олмайд-
ди, балки унга кираётган дўзахийлар билан дўзахга кир-
дейди.

3 — Яширишга жиясий алоқа ва муғомбирлик қи-
лиш бутпарастликдир.

ж) Садда дорилар билан даволашга оид ҳадислар

1 — ҳадис. Ушбу дарахт — зайтун ёғи билан бўй-
кинглар. Кимга ёқимли ҳид учраса, ундан ўзинга қўйиб
олсин.

Ибн Сино дейди: «Ёввойи зайтун ёғи кўп жиҳатдан
гул ёғидекдир. Мўйини сақлайди, ҳар кун ишлатилса,
мўйининг тез оқаришини тўхтатади» (240 б.).

2 — ҳадис. Зайтун билан бўйнинг ва унинг ёғини
кўзингизга суртинг, чунки у шубораи дарахтдан чиқади.

Зайтун ботида Ибн Сино бундай дейди: «Зайтун
ёғининг эҳисини кўз хиралайишига қарши суртма қи-
линадди. Қўйқаси кўз дорилари таркибига киради. Ян-
роғининг куйдирилгани кўз касалларида тўғиб ўриш-
га ўтади. Елими кўзга тушган парда, оқ ва мугуз қат-
ламнининг дағалланишига қарши ишлатилади. Янроғи-
нинг шираси кўз тўлагининг иргиб чиқишига, кўзининг
мугуз пардаси яраларига ва кўзга тушадиган наъла-
ларга қарши ишлатилади. Бир зайтун кўзга ёввойи зай-
тундан кўра мувофиқроқдир ва елими ҳам мувофиқ бў-

либ, кўзини тозалайдн ва яралар чиркинн кетказадн, кўзга тушган сув (катаракта) ва оқини кетказадн» (241 б.).

3 — ҳадис. Кўзингизга сурма мой қўйинг, чунки у кўзга жило берадн ва кнпркнн ўстиради.

Ибн Сино дейди: «Сурма кўзинг соғлигини сақлайди. Кўз яраларидаги чиркинн йўқотади» (74 б.).

Абу Бакр Розий сурма ҳақида бундай дейди: «Чечак бошланиб, касални даволаш менга топирилгач, эзиб янчилган сурма билан қувватлантирдим. Шунинг учун кўз атрофларига чечак кўп тошган бўлишига қарамай, кўзга ҳеч нарса чиққани йўқ. Унинг, яъни касалнинг атрофидаги кампирлар касалнинг кўзи чечакдан эмон қалганлигидан таражжубландилар» (Абу Бакр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи, Тошкент «Фан», 1974 й. XI — рақам. Бундан кейин «Касалликлар тарихи»).

4 — ҳадис. Укроп ейинг йўғон ичак касални қулаандн сақлайди.

Ибн Сино дейди: «Укроп ичак огрикларига фойда қилади. Укроп билан хўқча қилинса, ичак огрикларини ва эрлик уругини кесади, унинг уруғи эса чиқиб турган бавосирни қайтаради: кули орқа тешик ва эрлик олатининг яралари учун яхшидир». (592 б.).

5 — ҳадис. Сигирнинг сўти шифо, ёғи даво ва гўшти касалликдир.

Ибн Сино дейди: «Сут берувчи ҳайвонлар яхши ўтлар билан боқилиши керак. Сутда ҳеч қандай бошқа-ча маза, яъни аччиқ, нордон ва ўткир маза бўлмаслиги, ёқимсиз ва ёт ҳидлар бўлмаслиги керак. Сутни соғлаган замон унда бирор ўзгариш пайдо бўлмасдан бурун ичиш керак. Бўғозлик даври хотинларнинг ҳомладорлигидан узоқроқ ёки озроқ чўзилган ҳайвонларнинг сўти ёмон бўлади. Шунинг учун бўғозлик муддағи жихатидан инсонга яқин турган ҳайвоннинг, масалан, сигирнинг сўти энг яхши сўт ҳисобланади».

«Сут иссиқ мизожли ёнилардан кўра, ёши улгайган кишиларга уларнинг табиатида ҳўллик ҳосил қилгани ва уларда бўладиган қичимани йўқотгани сабабли фойда қилади. Аммо уларнинг сўтни ҳазм қилишларига асал билан ёрдам беркиш керак. Сут қўянча ўз ичинин ички суриш ва ичаклардаги чиқиндиларини чиқариб ташлашдан бошлайди. Сўнгра озиқлантиради ва баданга тарқалиб ич яна тўхтайдн» (362, 363 бб.).

6 — ҳадис. Аллоҳ Таоло ҳар бир дарднинг давосини ҳам яратиб қўйган. Сунгир сутнини кўпроқ истеъмол қилинганлар, чунки у турли доривор гиёҳларни териб ейди.

Ибн Сино дейди: «Сутни шакар билан ичилса, юзнинг рангини, айниқса, хотинларни чиройли қилади. Сут семиртиради; ҳатто оғиз суви иссиқ ва қуруқ мизож сабабли озган одамларнинг мизожини ҳўллаш ва ёмон хилтларни чиқариш ва шу билан озиқни ахшалаш орқали семиртиради».

«Сут ўзининг ювиш, тозалаш ва ёништириш хоссалари сабабли ички яраларга мос келади» (365 б.).

7 — ҳадис. Совуқ сув билан мустаҳаб қилинг, чунки у баноёрга қарши фойдалидир.

Ибн Сино дейди: «Совуқ сув... қайси аъзодан бўлмасин бирон хилт оқиб касалига учраган ва ўша оқиб сабабли беморланган кишиларга фойда қилади» (380 б.).

8 — ҳадис. Мушк ҳиди энг яхши ҳид.

Мушк — эркак қабарга қийинининг мушк безларидан олинадиган ўткир ҳидли бир модда. Ибн Сино дейди: «Мушкни заъфарон ва бир оз кофур билан қўшиб бурунга тортилса, совуқдан бўлган оғриққа фойда қилади. Шимилтирувчиллиги ва ўзидаги қувват сабабли мушкнинг ўзи ҳам шу таъсири беради. Мушк муътадил мияни кучайтиради» (372 б.).

9 — ҳадис. Гўшт сийш хуақин ва юзини чиройли қилади.

Ибн Сино дейди: «Энг яхши гўшт қўй гўшtidир, чунки у иссиқ ва юмшоқдир. Улоқ, бузоқ ва ёш қайвонларнинг гўшти ҳазм учун энг яхши бўлиб, фисоси жуда латифдир. Улоқникидан кўра кўзичоқ гўшtidа чиқилди камроқдир. Мақтарли сут эмган молнинг гўшти жуда яхши, ёмон сут эмган молники эса зарарлидир».

«Энг яхши ва сийтувчи гўшт чуқур жойлашиб, сувика яқин турган гўшtidир. Унг томоннинг гўшти чоп томонникидан енгилроқ ва яхшироқ бўлиб, мушакларнинг ўрта қисми ҳаммасидан ҳам иуқсонсизроқдир» (367, 368 бб.).

10 — ҳадис. Зотилжам касалигидан деитиз ҳусти ва зайтун ёғи билан даволанинг.

Ибн Сино дейди: «Қора зайтун ўа данаги билан бирга астма ва ўпка касалликларида тутатиладиган нар-

жолга, аныкка, кыт талкалгаларга сурталдап.
 Күрүткөн асап буган күшкөк конталаш ва күкүрдөп
 тандан келип ок на падыа бугушунини олдунн олдун.
 Соонинд, кон оманга жолга күшкөк, тигиб кон олдун-
 Нон Сино дейт: «Тор рабхонинин суунин жортыкка
 чүки у катта (тинган) дуруга яхши шифо.
 17 — халис. Сызга тор рабхонка доанк, унк хидалит,
 сазилкаар тарник». 150-бакрам).

күн; окатит похот шифа бугаи аёо бугорди» («Ка-
 канд истермог кыл ва мезданга нсигманг ляталар
 ка зин. Устоа зунд апра суви буган беш дурхак ту-
 кити мезде султандан шикот килди. Сидилги тор-
 Аду бакр Розининт шориди бундак дейт: «Бир
 дани кидиреди ва окатин хазм кидиреди» (326 б.).
 тосасга ачкышидан бугалдан күшкөн тугатал. Мей-
 Нон Сино дейт: «Эирван нисса, окатинин мезде
 ташкари барыа дарадарга шифорид.
 нквалеси шит, — бу ханм асмакыр, — кесалмилдан

18 — халис. Сино ва аракан фолдаланит, чүки у
 канга фокка квалди» (1370, 371, 335 ва 668 б.).
 тугиткини күкүрдиктани нон, «акн, ва кара чапн чак-
 ншуга күшкөк болгуса кити фойга килди. Күшкөк
 квалди. Еран түш ва дукбани асбодарини калтыкка-
 Күшкөк тугитини күшкөк кыга ок тугитини фойга
 тларини хаммаси кыт хираманшуга фойга килди.
 ирчисон суварга тикималарви ахшмаб ордун.
 со бугушунини хид сэмасантуга фойга килди ва фал-
 хоракот тугитини күбватилек бугади. Этарини хамма-
 Нон Сино дейт: «Күшкөн оманган тугитини күшкөн
 барыа дарадарга кало килди.

19 — халис. Күшкөн фолдаланит, чүки улоо уш
 күшкөрдикти чиркни буготал» (74 б.).

Нон Сино айтат: «Күшкөн солганин сактадан,
 доон ва күшкөн алати.

14 — халис. Сурмаган фолдаланит, чүки у шит-
 раки бегирван, кыга тугура тардин ачкырб тит-
 килди» (63, 314 б.).

ти асет квалди. Китар ва буган афрунгарига фойга
 титкохонка ва мезде афрунгарига фойга килди. Су-
 «Эманн илганган бир амеркан нисса, мезданга
 та килди».

ти фойга килди. Эманн мезде афрунгарига фойга
 титкохонка тугушунини сур бугалдан асетт шифорид.

Тоғ райхони ишлеикли шивиларга суртилдигән до-
рилар» (389 б.).

Абу Бакр Розийнинг шивиларди бундай дейди: «Бир
хотун ином олати буйича, темир черки истеъмол қилга-
нда, унинг кўрагида бир оғриқ пайдо бўлиб, патжа-
да буридан қон кетган. Ички қотган эди. Устоз унга ке-
чалари шакар билан олаҳури суви ва нонуштадан кейин
арла суви истеъмол қилишни буюрди. Бурига озгина
қоғур билан тоғ қора райхони сувини тертишиш ва ои-
катк хаал-у зайт ёки хиримия бўлишини таянлади»
(«Касааликлар тарихи», 743-рақам).

18 — ҳадис. Сизга туянинг сийдиклари ва сўтлари
керас (дорилардир).

Ибн Сино дейди: «Сийдикларнинг энг фойдалиси
асл туялардан ҳисобланган араб туясининг сийдигидир.
Сийдик теридаги доғни кетказди.

Одам ва туя сийдикларни, айниқса сўт бериб турган
туянинг сийдиги билан бирликда ишлатилса, истеъсо ва
талоқнинг қаттиқлашганига фойда қилади. Шундай ри-
воят қилдилар: «Агар сиз туянинг сўтини ва сийдиги-
ни ичганингизда соғлом бўлур эдингиз. Ҳақиқатда одам-
лар уни ичдилар ва соғайдилар» (154, 155 бб.).

19 — ҳадис. Сизга туя ва ситир сўтлари лозим, чун-
ки улар барча дарахтлардан кўра шифобақшироқдир;
шунингдек сўт барча дордага даводир.

Ибн Сино дейди: «Сўт ўзининг ювини, тозалаш ва
ёпиштириш хоссалари сабабли ички яраларга мос ке-
лади.

Сўт кўзининг хираланишини ва шапқурликни келти-
риб чиқаради.

Агар кўзга соғилса, кўз оғриғига ва кўзга тушадиган
иссиқ моддаларнинг зарарига қарши фойда қилэди.
Қовоқ гадир — будурлигига ҳам фойда қилади. Яна
сўтин тухум оқи ва хом атиргул ёғи билан қўйилса ҳам
шундай таъсир беради. Кўзга соғилган сўт кўздаги қи-
зил нуқталарни кетказди.

Сўт ўпка яраси ва силга қарши ишлатилдиган до-
рилардандир. Сўт бош ёки меъдодан кўра кўкрак учун
фойдалироқдир.

Туя сўти истеъсо учун жуда фойдалидир, айниқса
уни урғонх араб туясининг сийдиги билан қўшиб ичил-
са, иштаҳани оширади ва чамқатади. Туя сўти ҳайз қо-
лини ҳайлайди, ситир сўтининг айроми эса жинсий ало-

қа зэрарларын кетказади ва шахсоний қувватин оши-
ради» (365, 366 бб.).

Абу Бакр Розийкийи шогирди айтади: «Бир ёш хотиннинг бир кўзи қизил эди. Миясига бир хил мол-
ди оқиб тушиб, у молди ёши кўзига ўтган эди. Бу ҳол
балалигини бери бар эди, дедилар. Устоз бош томши-
нинг касаллик томонидан қой олдириб, халта қайнат-
масини берди ва бу қайнатмани дини вақтга та ювишни
унутма деб тавбеҳлади. Шундан кейин бешинга гўл ёни
на сирки суртишни, кўзига сўт соғдиришни буюрди»
(«Касалликлар тарихи», 60-рақам).

20 — ҳадис. Эй Аллоҳнинг бандалари, даволашинг,
чунки Аллоҳ таоло ҳар бир касаллиқни давоси билан
жратган, фақат биргина касалликка даво йўқ, у ҳам
булса қарлик.

***

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Муҳаммад
пайгамбар ҳадисларида баён қилинган tibбий ўси-
лар ва амалда касалликларга қарши ишлатилган сод-
да ва мураккаб дорилар, қарийб бир ярим минг йил
ўтишига қарамай ҳануз ўз қимматини йўқотган эмас.
Улар инсон соғлигини сақлаш ва уни тиклашда Ўрта
Осиё ва бошқа мусулмон мамлакатларининг аксарият
халқлари, хусусан табиблари томонидан қўлланиб ве-
лямоқда.

II-қисм

IX—XX асрлар мусулмон шарқида, хусусан, хуросонда яшаб ижод этган табиб ва доришunosлар

1. ХУНАЙН ибн ИСҲОҚ

(809—877)

Тула исми Абу Зайд Хунайн ибн Исҳоқ ал-Ибодий бўлиб, у несториан таржимони ва табиби эди. Аббосийлар халифаси Мутаваккил (847—861) даврида таржимонлар мактабига раҳбарлик қилган; ўзи араб, форс, қадимги сурёний ва грек (юнон) тилларини яхши эгаллаган. Буқрот, Арасту, Диосқуридус, Жолжиус ва бошқа антик олимларнинг янми асарларини араб тилига таржима қилган. Таржималардан ташқари Хунайн ибн Исҳоқ томонидан 100 дан ортиқ аксарияти табобат ва доришunosликка бағишланган оригинал асарлар ёзилган.

Жумладан, Хунайн ибн Исҳоқнинг бизгача етиб келган араб тилида ёзилган «Масоил Хунайн ибн Исҳоқ ало торик ат-тақсим ва-т-ташхис» («Тақсимлаш ва ташхис ёзуви билан (урганиладиган) Хунайн ибн Исҳоқнинг (тиббий) масалалари»)нинг бир нусхаси УзР ФА ШИ (эижом рақами 2746/Ш) да сақланмоқда.

Бу асар, шунингдек «Масоил фи-т-тибб ли-л-мутаъаллимий» («Урганувчилар учун табобат масалалари») «Эки Маджалила-т-тибб» («Табобатга кириш») деб аталган бўлиб, Ибн Абн Усайбизанинг айтишича тугалланмай қолган. Уни Хусайннинг жижин ва шогирди, Хубайш ёзиб тугатган.

Асар табобатнинг умумий назарий масалаларининг бошланғич масалалари баёнига бағишланган. Урта асрларда бу асар лотин тилига таржима қилинган. Шарқда ҳам бу асар жуда кенг тарқалган — унинг

кўпгина қўлёзма нусхалари етиб келган. Шарқнинг энг йирик табиблари унга шарҳ ёзганлар, жумладан Ибн Сино ва унинг шогирди Абу-л-Қосим Абдулраҳмон ибн Джи ибн Салиқ ан-Нишопурий (вафоти 1068 й.) ни тилга олиш kifойдир.

Кўпгина манбаларда хабар қилинишича, бу асар сапол ва жавоб шаклида ёзилган бўлган. Қўлимиздаги қўлёзма тузилиш жиҳатидан бошқа нусхалардан фарқ қилади: маълумотлар бунда жадвал шаклида баён қилинган. Бошида муаллиф табобатни назария ва амалиётга ажратади. Кейин айрим назарий масалаларни табақалаштирган шаклида баён қилади: етти табиий омиллар (унсурлар, мизожлар, суюқликлар, аъзолар, қувватлар, ҳаракатлар, руҳлар); аъзолар (бошқарувчи ва уларга қарам); одам танасининг аҳволи (соғлом, касал, ўртача ҳол); мизожга қарам бўлган касалликларнинг сабаб ва аломатлари; соғлиқни сақлаш ва касалликларни даволаш; сода ва мураккаб дорилар, уларнинг қувватларини аниқлаш; томир уришининг аҳволи; тери, соч, кўз, баданининг ташқи кўрinishидаги хилма-хил рангда бўлишлик сабаблари; эркак ва аёл табиятининг фарқи; ҳаракат, тинчлик, овқат, уйқу ва бедорликнинг таъсири; иситма хиллари; сийдикнинг ранги, ҳиди ва ундаги чўкмаларга қараб аниқланадиган — касаллик аломатлари.

Хувайи ибн Исҳоқнинг ҒЗР ФА ШИ да сақланаётган баъзи бир таржима асарлари устида тўхталамиз. Жолинус (129—200 й. атрофи)да яшаб ижод этган машҳур қадимги Рим табиби, доришунаси ва файласуфи, ҳамда у Буқрот (милодгача 459—355 йй.) дан кейинги қадимги юнон табобатининг йирик назарийчи намояндаси (400 атрофида) асар ёзиб қолдирган ва улардан 117 таси сақланиб қолган бўлиб, деярли уларнинг ҳаммаси қадимги сурёний ва араб тилларига таржима қилинган. Шундай асарлардан бири «Жавомий китоб Жолинус фи-л-баъл» («Жолинуснинг сийдик ҳақидаги ҳамма нарсага қамраб олган китоби»)дир. Араб тилига Хувайи таржими қилган бу асар сийдик таҳлилига ва унинг восидида ташхис қўйишга бағишланган. Аввал сийдик ҳолати нисон баъдидаги тўртта хил (суюқлик)нинг ўзаро нисбатига боғлиқ экаишти тушунтирилади. Ундан кейин ҳайвонлар сийдигининг нисон сийдигидан фарқ қиладиган аломатлари баён қилинади; одам сийдиги (болалирининг, ёшларининг, ўрта ёшдаги эркеклар-

нинг ҳарн киниллар ва ҳарнн абдаларининг) табақалаштирилди. Талаф касалига учраган яшилларнинг, жигар касалига бўлиққан адамларнинг ва исма билан оғриган касалларнинг қиссий урсашлаган сийдиклари кўрганидан манбат сифатида келтирилган. Бундай ҳоллар учун шина илти шаклида (46 та) жадвал берилган.

Бу таржиманинг 1890 йил 8 варақда кўчирилган бир нусхаси етиб келган.

Хузайн ибн Исҳоқнинг бизгача таржима асарларидан яна бири етиб келган. У «Ар-рисола ал-қабрия» («Қабрия рисоласи») деб аталади. Рисола Букрот қаламига мансуб бўлиб, кинсқача кириш ва асосий қисмдан иборат. Кириш қисмида, жумладан, рисола логини тиланда ёзилган эканлиги айтилади. Бу рисола Букрот қабридан топилгани учун «қабрия» деб аталган. Рисоланинг асосий қисми 25 «ҳодиса» (қазия)дан иборат. Бу ҳодисаларда кини касалликларининг ташқи аломатлари ва уларнинг ояибатлари тавсифланди. Барча ҳодисаларда даволаб бўлмайдиган касалликларнинг аломатлари ганрилади, буларнинг натижасида касал талминан бир ҳафтадан то бир ярим ой муддатда ўлиши керак.

Хузайн ибн Исҳоқнинг араб тилига таржима қилган мажкур «Қабрия рисоласи»ни Ҳомид-хон ибн Зоҳид-хон ибн Муҳаммад Солиқ-хон Шоший узбек тилига таржима қилган. Бизга бу таржиманинг Ҳомид-хон қўли билан ёзилган дастхат нусхаси етиб келган. У УЗР ФА ШИ (ашжом рақам 12535/II) да сақланмоқда. Бу узбекча таржима 1953 йил атрофида бажарилган. (АР № 122, 143).

12. ЮСУФ ИБН АБДУЛЛАТИФ АТ-ТАБИ

Бу табибнинг ҳачон ўтганлиги бизга маълум эмас. Аммо унинг 1890 йил 20 варақда кўчирилган «Солиқия» («Солиқнинг «Қабрия» шарҳи») номли асари етиб келган. Юсуф мусулмон жамоаси олди раҳбари Муҳаммад Солиқ қузурда яшаган, шунинг учун бу шарҳни унинг номи билан «Солиқия» деб атаган.

Шарҳ кинсқатима муқаддима ва асосий қисмдан иборат. Асосий қисмда бир неча сатрларда Букрот «Қабрия» асаридаги 25 «ҳодиса» нинг ҳар бирининг мазмунини келтиради. Биз фойдаланган нусхада «ҳодиса» — «боб» деб аталган ва ҳар бир бобга ёзилган шарҳ «бил-

ғил» деген сүз билан бешләнеди. Кейин мақсуд сатрларда улам сабабларга табобат нуктасы назардан шарҳланади. Шарҳ муаллифи Абу Бакр ар-Розинийн «Шарҳи Хасий» ва ал-Илоқий асарларына таянади.

Иби Синодан кейин ҳам кезинген кичик табобатларнинг ёзиб қолдырган асарларыни шарҳ қилиш бұдан бөлек урганиш дэвом этган. Шундай асарлардан бари Абу-л-Қосим Абдуррахмондир. У 1068 йилдан кейин вафат топган.

Абу Али иби Синодан 31 йил кейин этган ва унинг санъатини беварида давом эттиривчи арабийликке табобат Абу-л-Қосим Абдуррахмон иби Али иби Аби Сиддиклар. Ундан бизга «Шарҳи фусул ал-Бухрот» («Бухрот фусули (афоризми)га шарҳ») номли асар етиб келган. Унда «Шарҳ» кичик бир муқаддима ва етти мақолада иборат: I мақола — табобатнинг умумий масалаларига, касалларнинг ва соғайиб бораётганларнинг ояқатига ва ҳоказоларга бағишланган; II — уйку ҳақида; III — йил фасллари ҳақида; IV-ҳомилдор аёллар ҳақида; V — ўлим белгилари ҳақида; VI — ичак касалликлари ҳақида; VII — мақола биз фойдаланган нусхада юқ. Мақолада арвақ Бухрот сўзлари келтирилади, сўнг эса уларга шарҳ бешлэнди.

«Шарҳ»нинг биз фойдаланган нодир нусхаси 1392 йили номатъдум келиб томонидан 163 парақда кўпиретилган. Бу нусха 1828-йилга келиб, Хўжа Порсо иби Маҳмуд ал-Бухорий томонидан вақф қилинган.

2. АБУ БАКР АР-РОЗИЙ

(865—925)

Абу Бакр Розий ўз замонасида ва ундан кейин ҳам, хусусан ўрта асрлар мобайлида давом этган анъаналарга кўра, ўз таржиман ҳоли ва асарларининг рўйхатини ёзиб қолдырган, бироқ улар бизгача етиб келган эмас. Шунинг учун ҳам Розийнинг таржиман ҳоли ва табиий меросини урганишда асосан Розий дэврада ва ундан кейин яшаб ижод этган олимларнинг энг эътиборли био-библиографик асарларыга таянади.

Розий 865 йили 28-август кўни Раб шаҳрида туғилган. Розий ёшангидан адабиёт ва музика билан шуғулланган ва шеърлар ёзган. Удан яхши чала билган ва

банимди шуулалар айта олган истеъдодли киши бўлган. Кейинчалик у фалсафа, математика, география, астрономия ва кимё каби фанларни ўрганган. Мақбаладаги маълумотларга қарағанда Розий табобат билан беш катта бўлиб қолганда шугулланган. Байҳақий (XII асрда яшаган) «Татimmat»да шундай дейди: Розий яшвал заргар бўлган, сўнг ал-кимё билан шугулланган. Ҳар хил моддаларнинг буги ва тугини таъсирдан унинг қўли оғиб қолади. Шунда у табиқга мурожаат қилади. Табиб даволашга 500 олтин сўрайди. Розий шунча пулни тўлагач, ҳақиқий ал-кимё бўёқда экан, шу вақтгача менинг шугулланмиб юрганми ал-кимё эмас экан, дейди. Шундан кейин у ал-кимёни танлаб табобатни ўрганишга киришади. (АР № 60, 61).

Ибн Аби Усайбиза (1203—1270) эса шундай дейди: Розий Бағдодга келганидан кейин Адудий касалхонасини кўрган кириди. Фавқулодда у касалхона антекачиси бир чол билан учрашиб қолади. Улар ҳар хил дориюлар ва уларнинг хусусиятлари ҳақида суҳбатлашадилар. Розий касалхонага кейинги келганларидан табибий масалаларга қизиқиши орта боради ва дониш табиблар билан суҳбатда бўлади. Шундай қилиб, аста-секин унда табобатга қизиқиш уйғонади. Ва ниҳоят, уни ўрганишга киришадан ҳамда бу соҳада ўз даврининг Жолниси бўлиб етишади. Ибн Аби Усайбиза асаридagi бошқа бир хабарга қараганда, Розий мажмур Адудий касалхонасини қурилишини кузатиб турган табиблардан бири бўлган. Адуд ад-Давла Розийдан касалхонани қаерга қуриши мувофиқроқ деб сўраганида, Розий Бағдоднинг ҳар бир районига бир бўлакдан гўшт осиб қўйиш керак, қайси жойда гўшт кеч бузилса, ўша ерга касалхона қуриши керак, деб маслаҳат берган. Касалхона қурилиб битгандан кейин, Розий унинг мудирин қилиб тайинланган.

Адуд ад-Давла касалхонага табибларини қандай қабул қилгани ва мудир қилиб кимни тайинлагани ҳақида Ибн Аби Усайбизанинг ёзганлари: Адуд ад-Давла ўз поминга атаб қурдирган касалхона битганидан кейин, унда энг яхши табиблар ва олимлардан иборат бир жамoa шиллашни керак деб, Бағдоддаги машҳур табибларни сўратади. Ҳисоблаб чиқилганда улар сонин 100 дан ортиб кетади. Адуд ад-Давла уларнинг орасидан табобат илмининг маҳорати ва қобилиятига қараб 50 га яқинини танлайди. Розий ҳам шулар орасида бор эди.

Кейин улар сонини Ғитага туқуради. Розий яна шулар орасида бир эди. Кейин Ғитанинг орасидан унчасини таштади. Розий шу уч кешини бир эди. Сунг унчаденди багдасини таштади. Розий уларнинг энг афзали бундэ шудди ва унш Адудай ва касалхонасига мудир қилиб тайинлайди.

Бошқа бир қатор олиқларнинг башича, Розий инвал Рай касалхонасини идора қилган, сунг Багдадга чақиртирилган.

Розий тиббиёт билан 30 ёш атрофидэ эканлигида, Багдадга биринчи бор бериб келганидан кейин шугулдана бошлаган. Райга қайтганидан кейин Розий бир қанча вақт Рай касалхонасини идора қилган, шундан кейин Багдадга чақиртирилган ва пойтахт касалхонасига мудир қилиб тайинланган. Шунинг учун ҳам Розийнинг ун қайд қилиб борган «Касалликлар тарихи» исисан Багдадда яшаб ижод этган даврига хос келиши кузатишларидан иборат. Ироқ ва Багдадда (866—1258) хукм сурган Аббосийлар халифалигида ва-Муктадир Биллох (905—932) томонидан қурилиб, унга «ал-Бемористон ал-Муктадирий» номи берилган касалхонада ҳам Розий бир қанча вақт ишлаган. Розийнинг шогирди тупдаган «Касалликлар тарихи»нинг янги топидаган қулэмасы эса устоз Розийнинг Рай шаҳрида яшаб ижод этган даврига оиддир.

Абу Райҳон Беруний (973—1048) Райда тутилган, шу жойда машъу-намо тонган ва шу шаҳарда нафот этган машхур фобласуф, химёгар ва табиб Абу Бакр Розий таржиман холи ва асарларини ҳам шу даврда ўргана бошлади. Беруний Розий асарларининг қулэмаларини сўраб, суриштириб топди ва ишхот, 1036 йили охиралигида «Мухаммад Закарйе Розий китобларининг феҳристи» номли махсус рисола ҳам ёзди. Шунш мамнушият билан қайд қилиш керакки, Беруний «Феҳристи»нинг қулэмасы бизгача етиб келган. Рисола ҳажми жиҳатидан катта бўлмасы ҳам Розий ва Берунийнинг ижодиини ўргатишда, умуман, Шарқ маданияти ва фан тарихини ёритишда катта илмий аҳамиятга эга.

Берунийнинг башича, Розий ундан кейин табобат бўйича 56 та, табиёт бўйича 33 та, маътик бўйича 7 та, математика ва астрономия бўйича 10 та, асарларининг шәрҳи ва қисқартмасы бўйича 7 та, фалсафа бўйича 17 та, метафизика бўйича 6 та, илоҳиёт бўйича 14 та, кимё бўйича 22 та, даҳрийликка оид 2 та ва бош-

қа фанларга ояң 10 та — қиммәтсиз бұлиб 184 та асар бәлиб қолдирған. (АР № 141).

Розий, баян манбаларга қарағанда Бухорода ҳам бұлған. Мисалға, 1155 йили ёзилған «Чаҳор мақола» муаллифини Арузий Самарқандий Розийнинг Бухорога белғанилигини ва Сомонийлар амирини оғир касалликдан даволаганилигини муфассал ёзған. Розий даволаган Бухоро амири деб номланған шахс, ҳақиқатда Хуросан ҳокими Абу Салих Мақсур ибн Нехоқ (913 йили улдирилған) бұлған. Розий Урта Осиё, айниқса, Бухоро илм аддлари билән яқин илкий алоқада бұлған, Оливининг «Сирлар сир» номли кимёга бағишланған асаридати фикрига кўра, фалсафа, мантик ва бошқа ийик фанлардан чуқур билмёга эта бұлған бухоролик олими Муҳаммад ибн Юнус унинг яқин дўсти ва севимли шогирди бұлған. Кимёга бағишланған асосий асарларини ҳам Розий шу шогирдига атаб ёзған.

Розийнинг табобат буйича жуда кўп шогирдлари ва ёрдамчилари бұлған. Розий Рай ва Байдод касалхоналарида ишлаган вақтларида доим атрофини шогирдлари ўраб турған. Касалхонига янги қирған касалин олдин кичик табиблар кўрғаклар, яғни улар ташхис (диагноз) қўя олмасалар, улардан кейин катта табиблар кўрғаклар. Улар ҳам бу ишда ожизлик қилсалар, касалин Розийнинг ўзи кўрған. Абу-л-Ҳасан Аллон ва Абу-л-Ҳасан Исфиҳонийлар шундай шогирдларидан эди. Буларнинг биричиси Райдаги мазкур клиник хузаатшларни тўплаб, рисола ҳолига келтирған. Булардан ташқари Розийнинг Юсуф ибн Еқуб номли шогирди ҳам бұлиб, унга «Кўз дорилари ва уни даволаш ҳақида» номли китобини бағишлаган.

Розийнинг ўзинга хос тиббий мактабиде тарбияланған ва кейинчалик машҳур табиб бұлиб етишған Абу-л-Қосим Муқошсий ва Абу Бакр Рабия ибн Аҳмад ал-Ахлавийий ал-Бухорийий номли шогирдлари бұлиб, кейинтиси бизгача етиб келған асари билән Шарқ табобати тарихиде ўчмас из қолдирған. (АР № 136).

Барча манбаларда Розий умрининг охирида кўр бұлиб ўлған, деган хабар бор. Лекин кўр бұлиб қолганининг сабаби ҳар хил кўрсатилған. Ақлга тўғри келадигани Беруний кўрсатған сабаблар бұлиб, у шундай дейди: Розий доим илм билән шутулланған. У чироқини девор төкчасига қўйиб, унинг олдида ўтиришга одатланған, булда у ўз китобини деворга қаратиб шундай тут-

ганки, агар уйқуга кетгудек бўлса, унинг қўлидан китоб тушиб уни уйғотган. Бу унинг кўзининг пилван чиқиб сабабларидан бири эди; боқилло (биринч мотия)ни кўз истеъмол қилиши ҳам шунга олиб келган. Ниҳоят, унинг икки кўзи кўр бўлиб қолган. Табаристондак унинг шогирдларидан бири кўзини даволаш учун келади. Қатарақтаки операция қилиш лозимлигини айтган шогирдига Розий ўз ҳаётининг тугаб қолганлигини ва бундай пайтда оғриққа бирдош бериш қалчмалик қилиш ақаллигини айтади.

Розий савдогар ва эмирларни даволагани, Рай ва Бағдод касалхоналарини бошқаргани билан тўқ ва тинч ҳаёт кечирмаган. Унинг ҳаёти муҳтожликда ва камбағалликда ўтган. Розий камбағал бўлишига қарамай, эҳтиёжмандларга, бева ва бечораларга ёрдам қилган, уларни беиш даволаган. Касалларнинг ижтимоий келиб чиқиши Розийни қизиқтирмаган. Розийда даволашганлар Урта Шарқнинг Бағдод, Рай, Хуросон, Бухоро ва бошқа шаҳар ҳамда қишлоқларида яшовчи аҳолининг кенг табақаларига мансуб кишилар бўлган.

Розий 26 октябрь 925 йили Рай шаҳрида вафот этган. Розий қомусий ақл эгаси сифатида ўз давридаги плимнинг барча соҳасидан хабардор бўлган. Унинг илмий маҳорати айниқса фалсафа, кимё ва тибобат фанларида яққол кўринади. (АР № 140).

РОЗИЙНИНГ ТИББИЙ АСАРЛАРИ ҲАҚИДА

Машҳур немис олими К. Броккезьман бундан тақриб 75 йил муқаддам Розий асарларидан фақат 61 тасвигина бизгача етиб келган деган эди. Кейинги вақтларда плимларнинг тадқиқотлари ва бу соҳадagi уринишлари Розий асарларининг илмий жамоатчиликамачилум бўлмаган қўлёзма нусхалари ва уларнинг тиражмайлари бизгача етиб келганлигини исботламоқда. Шунинг учун ҳам Розийнинг бизгача етиб келган фақат тиббий асарларининг 38 номдаги қўлёзмаси аниқланди. Биз уларнинг баъзилари билан қуйида танишамиз.

1. «ал-Ҳовий» номи билан танилган «Қатта тўплам». Бу Розийнинг энг катта ва муҳим тиббий асари бўлиб, унда қадимги юнон тибобатидан то муаллиф замонасигача бўлган тиббий назарий ва амалий маълумотлар тўпланган. Энг муҳими шундаки, Розий унда Рай ва Бағдодда ўзи олиб борган клиник кузатишлар

ва таърибаларининг явнини қайд қилган «ал-Ҳовий» ҳамма жиддатидан Ибн Синонинг «Тиб қонунаризадан китоби бўлган. Розий бу асарга устида 15 йил ишлаган бўлишига қармай, уни тугата олмаган. Муаллаф вафотидан кейин «ал-Ҳовий» мусаввадасини Розий шогирдлари ва ҳамшираси туплаб, китоб ҳолига келтирилганлар. Бу китоб тахминан 25—30 жилдаг яқин бўлиб, таъбот Фаининг эннахдонедичси ҳисобланган. Кейинги вақтларда ундан жуда кўп нусхалар кўчирилган, ammo у бизгача тулиқ етиб келган эмас. (АР № 85, 89).

Кейинги вақтларда «Ал-Ҳовий» кенг ўрганиламоқда. Унинг оммалаштириши иши Хиндистонда Дакан шилоятининг Ҳайдаробод шаҳрида хиндистонлик олимлар таъаббуси билан бошланди. 1955—1966 йиллар мобайнида Доират ал-маориф ал-усмония нашриёти «ал-Ҳовий»нинг қуйидаги қисмларини нашрдан чиқарди.

I. «Беш касалликлари ҳақида» (2 боб, 290 бет).

II. «Қўз касалликлари ҳақида» (6 боб, 269 бет).

III. «Қулоқ, бурун ва тишлар касалликлари ҳақида» (1 боб, 299 бет).

IV. «Улка касалликлари ҳақида» (7 боб, 255-бет).

V. «Қизилўнғач ва меъда касалликлари ҳақида» (30 боб, 249-бет).

VI. «Ортиқча истефродан бўладиган касалликлар, семизлик ва озғинлик ҳақида» (9 боб, 289 бет).

VII. «Эмчак, ярак, жигар ва талоқ касалликлари ҳақида» (6 боб, 321 бет).

VIII. «Нчақлар яраси, вч кетши ва улар ўртасидаги фарқ ҳақида» (3 боб, 220 бет).

IX. «Тугниш ва бачадон касалликлари ҳақида» (4 боб, 197 бет).

X. «Сийдик йўли ва буйрак ҳамда бошқа касалликлар ҳақида» (10 боб, 341 бет).

XI. «Фил касаллиги», кўк қон томирининг кенгайиши, бод, букур, бивосир ва бадандаги қуртлардан ҳосил бўладиган касалликлар ҳақида» (6 боб, 318 бет).

XII. «Ирингли шишлар, ирингли нуфакчалар, умуман шишлар ва сэратов касалликлари ҳақида» (7 боб, 249 бет).

XIII. «Урилиш, ёрилиш кабилар ҳақида» (252 бет).

XIV. «Иситмалар ва ҳоказолар ҳақида» (251 бет).

XV. «Давомли нентза ҳақида» (225 бет).

XVI. «Иигичка оғриқ итмалари ва забул ҳақида» (320 бет).

XVII. «Чечак, қизаниқ ва тоулар ҳақида» (206 бет).

«ал-Хавийанинг ягона тўлиқ қўлёзмаси Эскуриал (Испания)да сақланади. Шу қўлёзма асосида уки Хайдарбодда 1955—1970 йилларда нашр этилди. (АР № 10).

2. «ал-Муршид» (Раҳбар). Бу асарнинг асл коми «Табобат ҳақида ҳақ сўзлар китоби» бўлиб, лекин «ал-Муршид» номи билан машҳур бўлган.

Букротининг «Фусула» номи китобининг услуби табобатини ўрганувчи шоғирдлар ва уни ўргатувчи устозлар учун қийин бўлганлиси учун Розий ушбу «ал-Муршид»ни табобат фанига кириш ўрнида ётган. Унинг услуби шоғирдларга тушунарли. Бу асар Букрот китобидан иқтибос қилиб олинган. Ундан табиблар Розий вифотидан кейин ҳам фойдаланганлар.

3. «ал-Куннош ал-Мансурий» («Мансурга бағишланган тўла»). Бу китоб 10 мақоладан иборат, улардан биринчиси — анатомия ва физиологияга, иккинчиси — мизожларга, учинчиси — содда дориларга, тўртинчиси — соғлиқни сақлашга, бешинчиси — жўй касалликларни ва пардоз-эийнатга, олтинчиси — саёҳатчиларнинг тadbирига, еттинчиси — жарроҳликка, саккизинчиси — ҳар жил заҳарларга, тўққизинчиси — «бошдан оёққача» бўлган касалликларга, унвнчиси — нентмаларга бағишланган.

4. «ат-Тибб ал-мулукий» («Подшоҳлар табобати»). Розий бу китобни Табаристон ҳокими Али ибн Ваҳсузонга бағишлаган. Асарда «бошдан оёққача» бўлган касалликларни доривор оиқатлар билан даволаш баён қилинган.

5. «Ман ло яҳзуруҳ ат-табиб» («Табиб келмаган мишига»). Китобнинг номдан маълум бўлишича, у келг халқ оmmasига мўлажалланган бўлиб, унда табиб тозилмаган вақтда фойдаланилади. Асар «бошдан оёққача» бўладиган касалликларга бағишланган.

6. «Манофия ас-сиҳаижубии» («Сикаижубининг манфаатлари»). Бу жуда қисқа рисола (100 сатрга яқин) бўлса ҳам, унда сикаижубининг фойда ва хосиятлари, истеъмол қилиш вақти ва қандай касалликларга берилиши айтилган.

7. «ал-Қарободии ал-кабир» («Мураккаб дориларга бағишланган катта китоб»). Бу китоб 62 бобдан иборат бўлиб, аввал «бошдан оёққача» бўладиган касалликлар ва ҳар бир касалликдан кейин унга қарши ишлатила-

диган мураккаб дорилар нухаси келтирилиб, байн қилинган.

8. «Китоб ал-жударий ва-л-ҳасба» («Чечак ва қизаниқ ҳақида китоб»). Розий таъобат тарихида биринчи бўлиб, чечак ва қизаниқ касалликларини бошқа кўп кўмули касалликлардан таниб ажратган, уларнинг касаллик белгилари ва унинг қандай ўтишини ўзининг тиббий клиник кузатишлари асосида шундай тўғри шарҳлабганки, у ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Розий чечак билан бир марта касал бўлган киши иккинчи марта бу касалликка берилмаслигини биллиб, чечак эмлаш керак, деган фикрга келган. Шундай қилиб, бугунги кундаги врачлар Розийни чечак эмлашиги асосчиси деб таъ олганлар. Кейинчалик чечак эмлаш Шарқ ва Ғарбга кеиғ тарқалган.

Розийнинг бу асари ҳақида таъобат тарихи бўйича машҳур олим Кейбургер шундай деган: «Чечак ҳақида ёзилган биринчи тадқиқот сифатида бу китоб ўз аҳамияти жиҳатидан эпидемиология тарихида шўқори ўринини ишғил қилади ва у Розийни амалий таъобат билан шуғуланувчи, хурофотлардан ҳоли ҳалол табиб эканлигини кўрсатади». Бу фикр Розий ҳаёти ва ижодини ундай кейин ўрганиб келаётган олимлар томонидан маъқуллашмоқда.

Розийнинг ўзи қайд қилиб борган «Касалликлар тарихи ва клиник кузатишлар» («Қисос ва ҳикоят ал-марзо») яъни «Касалликлар тарихи» деб аталган бу рисола муқаддима ва 34 та касалликлар тарихидан иборат бўлиб, Розийнинг «ал-Ҳовий» номли машҳур асридан жой олган. Аммо «Касалликлар тарихи» «ал-Ҳовий» нинг бошқа қисмларидан алоҳида бўлган.

Розий бу 34 та касалликлар тарихини бошқа неча юзлаб қайд қилинган касалликлар тарихи орасидан энг нодирларини танилаб олган ва ҳеч қандай қўшимчасиз «ал-Ҳовий»га киритган. Бу ҳақда муаллифиниғ ўзи муқаддимада шундай дейди: «Касаллар қиссаларидан олинган мисоллар ва бизнинг клиник тарихдан келтирилган кодир ҳодисаларини бу ердан жой олган». Шунинг учун ҳам биз «Касалликлар тарихи»ни ҳар хил касалликларга, чунончи, буйрак касаллиги, ич кетиш, қулоқ оғриги, олат касаллиги, кўз касаллиги, чечак, иситма, эмчан шамоллаши, бўғин шамоллаши, ҳушдан кетиш, тутқаноқ, қоя қусиш, мўй түсилиши, буйрак шамоллаши, ўт қопчасининг шамоллаши, бола ташлаш,

сиз, Зотилжам, қуймиш асабнинг шамоллари ва бош-қалларга онд эканлигини кўрамиз.

Бундан 1000 йил муқаддам Розий томонидан тузилган касалликлар тарихи бу борадаги ҳозирги замон қону-қонидаларидан кам фарқ қилади; энг муҳими шундаки, улар ҳс. тгн қону-қонидоларга хилоф эмас. Розий кун ҳоаларда касалнинг неми ва отасининг неми, ёши ва касбини, турар жойи ва жинсини, касалнинг ва бошқа белгиларини, ўзи томонидан тайинланган дори ва тадбирларни ҳамда уларнинг касал аъзоларига кўрсатган таъсирини ва няхоят касал тузалиб кетганигини ёки ўлатилигини ёзиб қолдирган. Розий ёзиб қолдирган касалликлар тарихидан биз шунги биламизки, касалларнинг ижтимоий келиб чиқиши Розийнинг уларга бўлган инсонпарварлик муносабатларини сира камайтирмаган. Олимда даволанувчилар Ўрта Шарқнинг Бағдод, Рай, Хуросон, Бухоро ва бошқа шаҳар ва қишлоқларида яшовчи аҳолининг кенг табақаларига мансуб кишилар бўлганлар.

Устао Розийнинг ямаиётини табиб бўлганлиги, таржиман ҳоли, нақоли ва дунёқароши унинг шоғираларидан бири қайд қилиб берган 700 дан ортиқ касалликлар тарихининг тадқиқоти, таржимаси ва унга ёзилган нозҳларда яна ҳам ойдинлашган. (АР № 142). (Иловидаги 1-рисолани ўқинг).

2. ИСҲОҚ ИБН СУЛАЙМОН АЛ-ИСРОНИЯ

(932 йили туғилган)

Абу Бакр ар-Розий ва Абу Али ибн Синолар мобайнида туғилиб шкода этган ва маъкур икки аллома табиблар ўртасида таъобат тарихи учун келтири халқа вазифасини ўстаган табиб Исҳоқ ибн Сулаймондир. Ундан бизга ёдгор сифатида «Китоб ал-ҳукмоёт» («Иситмалар ҳақида китоб») етиб келган. Бу нодир асар иситмаларнинг ҳар хил турларига бағишланган. Бунда муаллиф асосан иситмага учраш сабаблари, иситма ҳусуниятлари ва уларни даволаш ҳақида таърифи ва баъзи ҳолларда Жалинусга суянади. Асар икки катта қисмдан иборат. Биринчи қисм ўрт мақоладаки иборат: 1-мақола — «Иситма моҳияти ва унинг сегоралари ҳақида»; 2 — «Афидарус номи билан маълум бўлган бир кунлик иситма ҳақида»; 3 — «Афтикуса номи билан маълум

бўлган сўз иситмаси ҳақида»; 4 — «Оғир касалликларда юл берадиган ўткир иситмалар ҳақида»; Асарнинг иккинчи қисми бир мақоладан иборат: 1 — «Тўрт хил (сулоқлик) чиривидан вужудга келадиган иситмалар ҳақида».

Бу асарнинг 1215 йили Сулаймон ибн Амир ибн Рафий томонида 157 парақда кўчирилган бир нодир нусхаи Тошкентда сақланмоқда.

4. АБУ БАҚР РАБИЪ АЛ БУХОРИЙ

(983 й. вафот этган)

Унинг тула исми Абу Бақр Рабиъ ибн Аҳмад ал-Ахавайний ал-Бухорийдир.

Роғийнинг (865—925) ўзига хос тиббий мактабда тарбияланган ва кейинчалик машҳур табиб бўлиб еттиган Абу-л-Қосим Муқонтий ва Абу Бақр Рабиъ ибн Аҳмад ал-Ахавайний ал-Бухорий номли шогирдлари бўлиб, кейингиси биригача етиб келган асар биелан Шарқ табобати тарихида ўчмас ва қолдирган. Абу Бақр Рабиъ Х-аср Бухоро илм аҳлига, хусусан табибларининг алломаси бўлган. Унинг ёзишича, у Абу Бақр Рағийнинг шогирди Абу-л-Қосим Муқонтий Тоҳир ибн Муҳаммад ибн Иброҳимнинг шогирди бўлган.

Ҳозирги замон фан тарихчиларининг тахминига кўра, Абу Бақр Рабиъ 983 йили Абу Бақр ар-Роғий ва-фотидан тахминан 60 йил кейин вафот этган. У ўзидан кейин дарий (эски тожик-форс) тилида «Ҳидоят ал-муталлимин фи-т-тибб» («Табобатни ўрганувчилар учун қўлланма китоб») номли тиббий асарини ёзиб қолдирган. Бу асарнинг 1085 йил июль ойида кўчирилган нодир нусхаи Англиянинг Оксфорд шаҳри Бодлиан кутубхонасида сақланмоқда. Абу Бақр Рабиъ ва унинг устози Абу-л-Қосим Муқонтий фан оламига ана шу биригача етиб келган асар орқали танилганлар.

Абу Бақр Рабиъ мазкур асарида 30 ёшида етук табиб бўлганлигини ва кўр кишиларни шахсан даволаб тuzатганлигини ёзди. Клиник кузатиш ва тажрибалар асосида ёзилган бу асарни у ўз фарзанди учун тuzган. Жумладан, Абу Бақр Рабиъ бу ҳақда шундай дейди: «Бу китобда мен сенга синаб кўрган нарсаларимни ёздим... Мен бундай касалликларни кўр даволадим. Бу жойда қайд қилинганларнинг ҳаммаси меннинг таж-

рибамдан ўтган касалликлар, аммо синиб кўрмаган нарсаларининг ёзмайман». Абу Бакр Рабиъ бу китобига ўзи ихтиро қилган ва ўз тажрибасидан муваффақиятли ўтган унгица мураккаб дори нусхасини киритган. Шунингдек, Қутруб (хорез) касаллиги борасида ўзи ихтиро қилган сипир шохилди ясалган асбоб ҳақида ҳикоя қилади. Бу асбоб орқали у касаллар оғанига овқат до дорн юборган.

Муаллифнинг мазкур асарн мундарижа ва 200 боб-ни ўз ичига олган уч қисмдан иборат: I-қисм 51 бобдан иборат бўлиб, унсурлар, минераллар ва хиллар; сода ва мураккаб аъзолар; ишлар, овқатлар ва ичимликларга бағишланган. II-қисм 130 бобдан иборат бўлиб, «босдан оёққача» бўлган барча касалликлар ва уларин даволашга бағишланган. III-қисм 19 бобдан иборат бўлиб, иситма ва унинг хиллари, сибдик, боғлиқни етқилаш ва томир уриши қабилирға бағишланган. Асарнинг энв бир муҳим томони шундаки, унда Абу Бакр Рабиъ Бухоро лаҳжасидаги касаллик ва доривор номларининг бир қанчасини ҳамда Бухородаги «Сапидмоша» номли қишлоқ номини келтирган.

Абу Бакр Рабиъ 30 йиллик тиббий тажрибага эга бўлган, у хусусан мелапхолия (саидо) билан оғриган касалларни муваффақиятли даволаган, шунинг учун унинг замондошлари уни «жинишлар табиби» («Пезишк-и дивонатон») деб атаганлар. Табибининг мазкур «Ҳидоят» асарида ўша эмон табобатининг деярли барча соҳалари баён қилинган: умумий назарий масалалар, касалликлар баёни ва уларни даволаш йўллари ва ҳ. к. Бу асар хусусан ўша замондаги форс-тожик тилида ёзилган тиббий асарлар терминологиясини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Бу асарнинг Бодлиан кутубхонасидаги нусхаси 661 сафҳа, 22×32,5 см. ҳажмда. Бу қўлёзма XIII аср охири ва XIV аср бошларида Абу Толиб Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Зайд ат-Табиб номли табибининг ихтиёрида бўлган. Табиб бу нусхани бошқа нусхалар билан солиштирган, сатр оралари ва қошияга баъзи бир тузатишлар ёзиб киритган ҳолда ўз фарзандига қолдирган. Бу ҳақда у махсус варақда 6-июль 1283 йили жумладан, шундай деб ёзиб қолдирган: «Бу китобни Аҳмад ибн «Ҳидоят» ва Аҳмад ибн «Куннош» деб ҳам атайдилар. Бунинг муаллифи Абу Ҳаким Рабиъ ибн Аҳмад ал-Аҳмавийий, яъни Муҳаммад Закарӣ Ар-Розийининг

шотирди. У улуг инсон — Ға фарзанди учун буни туғ-
длаган, токи унга бу китоб қўллашга бўлсин, табиблик
қилганида унинг тadbирлари тўғри бўлсин деб. Кампила
тажриба қилдим, ҳақиқатда ундаги ҳет қайси даволаш
тадбири хато бўлиб чиқмади. Кампила шу китоб асоси-
да кўп вақт касалларни даволадим. Азия фарзандим
Хусайн табобатни ўрганишга боқлаганда бошқа тиб-
бий китобларнинг кўп бўлишига қарамай, унинг илти-
мосига кўра шу китобни хатосиз ёзилган нусхага со-
лиштирдим ва илҳом борица уни тузатиб, унга тақдим
қилдим».

Абу Бакр Рабиънинг бу асари эски форс-тожик ти-
лида ёзилганлиги ва Ибн Сино «Тиб қонунари»дан
олдин яратилганлигига қарамай, асарлар оша отадан
болага ўтиб, тиббиёт дорилиги сифатида хизмат қилиб
келган. Бу бизгача етиб келган дорий тилидаги тиббий
асарларнинг энг қадимийси бўлиб, пик ўрта аср Урта
Осиё фани ва маданияти тарихини ўрганишда катта
илмий аҳамиятга эга. Бу асарнинг таъкидий матни 1965
йили Жамол Матиний томонидан Машиҳадда босилган.
(АР № 136).

Б. АЛИ ИБН АББОС АЛ-МАЖУСИ АЛ-АРРАЖОННИ

(994 й. вафот топган)

Машиҳур Ирон табиби. Абу Моҳир Мусо ибн Юсуф
ибн Саййор ва Ҳеса ибн Сиқон унинг табобат бўйича
устозлари бўлган.

Али ибн Аббоснинг бизга «Китоб комил ас-синоъат
эт-тиббий» («Табобат санъатининг комил китоби») ном-
ли асари етиб келган. Бу асар яна «ал-Қунош ал-
маликий» («Шоҳона тўплам») ёки «ал-Қонуи ал-Аду-
дий фи-т-тибб» («Табобатга оид Адудий қонуни») деб
аталган. Чунки уни Бувайҳ султони Адудалдўла (949—
983) га бағишлаган эди. Муаллиф султон ҳузурнда са-
рий табиби бўлиб хизмат қилган.

Ибн Сино «Тиб қонунари»нинг юзага келгушича бу
асар Шарқда мавзу этибори ва тажаммулиги билан
энг муҳим китоб ҳисобланган. У икки қисмга бўлин-
ган: 1. Назарий қисм; 2. Амалий қисм; ҳар қайси қисм-
да ўнтадан мақола бўлган. Бизга етиб келган нусхада
яккинчи қисмга киритилган 10 та мақола бор, ҳолоё
соғанқини сақлаш, содда дорилар, кесимлар ва шиш

лар, тери устки қобатининг касаллиги, ички аъзолар, нафас олиш аъзолари, озиқланиш аъзолари, жинсий аъзолар ва бугим касалликлари, жарроҳлик ва мураккаб дориелар.

Бизга бу асарнинг XVIII асрда кўчирилган 444 ыарақдаги бир нуسخаси етиб келган. (AP № 64, 122).

6. АБУ МАНСУР АЛ-ҚУМРИЙ

(909 й. вафот этган)

Иби Сиюннинг табобат бўйича устозларидан бири, табобат назарияси ва амалиётида ўз даврининг тенги йўқ моҳир табиби Абу Мансур ал-Ҳасан иби Нуҳ ал-Қумрий бўлган. У Бухорода яшаган ва сомонийлар ҳукмронлари, хусусан амир Мансур иби Нуҳ (961—976) даврида тиббий ёрдам керак бўлганда ҳарамга ҳам бемалол кириш ҳуқуқига эга бўлган.

Иби Симо ёшлик чоғларида, Қумрийнинг эса ёшв қайтиб қолган вақтларида, устозининг табобат бўйича олиб берган дарсларига қатнашган ва ундан кўнгина нарсаларни биллиб олган.

Қумрийнинг бизгача 2 та тиббий асари етиб келган: 1. «Китоб ал-ғино ва-л-муно» («Етарли ва орзу қилинган китоб»); 2. «Китоб ат-танбир фи-л-кетилоҳот ат-тиббия» («Тиббий кетилоҳларни ёритиш китоби»). Биринчи асарнинг бир нуسخаси УзД ФА ШИ (анжом рақам 5708)да сақланмоқда. У 155 ыарақдан иборат бўлиб, ансон тана аъзоларининг барчасини босишга ва уларни даволашга бағишланган. Унинг кириш қисмида Қумрий ёшлик чоғиданоқ тиббий фанларга қизиққанлигини, хусусан табобатни севиб қоялганлигини ёзди, чунки бу фан одамни оғриқдан, касалликдан қутқаради. Қумрий ўзи ўқиган тиббий китобларидан даволаш усулларини ўзинга кўчириб олар ва унга ўз тажрибасида қўлга киритган ютуқларини қўшиб бирар экан.

Мазкур китоб 3 қисмдан иборат: 1. Одамнинг «бешиндан оёғигача» бўлган касалликларга бағишланган; 2. Бадаи сиртида бўладиган касалликлар ҳақида; 3. Иентмалар ҳақида. Булардан сўнг; бухрон (кризис)лар, соғайиб келаётганларнинг тадбири ва томир уринишга бағишланган. Муаллиф касалликларнинг муъжаз баёнидан кейин уларнинг даволаш йўларини кўрсатади

па ҳар бир ҳолда унга лозим бўлган мураккаб дори нусхаларини беради. Қумрий бу исарида Буқрот (эра-мизгача 459—355 йй.) дин торғиб Абу Бакр Розий (865—925) гача бўлган 30 дан ортиқ муаллифлардан иқтибос қилган.

Юқорида айтиб ўтилган Қумрий иккинчи асарининг иккинчи яна бошқа бир номи — «Китоб ат-таввир ал-маъруф би-сирои ал-Қумрий» («Қумрий чирои номи билан таввифан «ёритилиш китоби»»). Бу асарининг бир нусхаси Истамбулда Аҳмад III кутубхонаси (анжом рақом 2010) да сақлалмоқда. Бу асарининг қирғиш қисмида Қумрий табобат фанини ўрганишни ҳодимчиларга ёрдам беришга ҳар даим тайёр эканлигини ётади. Бу-нинг учун у ҳар янги тиббий китоблардан келишлардан айтиб уларни тўшунтирди. Барча сўзлар маъзу аъти-бирига кўра 10 собаа баён қилинган. Китобда ҳаммаси бўлиб 350 та термин тўшунтирилган, шунинг ҳам айтиш керакки, тўшунтиришларининг ҳаммаси муаллифининг «Китоб ал-ғино ва-л-муно» номида асаридан олинган. (АР № 65).

Қумрийнинг бу дурати. Ибн Сино даври тиббий пе-тилоқларини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга, чўки ундаги баъон бир амалиётга оид сўзларнинг шар-ҳи ундаи бошқа дурат китобларида, ҳатто «Тиб қону-ларида ҳам учрамайди.

Қумрий 999 йил атрофида вафот этган ва у Бухоро-га кўмилган. Қумрий иккинчи асарини У. И. Қаришова рус тилига таржима қилган. (АР № 67).

7. АБУ-Л-ХАЙР ИБН АЛ-ХАММОР

(942—1030)

Ўрта аср табибларидан — Ибн Синога ҳамаср бўл-ганлардан бири сифатида Абу-л-Хайр ибн ал-Хамморни айтиш мўмкиш. У 942-йили Бағдодда туғилган, бу ерда у Форобийнинг шогирди Яҳё ибн Али (973 й. вафот эт-ган) раҳбарлигида маътиқ ва фалсафани ўрганади. У табобат билан ҳам шуғулланган, хусусан табобатининг назарий мисалаларига алоҳида аътибор берган, нати-жада ўз замондошлари орасида иккинчи Буқрот деган лақаб олишга сазовор бўлган. Кейинчалик у Хоразмга кўчиб келади, Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун (1009—1017) саройида Ибн Сино, Беруний.

Масканий ва бошқалар билан бирга ишлайди. Ундай кейин Беруний билан бирга Ғазна шаҳрига кўчиб бориб, султон Маҳмуд (998—1030) хизматига киради ва шу йилда 1030 йилда вафот тонади. (АР № 114).

Бошқа бир маълумотларга қараганда Ибн ал-Хаммор 102 ёшида наероний диндан ислом динига ўтади. Қушлардан бирида султон Маҳмуд уни ўз ҳузурига чақиртиради. Шунда Ибн ал-Хаммор отга миниб, кафшдўзалар бизоридан ўтиб кетаётганда оти тупдан хуркиб кетиб уни йиқитиб, қаттиқ майиб қилиди. Шу баҳона у 1048 йили 106 ёшида оламдан ўтади.

Ибн ал-Хаммор сурёний тилини яхши билар эди, шунинг учун ҳам сурёний тилидан араб тилига кўпгина таржималар қилган. Жумладан, Византия табиби Ашоция Атидий (502—575) нинг китобини таржима қилган. У бир қанча табобатга оид асарлар ёзган бўлиб, улар бизгача етиб келмаган. Фақат номларинигина етиб келган. Ибн ал-Хаммор «Мақола фи иктихон ал-атиббон» («Табиблар тажрибаси ҳақида китоб»)нинг муаллифи бўлган, уни Хоразмшоҳ Маъмунига атаб ёзган. Яна у «Мақола фи хулқ ал-инсон ва таркиб аъзоиҳ» («Инсон худди ва унинг аъзосининг таркиби ҳақида китоб»), «Китоб ал-Ҳавомил» («Ҳомилдорлар китоби»), «Китоб тадбир ал-мвиюйил» («Қариялар тadbири ҳақида китоб») номли асарлар ёзган.

Берунийнинг «Сийдани» асарида Ибн ал-Хамморнинг иккита асаридан иқтибос қилинган — «ал-Ҳошия ало матн Булис» («Павел матнига шарҳ») ва «Китоб ал-авзия» («Овқатлар ҳақида китоб»). Биринчи китобдан олинган иқтибосларда дориворларнинг сурёнийча ёки грекча номлари келтирилган, баъзи бир ҳолларда эса уларнинг маҳаллий номлари ҳам кўрсатилган. (АР № 12).

Ибн Сино устозлари ва ҳамаср табиблари ижодига яқун ясаб шунинг айтиш мумкинки, Ибн Сино даврида Урта Осиёда, хусусан Бухорода, Самарқандда ва Хоразмда табобатга оид муҳим асарлар яратган йирик табиблар янаганлар ва ижод қилганлар. Бироқ, бу асарларнинг биринчиси ҳам ўз ичига қамраб олган маълумотлари, баъзи услубининг чуқур ва изчиллиги бўйича «Қошун» билан тенг келаолмайди: улардан бирлари табобатнинг ағалий масалаларига асосий аҳамиятин берсалар (масълан, Кумрий), бошқалари — унинг назарисига асосий аҳамиятини берадилар (Ибн ал-

Хаммор), учинчиларнинг асарлари эса тўлиқ эмас — уларда мураккаб дорилар ҳисми тушиб қолган (Ахавайний, Маснхий ва Қумрий). Бироқ, шунга қарамай Ибн Сино устозлари ва ҳамасрлари бўлган бу олимларнинг асарлари мавзу, тузилиши ва услуб жиҳатидан аявадлигларига нисбатан устун бўлган: «Қорун»ни яратганда манбалар бўлиб хизмат қилган. (АР № 16, 64).

В. АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

(973—1048)

Хоразмлик буюк олим Абу Райҳон Беруний жаҳон фани тарихида энг улуг ва ериқп сиймолардан бири ҳисобланади.

Беруний 973 йилининг 4-сентябринда Хоразмнинг қадимги пойтахти Қот шаҳрига яқин жойда дунёга келади. Унинг исми Муҳаммад, отасининг исми эса Аҳмад бўлиб, Беруний унинг исбаси, яъни келиб чиқishi ва насл-масабини билдирувчи номдир. «Беруний» форсча «берун» («ташқари») сўзидан олинган бўлиб, «шаҳар ташқарикида туғилган» ёки «уша ерда яшовчи» деган маънони билдиради. Абу Райҳон эса унинг куняси, яъни лақаби бўлиб, араб тилида «Райҳон отаси» ёки «Райҳонли киши» деган маъноларни англатади.

Амударёнинг ўнг қирғоқига жойлашган Қот шаҳри Х асрда Ўрта Осиёдаги йирик иқтисодий ва маданий марказлардан бири ҳисобланган. Уша вақтларда у ҳатто Бухородан ҳам катта эди. XIX-асрга келиб бу жойни Шайх Аббос валий (кейинчалик ҳисқартхриб Шаббоз) деб ятай бошлаганлар, ҳозир эса у туман маркази бўлиб, Беруний номи билан юритилади.

Беруний ўз ватанида ўқиди ва шу ерда билимларини такомиллаштириб, буюк олим бўлиб етишди. У умрининг сўнгги йилларида ёзган «Сайдана» номи асарида ёшлик чоғларини эслаб, болаликданоқ ўз табиатида билим олишга ҳаддан ташқари зўр иштиёқ бўлганини ёзади. Бошқа бир асарида эса ўзининг биринчи астрономик кузатишларини Қот шаҳрида 990 йил, яъни 17 ёшга тўлмаган ўспиркилик вақтидаёқ ўтказганлигини хотирлайди. Кўпинча у килий кузатишлар учун керак бўлган асбобларни ўзи ясар эди, жумладан, у Шарқ фани тарихида биринчи бўлиб ер глобусини ясаган. (АР № 71, 82, 88, 98, 135).

Берунийнинг Хоразмдаги биринчи тарбиячиси ва устози уша даврнинг машҳур математиги ва астрономия Абу Наср Мансур ибн Лан ибн Ироқ (вафоти 1031 й.) бўлган.

Беруний учун она тили, ҳозирда истеъмолдан қолган хоразмий тили эди, ammo у ўз асарларини уша даврларда Яқин ва Урта Шарқда умумий тил ҳисобланган араб тилида ёзди. Кейинчалик Беруний, яъни 15 ёшда қадимги хонд тили санскрит билан шугулланиб, уни тула асаслаб олди. Беруний ўзининг «Сайёҳна» асаринда доривор моддалар номларини 31 тил ва лаҳжада келтиради, бу нарса унинг юқорида зикр этилган тиллардан ташқари яна қатор бошқа тил ва лаҳжалар билан ҳам таниш бўлганлигидан далилат беради.

Кот шаҳрида олдинги Хоразмшоҳ саралига яқин бўлган Беруний 995 йили Хоразмдан чиқиб, Техроннинг жануб томонида жойлашган қадимги Рай шаҳрига келди. 22 ёшли ёш олим бегона шаҳарда кўп қийинчиликларга дуч келади ва ҳатто моддий жиҳатдан ҳам анча тангандек яшаган.

Матъуи ибн Муҳаммад шайх йилдан кейин, яъни 997 йили вафот этади. Эҳтишол шукинг учун бўлса керак, Беруний қисқа муддатга бўлса ҳам яна ўз наглик Котга қайтиб келади. Унинг Ибн Сино (980—1037) билан ёзма равишда олиб борган илмий мунозаралари тахминан мана шу йилга тўғри келади. Уша йилларда Беруний Хоразмда туриб Бухорода ишайтган ёш Ибн Синога табиат фалсафаси ва физиканинг айрим масалалари юзасидан саволлар ёзиб юборади. Берунийнинг бу саволлари, Ибн Синовнинг унга берган жавоблари, кейин бу жавобларига Беруний томонидан билдирилган эътирозлар ҳаммаси жамланиб бир рисола шаклида бизгача етиб келган ва нашр этилган. (АР № 26, 43). Бу илмий ёзишмаларда, жумладан, дунёларнинг кўпинги, бўшиққ масаласи, овирлик ва енгиллик, жанемларнинг атомдан ташкил тоқганлиги, уларнинг кесилликдан кенгайиши, нурнинг аксланиши ва сийиши каби мавзулар тилга олинади. Беруний бу масалалардан Аристотелга қарши дадил фикрлар баён қилса, Ибн Сино, аксинча, буюк юнон фалсафунини ёқлашига ҳарикат қилади. Орадан кўп ўтмай, тахминан 998 йили Қасбий денгизининг шарқи-жанубий томонида жойлашган Гургон вилоятининг амври Қобус ибн Вашиғир (ёки Вушмасир, 1012 йили қатл этилган) Берунийни ўз

саройга таклиф этади. Қобус амир сифатида жуда қаттиққўл ва зolim бўлишига қарамай, араб адабиёти-ни севар ва илм—фан аҳлига ҳурмат билан қарар эди. Бир вақтлар Буюк Бухоролик табиб Ибн Сино ҳам Қобус саройида яшаган эди. Унинг устозларидан бири табиб ва астроном Абу Саъд Масихий (1010 йилда вафот этган) ҳам шу вақтда Гургонда эди. Беруний ҳам бу олим билан яқин дўстона муносабатда бўлган. Бу нарса шундан ҳам маълумки, Масихий ўзининг физика ва математикага онд рисоаларидан 12 тасини Берунийга бағишлай ёзган.

Беруний ўз илмий ишларига қулаброқ ширин яратин мақсадида бўлач керак, Қобуснинг таклифини қабул қилиб Гургонга келди. Кейинги тадқиқотлардан маълум бўлишича, Беруний Гургонда 1004 йилгача яшаган.

Нийтастин Қобдан Гургонж (Урганч)га кўчирган янги Хоразмшоҳ Дав ибн Маъмуи (998—1009) ининг таклифига биноан бўлса керак, Беруний 1004 йили ўз ватани Хоразмга қайтади ва тез орада саройга яқин турган олим ва сийёсий эрбоблардан бири бўлиб қолади.

Шу вақтларда, ҳусусан Хоразмшоҳ Абулаббос Маъмуи ибн Маъмуи (1009—1017) даврида, Гургонж шаҳри Урта Осиёдаги илм-фан ва адабиёт марказларидан бирига айланган бўлиб, у ерда қатор олим ва эдиблар яшаб ишқод этганлар. Олимларнинг шу анжумани илмий адабиётда баъзан «Маъмуи академияси» деб ҳам йертилади. (АР № 1, 2.) Берунийнинг маъмур анжуманида етакчи олимлардан бири бўлганлиги шубҳасиз; бироқ унинг шу даврда Хоразмда олиб борган илмий ишлари ҳақида тулиқ маълумотга эга эмасмиз. Олимнинг ўз асарларидаги айрим фактлар шуни кўрсатадики, у 1016 йилгача Хоразмда бир неча бор астрономик кузатишлар ўтказган. Бу кузатишлардан кўзда тутилган мақсад, жумладан, Гургонж шаҳрининг жүгрофий кенглигини аниқлаш бўлган. Беруний «Қуёш ҳаракатини аниқлаш йули» номли китобини ҳам 1016 йили Хоразмда ёзган.

Саройга яқинлик Берунийга шох казинасидаги қилма-қил қимматбаҳо тошлар ва металллардан тажриба учун фойдаланиш имкониятини беради ва натижада у ўзининг солиштирма оғирлик масаласига бағишлаган ажойиб рисоласини ташиф этади.

Берунийнинг Хоразмдаги ишбатан осойишта ҳаёти

1017-билгача давом этди. Уша пақуда Урта Осле ерларни яқин йирик давлат ўртасыда тақсимланган эди. Аму дарёсиниң шарқий томонидаги ерлар Қорахонийлар қулида бўлса, унинг гәрбдада жойлашган вилоятлар, шу жумладан Хоразм ҳам, султон Маҳмуд бошлиқ Газнавийлар давлати тәъсирин остида эди. Авваллари Маҳмуд билан Хоразмшоҳ Маъмуи иби Маъмуи ўртасыда дўстлик муносабатлари мавжуд бўлиб, ҳатто Газна султони Хоразмшоҳга ўз синлисини ҳам берган эди. Аммо кейинчалик Маҳмуд ўз номини хутбага қўшиб ўқилышын, яъни Хоразмда ҳам ўзини ҳоким деб тани олинышын талаб қилады. Нойлоқ қолган Хоразмшоҳ ушннг талабнын қабул қилады. Бундан газавга келган аскарлар исен кутарадилар ва 1017 йил мартда Маъмуи иби Маъмуини саройдаги кўп аъёнлар билан бирга қәтл этадилар. Маҳмуд қулай фурсатдан фойдаланыб, кўбни учун ўч олнын баҳонаси билан Хоразмга келиб ушн эвог этади. Бу воқеадан кейин Хоразмшоҳ саройидан бўлган бир қанча олимлар, шу жумладан, Беруний ҳам Газнага — Маҳмуд хизматыга олиб кетилады.

Берунийнинг Газнада ёзилган ва бизгача етиб келган асарлариниңг биринчиси «Масквилар орасидаги масофаларни аниқлаш учун жойларниңг чегараларини белгилаш» яъни ҳозирда «Геодезия» номи билан юритилады. Бу асар 20-сентябрь 1025 йили ёзиб тугатилган. Беруний томонидан тузилган денгизлариниңг жойлашынн схежаси ўз наври, ҳатто, умумин, ўрта асрлар учун энг аниқ схема эди. Олимниңг бу соҳадаги ажойиб ишларидан бири, география тарихида биринчи бўлиб Африка қитъаси жануб томондан океан билан қопланган, деган фикрини алға сурганлиқидир.

Султон Маҳмуд 1000-йилдан бошлаб Хиндистонга тез-тез «газог» билан борар эди. Шунинг учун Беруний 1017 йилан Газнага келган вақтидан бошлаб ҳиндлар билан бевоқият муносабатда бўлиш имкониятига эга бўлады.

«Сайдана»даги айрим фактлардан Берунийниңг Қашмир тоғларигача ҳам борганлиғи аниқлашлады. Шундай қилиб, Беруний Хиндистонни ва ушннг бой маданиятинини ҳар томонлама чуқур ўрганишга киришади. Бунинг учун у аввало ҳинд китобларини муталаа қилын ва олимларни билан яқин муносабатда бўлиш орқали ҳиндлариниңг классик адабий тили бўлган санскритни ўргана бошлади ва тез орада ушн шу даражада чуқур эгал-

лейдики, араб тилидаги илмий асарларнинг санскритга ва аксинча, санскрит тилидагиларнинг арабгага таржима қиллади.

Беруний ҳеч қандай қийинчиликларга қарамай Ҳиндистоннинг табиати, у ерда яшовчи халқларнинг тарихи, урф-одатлари, диний ақидалари, фалсафий системалари, адабиёти ва илмларини 13 йил давомида чуқур ва атрофлича ўрганиб, ўзининг 80 бобдан иборат машҳур «Ҳиндистон» асарини яратди. 1030 йили тугалланган бу асарнинг тўла номи «Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ёки сиғмайдиган таълимотларининг ҳақиқати ва аниқлиги» бўлиб, унинг бир неча қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган.

Махмуднинг рафотидан сўнг Ғазнавиёлар тахтига унинг ўғли султон Масъуд (1030—1041) ўтиради ва бу вақтда Беруний ҳаётда кескин ўзгариш кўрайди. Ёш султон илм-фанни севар ва шавқан ўзи астрономия билан қизиқар эди, шунинг учун ҳам Берунийга олоҳида ҳурмат билан қараб, унинг илмий ишларига кенг шароит яратиб беради. Бунга жавобан Беруний фанининг астрономия ва математикага оид энг бирик асарини Масъудга бағишлайди ва унга «ал-Қонун ал-масъудийя» («Қонуни Масъудий») деб ном қўяди. Тахминан 1036 йилда ёзиб тугалланган бу асар ўрта асрларда Шарқда Берунийнинг бошқа асарларига нисбатан кўпроқ машҳур бўлган ва олимлар томонидан юксак баҳоланган.

Беруний ҳаётининг сўнги етти йили Масъуднинг ўғли султон Мавдуд (1041—1048) даврига тўғри келади. Бу даврда ҳам олим самарали илмий ишларини тинмай давом эттирди ва бир неча бирик асарларини яратди. Шунлардан бири «ал-Жамохир фи маърифат ал-жавоҳир» («Жавоҳирларни билиш учун маълумотлар тўплами») номли китоби бўлиб, унда қимматбаҳо минераллар ва металллар ҳақида фикр юритилади. Шунинг учун ҳам бу асар ҳозир «Минерология» деб юритилади. (АР № 11).

Берунийнинг энг сўнги асари доринуюслонликка бағишланган бўлиб, «Китоб ар-сайдана фи-т-тибб» («Табибатда доринуюслонлик китоби») деб аталади. Уш олим жуда кексалиб қолган вақтида ёзишга киришди ва узи-кеси тахрирдан чиқаришга улгурмай алфог этади. Дунё бўйича бу асарнинг фақат нуқсонли битта қўлёзма нусхаси сақланиб қолган эди. Уни У. И. Қаримов биринчи бўлиб «Сайдана» («Фармакогнозия») номи бил-

дан рус тилига тәржима қилиб чоп эттирди. (АР № 12, 62).

«Сайдана» Шарқ мамлакатлари жумладан, Ўрта Осиёда доривунослик (фармакогнозия) тарихида алоҳида ўрин тутувчи муҳим бир асардир. Асарнинг муқаддимасида Беруний бу фаннинг вазифалари ва унинг баъзи бир назарий масалаларига шу қадар кенг ва илмий жиҳатдан тўхталиб ўтадики, бу нарса Берунийни Ўрта Осиёда фармакогнозия илмига асос солувчилардан бири деб ҳисоблашга имкон беради.

Китобнинг асосий қисми ўсимлик, ҳайвон ва маъдалардан олинган 1000 дан ортиқ доривор моддаларни ҳар томонлама таърифлашга бағишланган. «Сайдана»нинг доривуносликка онд бошқа асарлардан фарқи шунки, бузда Беруний ҳар бир ўсимлик, ҳайвон ёки маъданининг номини бир неча тилда келтиради: араб, форс, юзон, сурёний, ҳинд (санскрит), хоразмий, сугдий, туркий ва бошқалар. Умуман, китобда доривор моддаларнинг 30 дан ортиқ тил ва лаҳжалардаги 4500 номи қайд этилган. Бу нарса Беруний давридаги табиб ва доривунослар учун қиначлик муҳим бўлган бўлса, ҳозирги замон тадқиқотчилари учун ҳам шунчалик қимматлидир. Чунки у синонимлар дориларини тўғри аниқлаш имконини беради.

Беруний кўпинча ўзи бўлган мамлакатлар, яъни Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистонда шахсан учратган доривор моддалар ҳақида қизиқарли маълумотларни келтиради, булар шу мамлакатлар фани ва маданиятининг тарихи нуқтан назаридан алоҳида аҳамиятга эга. Бундан ташқари «Сайдана» олим ижодининг ҳали кам ўрганилган томонларини ёритиш учун ҳам муҳим қўллашмадир. Умуман, «Сайдана» Берунийнинг доривунослик ва табobatдан ташқари, ботаника, зоология, филология, география каби бошқа фанларга ҳам қўшган ҳиссаси жузъ салмоқдан бўлганини кўрсатади.

Беруний 1048 йил 11-декабрда 75 ёшида Ғазна шаҳрида вафот этди.

Беруний 1036 йилининг сентябрда ўз асарларининг рўйхатини тузган эди. Шу рўйхат бўйича олимнинг ўша вақтгача ёзган асарлари 106 та бўлган. Аммо ундай кейин Беруний яна 12 йил яшаб, қатор янги асарлар яратди. Шуларнинг ҳаммасини ҳисобга олганда, унинг жами асарларининг сони 152 тага боради. Шулардан 70 таси астрономияга, 20 таси математикага,

12 таси географияга ва геодезияга, 4 таси картографияга, 3 таси об—ҳайвон маъволалариغا, 3 таси минералогияга, 1 таси физикага, 1 таси дориншуносликка, 15 таси тарих ва этнографияга, 4 таси фалсафага ва 18 таси адабиётга бағишланган. Афеуски, буларнинг қўли йўқлиб кетиб, бизгача фақат 36 таъсирини етиб келган. Аммо шу саккизиб қолган асарларнинг ўзи ҳам кишилик маданияти ҳақиқисига қўшилган йирик ва бебаҳо мансаблар. (АР № 32, 63, 66, 68, 98).

9. АБУ САҲЛ МАСИҲИЙ ЖУРЖОНИЙ

(970—1010)

Абу Саҳл Масиҳий ҳам ибн Синонинг ҳамасридир. У Гургонда туғилган, Хоразмда яшоб ижод этган. Унга кўчларда Хоразмда Беруний, Ибн Сино, Абу-л-Хайр, Ибн Прок ва бошқалар ҳам яшар эди. Масиҳий замонасининг йирик табиби, табиатшуноси, астроном ва фалсафуфи эди. У тўмониди математикага, астрономияга ва иккиншуносликка оид асарлар ёзилган.

Бироқ, фай тарихда Масиҳий табиб сифатида машҳурроқдир. У Ибн Синонинг яқин дўсти ва таъобат соҳасида унинг устозларидан бири эди. Масиҳий Ибн Сино билан биргаликда Хоразмдан Хуросонга ўтиб кетганда 40 ёшида 1010 йили побуд бўлган.

Масиҳий ёгани 2 та тиббий асар бизгача етиб келган, улардан бири қомусий аҳамиятга эга, қолганлари таъобатнинг айрим масалалари: умумий терапияга, одам аъзоларининг физиологиясига, чечакка, ўлат (чума)га мизожга ва томир урушига бағишланган. Масиҳийнинг ласий ва энг катта асари «Кутуб ал-миъа фи с-синоъат ат-тиббия» («Таъобат савъати бўйича юз китоб») деб аталади. Бу асар бизгача қўлига нуехаларда етиб келган бўлиб, битга тўлиқ бўлиган нуехаси У.Ф. IIII (анжом рақам 12970) да сақланмоқда. У 36 китоб («китоб» бу жойда «боб» маъносига) дан иборат, «Юз китоб» қўлидаги маъзуларга бағишланган: 1—29 китоблар таъобатнинг умумий назариясига бағишланган, 30—33-содда дориларга бағишланган, 34—38-ҳам билам бир умумий масалалар (касалликларнинг сабаби ва белгилари) га бағишланган, 39—62-нентлар, шимилар ва томир урушига бағишланган, 63—91-плавининг бошидан товошигача бўлган аъзоларида юз берадиган жузвий

касаликларга бағишланган, 95—100-терп касаликларга, чиркин ва захарларга бағишланган.

Ўрта асрларда Алсидийнинг бу асари — чуқур тадқиқот эканлиги, бади услубининг тушунарлиги, ихчамлиги ва қабиларидарининг йўқлиги билан юқори баҳаланган. Арузий Самарқандий бу асарини Жолшарҳ, Розиий ва Ибн Синоларнинг асарлари билан бир қаторда ўрганишини таълиф қилган эди. Афсуски, Ўрта Осиё таъбаотиининг бу ажойиб бағорлиги шу кунгача янаш қадимлаган ва ҳозирги замон таъбаот тарихи мустақилликлари назаридан исосенки четда қилиб келмоқда, (МР № 61).

16. АБУ АЛИ ИБН СИНО

(980—1037)

Таъбиотининг тўлиқ ваъни Абу Али ал-Хусайн ибн Абдуллоҳ ал-Хазеъи ибн Али Ибн Сино бўлиб, кўпинча қисқарттириб Абу Али ибн Сино деб зоритилади. Бу ваъ қадимий иқудий тилида Авиценна деб ёзилган ва олимнинг Европада кенг тарқалган Латинча шаклидаги ваъни шу сўздин бир өз бузиб талаффуз этишдан келиб чиққан.

Ибн Синонинг отаси Абдуллоҳ Балх шаҳридан бўлиб, Сомонийлар ваъни Нуҳ ибн Мансур (976—997) даврида Бухоро томонига кўчиб келади ва ўша атрофдаги Хурмитон қишлоғига амалдор этиб тайинланади. Кейин Афшана ваъни қишлоқда ҳам иетиқомат қилади ва шу қишлоқдаги Ситора ваъни қизга уйланади. Уларнинг 2 ўғиллари бўлиб, каттаси Хусайн эди. У 980 йили дунёга келади.

Хусайн 5 ёшга киргач, Ибн Синолар ваъни Бухорога хўчиб келади ва уни ўқишга берадилар. Ибн Сино аввал Қуръон ва адаб дарсларини ўқиди ва 10 ёшга етар-етмас бу дарсларини тўла ўқидириб олади. Айни вақтда у арифметика ва алгебра билан ҳам шугулланади. Булардан ташқари, ўида Абу Абдуллоҳ ан-Нотийлий раҳбарлигида математика, геометрия ва астрономия фанларини ўқиди. Шу билан бирга Ибн Сино таъбиот фанлар билан ҳам жиддий шугулланади; хусусан таъбаотини севиб ўрганади. У ўзининг тўлма истеъдоди ва фавқу-

лодда меҳнатсеварлиги туфайли дарсларни осонлик билан ўзлаштиради ва ҳатто муаллимларга номаном дарсларни ҳам китобдан мустақил ўқиб билиб олар эди.

Айниқса тиб илмида у жуда тез камол топа бошлайди. «Тиб илми,— деб ёзади Ибн Сино ўз тарихнамаларида,— қайси илмлардан эмас, шу сабабли қисқа муддат ичида бу фанда жуда илгорлаб кетдим, энди ҳатто билимдон табиблар ҳам келиб хузуримда тиб илмидан дарс оладиган бўлдилар. Беморларни ҳам кўраб турардим ва шу йўсида эрттирган тажрибаларим натижасида муолижа эшикларини менга шу қадар кенг очилиб кетдики, уни таърифлаб бериш қийин».

Ибн Сино 17 ёшлагаёқ Бухоро халқи орасида моҳир табиб сифатида долг чиқаради. Ушбу кезларда сомонийлар давлатининг бошлиғи Нуҳ ибн Мансур касал бўлиб, сарой табиблари уни даволашдан оғина эдилар. Бухорода янги чиққан ёш табибнинг овозаси саройга етиб берган эди, уни амирни даволашга таклиф қилдилар ва унинг иштирокида даволанган бемор тез фуриятда оёққа туради. Бунинг эвазига Ибн Сино сарой кутубхонасидаги фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Бу кутубхона ўша вақтда бутун Урта ва Яқин Шарқдаги энг катта ва бой кутубхоналардан саналарди. Бир неча йил давомида кеча-кундуз тинимли мутолаа қилиш натижасида Ибн Сино ўз билим доирасини мислсиз даражада кенгайтирадики, у дарди шу қадар билимга эга бўлган бошқа бир кишини топиш мушкул эди.

999 йили Қорахонийлар Бухорони забт этиб, Сомонийлар давлатини йиқитдилар. Бунинг устига эйрим феодал ҳукмдорларининг ўзаро уруши Бухорода тинч ва хотиржамликда илмий ишларни давом эттиришга қулай фурсат қолдирмагачи эди. Булар етмагандек 1002-йили Ибн Синопнинг отаси вафот этади. Оқибатда Ибн Сино ўз юрти Бухорони тарк этиб Хоразм (Урганч) га кетади.

Хоразмшоҳлар Али ибн Маъмул (997—1009) ва ибн Маъмул (1009—1017) лар даврида Урганчда кўпгина замонасининг ташиқли олимлари яшар ва ижод этар эдилар. Илмий астролом ва математик Абу Наср ибн Ирак (Берунийнинг ўстаси, 1034 й. вафот этган), атоқли табиб ва философ Абу Саҳл Масихий (1010 й. вафот этган), Абул-л-Хайр Хаммор (912—1030), ниҳоят буюк олим Абу Райҳон Беруний (973—1048) шулар жумласидандир.

Уз сўёсатида кўпроқ руҳонийларга таянадиган Ғазий ҳукмронин Султон Маҳмуд (998—1030) Хоразм ерларини ўз давлатига қўшиб олишга ҳаракат қилади. Унга тобе бўлишни истамаган Ибн Сино тахминан 1010—1011 йилларда Хоразмдан маҳфий равишда чиқиб Хуросон томон йўл олади. Нисо, Абшвард (бу шаҳарлар ҳозирги Туркменистон ерларида бўлган) ва бошқа шаҳарларда қисқа вақт тургандан кейин Қасбий девизининг шароит-жанубида жойлашган Гургон амирлигига етиб боради. Бу ерда Абу Убайд Жузжоний билан топишади, шундан бошлаб бу илгир Ибн Синога энг яқин ва содиқ шоғирд бўлиб қолади ва устозининг охириги нафасигача ундаи ақралмайди. Жузжоний Ибн Синонинг то Гургонга кел-гунча бўлган таржиман ҳолини унинг ўз оғзидан ёзиб олган, устоз ҳаётдаги ундаи кейинги воқеаларни ҳам ўзи ёзиб тўлатган, шу туфайли биз Ибн Синонинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ишончли манбага эгамиз. (АР № 42, 49).

Кўп ўтмай Ибн Сино Гургонда ўзининг илмий иш-лари ва таъбиблик фаолиятини бошлаб юборади. «Тиб қонуилари»нинг 1-китоби ва бошқа асарларини ёзишга киришади.

1014-йили Ибн Сино Гургонни ҳам тарк этади ва бир қанча муддат Рай ва Қазвин шаҳарларида тургандан кейин Ҳамадонга келади, ва бувайҳийлар ҳукидори Шамс ад-давла (997—1021) хизматига киради — олдин сарой табиби бўлиб ишлайди, сўнгра вазирлик манса-бига кўтариллади.

Ибн Синонинг шоғирди Жузжонийнинг айтишича, Ҳамадонда яшаш устози учун оғир бўлагач, Исфохон амирин Ало ад-Давлага хат юбортириб, унинг олдига четноқчи бўлади. Лекин мактубин Ҳамадонда тутиб олиб, Ибн Синони Фардажон номли бир қалъага қамай-диллар. У бу қалъага кирар экан, шундай гамгин мисра-лар айтади:

Бу ерга киришни, кўриб турибсан, шубҳасиздир,
Бутун шубҳа бу ердаи қачон чиқяшимдадир. (АР
№ 138).

Ибн Сино бу қалъада тўрт ой ётади ва озад бўлагач, ёнида укәси Маҳмуд, шоғирди Жузжоний ва икки хиз-маткори билан бирга дарвин илминда Ҳамадондан Исфохонга кетадилар.

Ибн Сино «Юрак дорилари» (ал-Алфият ал-қалбия) номли рисоласини шундай бир ғамгин ва фалокатли ҳаёт кечирган Ҳамадон шаҳрига илк келган вақтида ёзган.

Жузжонидининг ёзишича, Ибн Сино жисмоний жиҳатдан ҳам жуда бақувват киши бўлган. Бироқ, шаҳарма-шаҳар дарбадарликда юрши, кечилари ухлэмасдан узлуксиз ишлаш ва бир неча бор таъқиб остига олиниб, ҳатто ҳибсда ётишлар олинининг саломатлигига таъсир этмай қолмади.

У ҳуланж (қолит) касаллигига чалиниб қолган эди. Касаллик зурайғач, уни тутқалоқ тутадиган бўлди, оқибатда шу дарадаки у 1937 йили 57 ёшида Ҳамадонда вафот этди. Унинг қабри ҳозиргача сақланиб қолган.

ИБН СИНОНИНГ ТИББИЙ АСАРЛАРИ ҲАҚИДА

Ибн Сино 450 дан ортиқ асарлар ёзиб қолдирган бўлса ҳам бизгача уларнинг 242 тасигина етиб келган. Шу 242 дан 80 таси фалсафа, илоҳиёт ва тасаввуфга тегишли, 43 таси табобатга оид, 19 таси мантиққа, 26 таси психологияга, 23 таси табиқёт илмига, 7 таси астрономияга, 1 таси математикага, 1 таси музикага, 2 таси кимёга, 9 таси этикага, 4 таси адабиётга ва 8 таси бошқа олимлар билан бўлган илмий ёзишмаларга бағишланган. (АР № 6—9, 129).

Ибн Синонинг бизгача етиб келган тиббий рисола-лари («Тиб қолунлари»дан ташқари)нинг мазмунига кўра уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Умумий хусусиятга эга бўлган асарлар, буларда куйиндогилар ёритилган:

а) табобатнинг деярли барча соҳалари (бунга Ибн Синонинг «Табобат ҳақидаги уржуза»си мисол бўлади). (АР № 126, 127).

б) бу фаннинг бирорта соҳаси — бунга соғлиқни сақлаш ва титиенага оид назм ва насрда ёзилган бир қатор рисоалари кирди (масалан, «Саломатлиқни сақлаш ҳақида ёзилган уржуза», «Тўрт фаслга оид тиббий уржуза», «Сафёрда бўладиганларнинг тадбири ҳақида рисола», «Аскар манзилгоҳини тuzатиш тадбири ҳақида», «Саломатлиқни сақлаш ҳақидаги рисола», «Тадбирда йўл кўйилган ҳар қил хатоларга қарши чора кўриш орқали инсон бадавлига етишган турли зарарларни йўқотиш»); панд-насиҳат ва табибга умумий тавсия шак-

лида ёзилган бир қанча асарлар (масалан, «Буқрот тиббий насихатлари ҳақида уржуза», «Тиббий дастур»); айрим назарий масалаларга бағишланган рисолаалар (масалан, «Тузга ва ёғ иссиқликларнинг фарқи ҳақида»); исботи маъноли инебатан шиллиқдан осон пайдо бўлиши сабаблари шарҳи (масалан, «Хунайн ибн Исҳоқ масалаларининг шарҳи»); бу гуруҳга яна шунга ўхшаш мавзуда бошқа тибблар билан олиб борилган баҳс киради (масалан, «Абу-л-Фараж ибн ат-Таййиб китобини рад қилиш ҳақида рисола», «Шайх Абу-л-Фараж ибн Абу Салъд ал-Иаманий мақолалига раддия»); шунингдек («Анатомияга оид уржуза», «Қон олинадиган томшурлар», «Темар уриши ҳақида рисола»). (АР № 9, 51).

II. Бирорта аълонинг касаллиги ёки муайян бир касалликка бағишланган асарлар. Масалан, юрак касалликлари ва уни даволашга бағишланган дорилорлар ҳақида («Юрак дорилари рисолалиси»); йўгон ичак касаллигини бағишланган («Йўгон ичак касалликлари ҳақида рисола»); жинсий аъзолар фаолиятининг бузулиши ҳақида («Жинсий алоқа ҳақида уржуза», «Манйининг (ихтиёрсиз) оқишига қарши тадбир»). (АР № 14, 15, 17, 25, 138).

III. Дорини уносликка оид асарлар: буларнинг айримлари умумийроқ масалаларга бағишланган — дори-дармон билан пазқ бўладиган моддалар ўртасидаги фарққа («Озқ бўладиган моддалар ва дориалар»), ҳар бир дориини ичиш учун маъқул бир вақтни тайинлаш («Тиббий насихатлар ёзилган уржуза»), содда дориаларнинг бир ичим миқдорини кўрсатиш («Содда дориаларнинг ичиладиган миқдори [ва уларнинг зарари]»). Шунга қалари ҳам борки, уларда дориаларни тайёрлаш усуллари ва хусусияти ҳам баён этилган, шунингдек муайян дори-дорини қўлландиган ўринлари айтилган («Сиханжубки ҳақида рисола», «Баданини идора этиш, шаробининг фазилатлари ва унинг зарарлари», «Сечратқи ҳақида рисола»). (АР № 9, 139).

Мазкур рисолааларда қайд этилган барча масалалар Ибн Синонинг асосий тиббий асари — «Таб қонунари»да маълум даражада ёритилган. Бироқ, бу рисолаалар силчиқлаб ўрганиб чиқилмагунча, уларнинг «Қонуни» билан ўзаро муносабатларини айтиб бўлмайди — улар «Қонуни»нинг мос келадиган бирорта қисмини бирор-шаклдаги тажрорини ёки улар бетакроф, мустақил рисолааларини?

1970 йил охиралигига келиб, Ибн Синонинг таржимма қилинган китоблари нодир библиографик асарларга айланган қолди. Уларга бўлган таъаб эса тобора ошиб бормоқда эди. Шунинг учун ҳам 1980 йили Ўзбекистон Фанлар академияси Ибн Сино таваллудини 1000 йиллигига бағишлаб «Тиб қонуллари»нинг иккинчи туза-тишти ва ўзбекча ва русча нашриги босмага тайёрлади. 63 уш 1979—1983 йиллар мобайнида нашрдан чиқарди. (АР № 8).

«Тиб қонуллари» (жаз-Қонуи фн-т-тибб) беш китоб-дан иборат:

Биринчи китоб таъобатнинг назарий асослари ҳамда амалий таъобатнинг умумий масалалари ҳақида маълумот беради. Таъобат намининг таърифни, унинг вазифалари, хил ва мижоза ҳақидаги таълимот баён қилинади... (АР № 46, 102, 128).

Иккинчи китоб — ўша вақт таъобатинда қўлланилган дори-дармонлар ҳақида зарурий маълумотлар баён қилинган мукамал мажмуадир. Унда ўсимлик, ҳайвон ва ҳаёданлардан олинмаган 800 дан ортиқ дори-дармон таърифни, уларнинг даволик хусусиятлари ва қўлланиш усуллари баён қилинган. (АР № 18, 20, 59, 112, 115).

Учинчи китоб рисола таъобатнинг бошидан товоғигача бўлган аъзоларида юз берарган «хусусий» ёки «маҳаллий» касалликлар ҳақида маълумот беради. Бомқача қилаб айтганда, бу китоб хусусий патология ва терапияга бағишланган. (АР № 27—26,41).

Тўртинчи китоб киши аъзоларидан биронтасига ҳос бўлмаган «умумий» касалликларга бағишланган. Бундай касалликларга турли иситмалар (касаллик давридаги бухронлар), ишчилар (шу жумладан рак), тошмалар, яра-чақалар, куйиш, суяк синиши ва чиқиши, асабларнинг жароҳатланиши, баш суяги, кўкрак қафаси, умуртқа ва қўл оёқларининг шикастланиши киритилган. (АР № 37—33,124).

Бешинчи китоб фармакология бўлиб, унда мураккаб таркибли дори-дармонларни тайёрлаш ва улардан фойдаланиш усуллари баён қилинган.

1987 йили Ўзбекистон «Фан» нашриёти» Абу Али ибн Сино тиббий рисоаларининг бир томлигини омма-лаштирди. Унга қуйидаги II рисола киритилган:

1. «Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърӣ асари — «Уржуза», «Уржуза» Ибн Сино қаламига мансуб шеърӣ асарларнинг барқамоли ва энг улугидир. Бундай

асар яратиш учун муаллиф кўн иштагани ва ўз гонларининг халққа тезда етиб боришини истаганлиги ҳақида шундай дейди: «Мен бу «Уржўза»га камолат тушини ва ҳусн сарушонини нийгаздим, уни ўрғаниш осонроқ, машаққати камроқ бўлсин деб, тўқилшини осон, шозини енгил қилдим». Бунинг натижасида, — дейди Ибн Сино, — қимқи унга идрок кўн билан қараса, бу ҳажми кичик асар туғайли катта нафта эриша олсин мумкин.

2. «Юрак дорилари». Тебббат фанининг тараққиятида Ибн Сино тиббий асарлари юқори баҳоланади. Ибн Сино асрдошлари ва унлаи бир иecha юз йил кейин ўтган табиблардан Ибн Жаъла (вафоти 1100 й.) Ибн Бойтор (вафоти 1248 й.), Хажжа Зайн ал-Аттор (XIV аср), Ҳакимий (XV аср)лар ўзлари ёзган тиббий асарларининг юрак касалликлари бобида Ибн Сино «Юрак дорилари» рисолиснда кўрсатилган соада дорилардан бевосита фойдаланибгина қолмай, бу дориларнинг юракка етказадиган зўр манфаатини ва бу соҳада Ибн Синодан кейин ўтган табиблар ҳам унинг билан тараққисига ета олмагандекликларининг жонли тубоҳи бўладилар.

Мирзо Улуғбек (1447—1449) таклифига кўра, Самарқандга ижод қилиш учун келган пермялик табиб Нафис ибн Аваз Кермоний (XV аср), Жамолуддин Муҳаммад Оқсароий (XIX аср) ўзларининг тиббий асарларида Ибн Сионинг руҳ ҳақида айтган материалистик фикрларидан ўринли фойдазланганлар.

Мир Муҳаммад Замон Дейламий (XVII аср), Муҳаммад Боқир (XVII аср), Солиҳ ибн Муҳаммад Қисбий (XVII), Муҳаммад Солиҳ Бухорий (XIX аср)лар ўзларининг тиббий асарларида Ибн Сионинг меликхония касалини давослаш учун кашф этган ёқутий дорисидан ўзларининг фойдаланиб қолмай, бу дори билан оталарки ва ҳамкасблари ҳам бейорларни муваффақиятли тuzатганиклари ҳақида туноҳлиқ бериладилар.

Демак, Ибн Сионинг «Юрак дорилари» номли рисоласи юрак касалликларини ўрғаниш ва тuzатиш ишида муаллиф замонаснда ҳам, ундан кейин ҳам, то XIX асргача Шарқ табиблари орасида тенги йўқ бўладими бўлиб келган. (АР № 21).

3. «Тадбирда йўл қўйилган ҳар бир католарга қарши чора кўриш орқали инсон баданига етишган турли

зарарларин йўқотиш» («Дафъ ал-мазорр ал-куллия ан ал-абдан ал-иксония би-тадорик анвоъ хато ат-тадбир»). Мазкур рисолаги Ибн Сино ўзига замондош бўлган давлат арбоби ва олимларга ҳомийлик қилган илмлар-лар ҳоламанг вазири Абу-л-Ҳасан ас-Саҳлангга бағиш-лаб ёзган. Рисола соғаники етказилишиг назарий ма-салалари устида баҳс қилувчи асардир.

4. «Водани идора этиш, шаробнинг фазилатлари ва унинг зарарлари» («Снбсат ал-бадан ва фазил аш-шароб ва мануфияти ва мазорриҳ») номли рисола Ибн Синонинг бошқа рисодалари орасида энг кичири деса бўлади, чунки у фақат бир варақни ташкил этади. Ри-солада Ибн Сино айтганидек, шаробнинг оз ичувчига бўладиган зирифтлари, фазилатлари ва шунингдек баъзи бир зарарлари, кўл ичувчиси аладини ва шароб-дан туғилаган барча касалликларда киз берадиган ҳолатлар ҳақида қисқа гапирилади.

5. «Томир уриши ҳақида рисола» («Рисола-ли наб-зия») Ибн Сино томонидан форе тилда ёзилган бу рисолада аввал томир уришининг таърифи берилади, ундан сўнг томир уришининг зоҳияти ва хиллари ай-тилаган. Бу рисолада келтирилган форе ва араб тилла-ридаги терминлар муҳим аҳамиятга эга. Рисола «Қо-нуни»нинг шу мавзуга бағишланган қисмига тақминан тенг келади.

6. «Қон олимпиаган томирлар ҳақида» («Рисола фи-л-уруқ ал-мафеуда») араб тилида ёзилган бу рисола-нинг мазмуниги Ибн Сино унинг кириш қисмида қуйи-даги икки жумлада баён қилади: «Қон олимпиаган то-мирлар... икки турдир. Бир тури — веналар, ина бир тури — айрим артериялар», бўлиб, буларнинг ҳаммаси 43 гадир.

7. «Сафарда бўладиганларнинг тадбири ҳақида ри-сола» («Фи тадбир ал-мусофирин»). Рисолада умуман сафарда бўладиганларнинг тадбирларидан ташқари, денгизда сафар қилувчиларнинг махсус тадбири, қор-дан қамашган кўзининг давоси, қишда кишининг қўли ва оёқларида юз берган қиш билан бўладиган оғриққа қарши ишлатиланган тадбирлар, терияда пайдо бўл-ган шилиниш ва оёқ кишим уришидан вужудга келган чақаларнинг давоси каби масалалар баён қилинган.

8. «Шаҳвоний қувват ҳақида рисола» («Рисола фил-л-боҳ»). Рисолада жинсий қобилият ва ёш ўтиши бил-ан унинг сусайиб бориши ҳақида сўз юретилади. Шу-

нингдек, шахвоний қувватин кучайтирувчи дори ва тал-бирлар айтилган.

9. «Жудия рисола» («Рисола-йн жудия»). Бу Ибн Синонинг форс тилида ёзилган рисолаларидан бири. Рисоланing кириш қисмида уни султон Маҳмудга бағишланганлигини айтилган. Бироқ, баъзи мутахассисларнинг фикрига кўра, бу рисола Ибн Сино ёзганлиги шубҳа тугдиради. Рисола киришдан ташқари саккиз бобдан иборат бўлиб, жумладан хўз, тиш оғриғи ва меъда касалликларини даволаш баён қилинган. Шунингдек, унда баъзи бир гигиена ва санитарияга оид масалалар ҳақида ҳам гап юритилади.

10. «Сячратқи ҳақида рисола» («Рисола фи-л-ҳиндабо»). Бу рисолада суз нега табиблар ювилмаган сячратқи ширасини ишлатишни буюрадилар, деган масала билан бошланган бўлиб, рисола давомида бу саволга жааоб бериб борилади.

11. «Сиканжубин ҳақида рисола» («Рисола фи-с-сиканжубин»). Сиканжубин — бу шифобаҳш ичимлик бўлиб, у асосан узум сиркаси ва эсалдан тайёрланади. Баъзи ҳолларда унга доривор ўсимлик уруғлари ёки илдизлари ҳам қўшилади. Бу рисола Ибн Сино Абу Саъид исми кишига атаб ёзган. (АР № 23,66).

II. АБУ АБДУЛЛОҲ АН-НОТИЛИЙ АС-САМАРҚАНДИЙ

(X—XI асрлар)

Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий тарихда Ибн Синонинг ушда унга дарс берган уй ўқитувчиси сифатида машҳурдир. Ибн Синога жантиқ, геометрия, астрономия ва фалсафадан дарс берган устоз ва биринчи бўлиб, Ибн Синонинг истеъдодини ҳамда илм ўрганишига бўлган кучли қобилиятини пайқаган, шунингдек отасига ўғлини илмдан бошқа нарса билан шуғуллантирмаслигини айтган олимдир.

Нотилийнинг фан тарихидаги асосий хизмати грек доринуюси ва табиби Диоскурдае (I аср)нинг машҳур «Дориворлар ҳақида» номли асарининг арабча таржимасини янги таҳририни бажарган. Бу асар юнон тилидан араб тилига Истифайн ибн Басил томонидан Бағдодда халифа ал-Мутанаккил (847—861) даврида бажарилган эди. Истифайн ибн Басилнинг таржима-

сизда кўнишга юмонча дориворларнинг арабча номлари таржимасига маълум бўлмаганлиги учун юмонча номлари ўзинча қолдирилган эди.

Нотидий бешқа фанлар билан бир қаторда табобат билан ҳам шугулланган. Бу соҳалаги унинг устози йирик табиб ва файласуфи Абу-фараж ибн ат-Таййиб (вафот 1043 й.) бўлиб, устоз юмон тилини ҳам билган, ҳатто Арзету, Буқрот ва Жолнуус асарларига шарҳ ёзган.

Нотидийнинг мазкур Дюсқуридаус асарининг арабча таржимасига ётган таҳрири бизгача 4 та қўлёзма нусхада етиб келган. Улардан бири 1083 йили кўчирилган бўлиб, бу нусха Нотидийнинг ўз қўли билан 990 йили Самарқандда ёзилиб, сомонийларнинг Хуроёндаги ноиб турк лашкарбони Абу Али ас-Симжурий (986—997) га тақдим этилган нусхадан кўчирилган. Бу асарнинг килин қисмида Нотидийнинг айгинича Абу Али ас-Симжурийнинг таълифига кўра, Дюсқуридауснинг ушбу «Дориворлар ҳақида» номли китобагаи барча чалкашликларини ва камчиликларини тузатган ҳамда таҳрир қилган. Шунингдек, китобни Нотидийнинг ўзи кўчирган ва ундаги барча ўсимлик ва ҳайвонлар расмини ўз қўли билан чизган, юмонча қолдирилган дориворлар номининг ўранга арабча эквивалентларини топиб қўйган.

12. АБУ АБДУЛЛОҲ АЛ-ИЙЛОҚИЙ

(1067 й. вафот этган)

Тошкент яқинида жойлашган Ийлоқ қишлоғида туғилиб нашъунамо тоғган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ийлоқий Абу Али ибн Синонинг шогирди ва унинг «Тиб қонуллари» асарини ўрганиб, унинг биринчи китобига «Муҳтасар ал-Ийлоқий» («Ийлоқий қисқартмаси») номли қисқартма тузган табибдир. Бу асарнинг бир нусхаси Қоҳира кутубхонасида сақланмоқда.

Бу «Қисқартма» кейинги асрлар Шарқ табиблари орасида кенг тарқалган ва севиб ўқилган. Ҳатто «Қисқартма»га бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. «Ийлоқий қисқартмаси»га Муҳаммад Мубудий (1224 й. вафот этган), Маҳмуд Тоғ Роҳий (1329 й. атрофида вафот этган), Муҳаммад Омидий (1352 й. вафот тоғган), Му-

ҳаммад Табиб (1596 й. атрофида вафот топган) ва бошқалар шарҳ боғлаганлар.

Ҳазр ФА IIII (анжом рақами 3235) да «Шарҳ мушкилот ал-Қонун» («Қону»нинг қийин жойларига шарҳ») номли муаллифи аниқ бўлмаган бир асар сақланганда. У XIII асрга оид бўлиб, 168 йарақдан иборат. Қўлёзманинг За—886 йарақларида муаллиф Иброҳимнинг «Муҳтасар ал-Ибодат» асарини шарҳлайди. Шарҳ қилинаётган жумлалар «сияти» деб, шарҳлар эса «тафсири» деб келтирилган. Қўлёзманинг 886 йариғидан бошлаб «Қонундан бошқа иқтибослар келтирилиб номтаълим муаллиф томонидан шарҳланган.

Шорих ўз шарҳида Жалилус, Абу Бакр эр-Розий, Абу Наер Саъид ал-Масиҳий (вафоты 1225 й.) ва бошқалар асаридан фойдаланган.

13. ИБН ЖАЗЛА

(1100 й. вафот этган)

Унинг тула номи Яҳё ибн Исо ибн Али ибн Жазла ат-Табиб ал-Бухорийдир.

Бағдодлик машҳур араб табиби, адиби ва хаттоти Ибн Жазла аввал христиан динида бўлиб, сўнг исломни қабул қилган. «Табиблар тарихи» китобининг муаллифи Ибн Аби Усайбига ибн Жазланинг ўз ҳули билан ёзган бир неча асарларининг кўргазилишини ёзади ва бу асарлар ўз муаллифининг на қадар чуқур илмга эга эканлигидан далолат берар эди, дейди. У динга оид «Рисола фи-р-радд ало-и-насоро» («Насорий динидоғиларга жавоб рисоласи»), «ар-Радд ало маъ таъана алайҳ» («Уни таъна қилган кишиларга жавоб») ва «Рисола катаба ламмо аслам илю Илё ал-қасс» («Мусулмон бўлганидан кейин руҳоний Илёга ёзган рисоласи») номли рисолалар ва адабиётга оид «Китоб ал-нишора фи талхис ал-ибора» («Қисқа ва мазмунли иборалар ҳақида йўл-йўриқ китоби») ҳамда таъоботга доир «Мо юстаъмал ал-қавоимин ат-тиббия фи тадбир ассиҳҳа» («Соғлиқни сақлаш учун қандай тиббий чоралар кўриш керак»), «Рисола фи мадҳ ат-тибб ва мувофақатух ан-шаръа» («Таъоботнинг мадҳи ва шароит билан мувофиқлиги ҳақида рисола»). Шунингдек, ибн Жазла ўз даврининг ҳужумони Муқтади биамриллоҳ (1075—1094 й.) га атаб ёзилган «Тақвим ал-абдон фи тадбир

ал-нисо» («Исён саломатлигини барқарор қилишда аъзоларини даволаш ёулларини кўрсатадиган жадвал») ва «Масъум ал-баён фи-л-исетъмаъ ал-нисо» («Исён исетъмаъ қиладиган доривор нарсаларнинг баёни») каби тиббий асарлар муаллафидир.

Кейинги асарини ёзишда Ибн Жазла юнон ва Шарқ табибларининг асарларидан кенг фойдаланган. Масалан, Абу Бакр Розн, Ибн Сино, Абу Райдон Беруний китобларининг номи ва асарлари кўзга аққол ташланади.

Уз даврининг етук табибат олимси Абу-л-Хасон Саиди Ҳибатуллоҳнинг шогирди бўлган Ибн Жазла ёзган тиббий асарлари ўрта асрларда ва ундан кейин ҳам Шарқ табибати тарихини ёритувчи бирик ва қийматли манбалардан ҳисобланади. Мазкур тиббий асарлардан кейинги жинтаси биланча қўлёзма ҳолида етиб келган. Ибн Жазла касалликларга қараб бобларга бўлинган ва ҳар бир бобда шу касалликка ҳос қолда ва мураккаб дориларни «тадбир» тартибда баён қилувчи «Исён исетъмаъ қиладиган дориворларнинг баёни» номли асарининг юрак касаллиги бобиде Ибн Сино «Юрак дорилари рисоласи»дан фойдаланганлиги ҳақида таъкирлади. Ҳатти юрак касалликларини тўзатишда Ибн Синодан ўта оқмаганлиги учун унинг «Юрак дорилари рисоласи»дан бир бобни ўз китобида нақл қилиб келтирган.

УзР ФА ИИда Ибн Жазланинг мазкур «Исён саломатлигини барқарор қилишда аъзоларини даволаш ёулларини кўрсатадиган жадвал» номли асарининг XIII асрда кучирлаган бир қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Бу асар ўзига ҳос баён услуби билан ўрта асрларда яратилган бошқа тиббий асарлардан фарқ қилади; асарда кириш сўзидан кейин мунарижа келади, ундан сўнг жадвалларга ёзилган асосий қисм бошланади. «Тақвим» деб аталган ҳам асар матни жадвалларда берилганлигидан буъса керак. Қўлёзма асарининг ҳар бир ихки парағи (46 — 5а; 5б — 6а ва ҳоказо) битта жадвални ташкил этади; ҳар қайси жадвал, ўз напбатида маълум бир гуруҳ касалликни шарҳлаш, даволаш ва даволашда қўлланкиладиган дориларга бағишланган.

Жадвал саккизта бўйига ва ўн иккита энига жойлаштирилган катаклардан иборатдир. Биринчи бўйига жойлаштирилган, ёки энига жойлаштирилган биринчи катакда шу гуруҳга кирувчи бир касаллик номи жойлаштирилган қолган иккинчидан то ўн иккинчигача

бўлган каталарда эса, биринчи каталда номин энг ати-
ган касаллиқни қуйидаги тартибда белги ва даволаш
реҷалари баён этилади: 2. табиати; 3. ёши; 4. вақти;
5. шахар оби-ҳавоси; 6. касаллик кўринишлари ёки йўқ-
лиги; 7. касаллик сабаби; 8. касаллик белгиси; 9. ҳайт
қилиш фойдалиги ёки йўқлиги; 10. «шоҳини даволаш»
деб аталган даволаш; 11. қўлга боп бўлган дорилар
билан энг сиғил даволаш; 12. умумий даволаш.

Бу асар асосан 44 та жадвалдан, ёни бошдан то
оёққача одам кўпчилик аъзоларига онд бўлган 44 та
гуруҳ касаллиқлардан иборат; 44 та гуруҳдан ҳар бири
ўз навбатида 6 турли касалликка бўлинадди, ҳаммаси
бу китобда касаллиқлар сонин — 352 та.

Урта аср Шарқ табиоти тарихини ўрганиш илми-
нинг бошланғичлигига кўп вақт бўлганлигига қармай
Ибн Жазлайнинг бу асари ҳозиргача етарли ўрганилган
эмас, ҳатто таржима ҳам қилинмаган.

14. МАҲМУД КОШГАРИЙ

(XI аср)

XI асрда битилган ёзма ёдгорликлардан яна бири
Маҳмуд Кошгарийнинг «Девон лугат ат-турк» («Турк-
кий сўзлар девони») номли асарилир. Маҳмуд Кош-
гарий ҳаёти ва ижоди ҳақида бирдән-бир ишонarli
маълумот берувчи манбаъ ҳам унинг ўзи — 1074
йилда ёзиб қолдирган ала шу лугатлидир. Муаллиф ўзи
ҳақида жумладан шундай дейди: «Мен турклар, турк-
манлар, ўғузлар, чингиллар, яғюлар, қирғизларнинг
шаҳарларинин, қишлоқ ва йилваларинин кўп йиллар кезиб
чиқдим, лугатларинин тупладим, турли хил сўз хусу-
сийларинин ўргалиб, аниқладим. Мен бу ниларни тил
билимаганим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир
кичик фарқларини ҳам аниқлаш учун қилдим, бўлмаса
мен тилда уларнинг энг етукларидан, энг катта мута-
хасссларидан, хуш фақиларидан, эски қабилаларидан,
жанг ишларидан уста кайзадорларидан эдим». Ҳақиқа-
тан ҳам, Маҳмуд Кошгарий ҳар қандай тавсиф ва таъ-
рифга эрийдиган тилшунос олим бўлган. У мазкур
катта территорияда яшаган барча туркий қабилаларинин
ва уларнинг тилларинин аниқлашга эришган. Натижанда
девондаги сўзларинин қайси қабиллага тегишли эканини,

уларнинг маъно, шакл ва талаффузларига ҳос хусусиятларини ўрганиб, араб тилида моҳирона изоҳлаган. Туркий тиллар изоҳли луғатини тузишда Маҳмуд Қошғарийнинг туркий тиллардан таниқари араб тилини ва бу тилда ёзилган бадий ва илмий адабиётни яхши эгаллаганлиги ҳам ўз ижобий таъсирини кўрсатган. Девонда сўзлар икки бобга — исм ва феълга ажратиб изоҳланган. Исмлар бобида бизни қизиқтирган, яъни таъбиот тарихида ишлатилган доривор терминлар жуда кўп учрайди. Девондан доривор терминлар орасидagi иккита форе-тожикча термин: «армут» (нашвати) ва «бағ» (тоқ) ни ҳисобга олмаганда, ҳаммаси туркий тилларга оид сўзлар. Масалан, авилқу (авиденица), алтуш (олтин), басар (тоғ саримсоқийези), илрук (исирик), тавишғон (қуён), қаш (оқ тош, нефрит) ва ҳоказо.

Девонда ҳар бир дориворни туркий номидан сўнг унинг арабча эквиваленти берилган, сўнг филологик жиҳатдан изоҳланган. Масалан, алма — олма (ўғузча). Турклар «алмила» дейдилар.

Х. Ҳикматуллоев томонидан «Тўрт тилли луғат» (туркий, араб, форс, рус ва лотин тилларидаги) ни тузишда ва ундаги туркийатамаларни ўзбек, рус ва лотин тилларидаги эквивалентларини топшида ҳамда изоҳлашда Маҳмуд Қошғарий келтирган арабча эквивалентлар жуда катта ёрдам кўрсатган. Девонда туркий терминларнинг арабча эквивалентлари берилмаганда, эҳтимол кўпгина туркий доривор номларга тўғри тушуниб бўлмаг эди.

Девоннинг араб алифбесига 1266 йилда кўчирилган ягона нусхаси Истамбулда сақланимоқда. Бу нусха 1915—1941 йиллар мобайлида тўрт марта хоржида катр қилинди.

Кейинчалик ўзбек туркишунос олими С. М. Муталлабов девоини маъмур маърилар асосида унинг изоҳларини тўла сақлаган ҳолда 1960—1963 йилларда ўзбек тилига таржима қилиб, озмалаштирди.

Маҳмуд Қошғарий ўз асарига ўсиманж, ҳайвон, ва маъдан жиҳига оид 849 та туркий тиллардаги доривор терминларни изоҳлаган, бу ҳол ҳақиқатан ҳам «Девон XI асрдаги ҳамда ундан олдинги ва сўнгги даврдаги ёзма ёдгорликларни тушуниш ва ўрганиш учун қимматли бир қўлланма бўлиб қолади, деган фикрни яна бир бор тасдиқлайди. (АР № 35, 40, 74).

15. ЮСУФ ХОС ХОЖИБ

(XI аср)

Ўрта асрларда ёзилган тиббий бўлмаган асарларда ҳам кўплаб тиббий тавсиялар ва дорилар номли учрайди. Шундай асарлардан бири XI асрда яшаб ижод этган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу биллик» («Саодатга йўловчи билим») номли ноэмаси бўлиб, у туркий халқларининг бизгача етиб келган биринчи бадий асари бўлиши билан ҳам бебаҳо қимматга эгадир. «Қутадғу биллик» Қорахонийлар давлатининг юқори босқичга кутаришган даврда 1070 йили ёзиб тугатилган асар. Унда марказлашган феодал давлатни идора қилиш йўллари, сиёсати ҳамда кенг халқ оmmasининг расми-русумлари ва ахлоқ-қонун—қондалари 6407 байтда баён қилинган. Асрда барча соҳа олимлари ҳурмат билан тилга олинган ва ҳақли равишда қадрланган. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб шундай дейди: «Улардан бири табиблардир, улар ҳамиз вақт керакли кишилардир. Чунки тирлик жон касаленз бўлмайди, касални тузатиш учун эса табиблар албатта зарур». «Қутадғу биллик»да муаллиф XI аср табиблари, хусусан, Ибн Сино ва Абу Райхон Беруний тажрибаларидан муваффақиятли ўтган гулоб, ўғит, чурин, шалиса, тарёқ, фуюққо, мизоб, жуланғубин каби кўпгина дориларни тилга олади. Масалан, китебхонга мурожаат қилиб шундай дейди:

«Иста шалиса ишлат, иста тарёқ истеъмоля қил.
Иста митридуз ишлат ёки чурин, ўғит истеъмоля қил».

Юсуф Хос Ҳожиб бошқа бир ўринда энефат вақтинда меъмонларга бериладиган доривор овқатлар ҳақида гапириб шундай дейди:

«Истаса фуюққо бер, истаса мизоб,
Истаса гуланғубин, истаса гулоб».

«Қутадғу биллик»да соғлиқни сақлаш, доринуюселик ва умуман табобатга онд юқоринда мисол тарзида келтирилган каби байтлар жуда кўп учрайди. Бу ҳол асар муаллифи Юсуф Хос Ҳожиб фақатгина улус ишор бўлибгина қолмай, тиббиёт ва бошқа илмлардан ҳам бобабар, фозил киши бўлган, деган фикрни яна бир

ҳарра таснифидин. «Қутадау биллик», ўзбек филология, шарафлиқис олим Қасимов Каримов томонидан зўр қилиқни билан ўрганилади на 1971 йил «Қутадау биллик»нинг бичтача етиб келган энг қадимги (XIII аср) «Наманган нуҳаси» деб аталган нуҳса асосида тайёрланган матн транскрипцияси билан ҳозирги замон ўзбек тилига қилинган тавсифи УЗР «Фан» нашриётида босмадан чиқарилди. Бул қилиқиздаги китобни ёзишда ушбу ўзбекча нашрга сунидик.

«Қутадау биллик»да ишлатилган 83 та дори номлари асосан туркий тилларга оид бўлиб, улардан фақатгина 17 таси арабча ва тўққизтаси форсчадир. Бул қувида Юсуф Хос Ҳожиб ва Ибн Сино асарларида учрайдиган бир хил дориларнинг туркий ва ҳозирги ўзбек тилларидаги лутатини баъзи бир нуҳдалри билан келтирамиз:

1. Гулӯб — бунинг хиллари кўп бўлиб, улардан бири шундай тайёрланади: Бир манн¹ шакар олиб, устига тўрт уқия² сув қўпилади ва паст оловда қайнатилди, сўнгра унга икки уқия тул суви солиб оловдан туширилади ва сузиб истеъмол қилинади («Қонуи» V, 110-бет).

2. Гулангубин ёки гулқанд деб асал билан тайёрланадиган тул мураббосига айтилади. Бу термин форс тилидаги тул ва ангубин (асал) сўзларидан таркиб тоилган бўлиб, у шундай тайёрланади: Қизил гулни ко-сакасендан ажратиб олиб, пастки қаттиқ оқ жойлари қирқиб таниланади-да, намлиги қуригунча тоза латтага ёйиб қўпилади, сўнгра тоборага солиб, қўл билан эзилади, на устига кўпичи олинган асадан, ҳимйасениги ма-бин қилиб қорини мумкин бўладиган миқдорда қўпилади. Шундан кейин уш шинша ёки сонол идишга солиб, қирқ кун офтобга қўпилади. Қунда эртадаб ва кечқу-руқ аралаштириб турилади, агар асал керак бўлса қў-пилади. Кейин олиб қўйиб, олти ойдан кейин истеъмол қилинади («Қонуи», V, 119-бет).

3. Мизоб — майнэ нэптилган сув.

4. Тарёқ — захарларга қарши ишлатиладиган му-равкаб таркибли дори бўлиб, юнунча плон ва шунга ўхшаш чақувчи ҳайвонларни англатадиган «тирийун» сўзидан олинган.

1. Манн — 620 граммга тенг.

2. Уқия — 29,75 граммга тенг.

5. **Фуқо** — буза. У асосан ҳар хил бонтоқлик ўсимликлардан тайёрланади, қўшимча равишда унга доривор ўсимликлар ҳам қўшилади.

6. **Чурчи** — элаки дори, сурғи сифатида ишлатилади.

7. **Шаисо** — бу сўз юношчадан олинган бўлиб, арабча маъноси «тағри совғаси» демакдир. Бу дорининг фойдаси жуда кўп бўганидан шу ном берилган, дейдилар. Мингача содда доридан таркиб қилинадиган шадисоан Ибн Сино ҳам таркиб қилиб ишлатиб кўриган. («Қонуи» V, 20-бет).

8. **Ўғит** — заъфаронга бир неча хил нарсалар қўшиб тайёрланадиган дори.

Юсуф Хос Ҳожиб заарида учрайдиган содда дориларнинг деярлик ҳаммаси Ибн Синовнинг «Тиб қонунлари»да муфассал ўрганилган. Улар асосан ўсимлик, маъдан ва ҳайвон жинсига оид. Биз қуйида бир неча дорининг Ибн Сино ёзиб қолдирган баъзи бир хусусиятлари билан намуна тарзда келтирамиз.

«Арпа — сувни иситмаларда совутувчи ва ҳушловчи сифатида таъсир кўрсатади; иссиқ иситмалар учун ҳолис ўзи ишлатилади, совуқ иситмаларга эса иструшка ва арпабодийи билан қўшиб ишлатилади. Шунингдек, асал сувига аралаштирилган анжир билан бирга қайнатилганини ишланқан иситма билан оғриган тишга ичирилади». («Қонуи», II, 599-бет).

«Ёглар» — тақвнинг ёғини ишлатиб юрилса, ичакнинг ачишганида ва ичакдаги яраларга фойда қилади. Урғови эчкининг ёғи ичак яраларини даволашда чўққа ёғига қараганда кучлироқ. Бу хусусияти унинг тез қотишидан бўлади, аммо чўққанинг ёғи ачиқовини босинида кучлироқдир. Туя ўрқачини тутатиб ишлатилса, бавосирга фойдалидир. Товуқ ва бошқа шунга ўхшашларининг ёғлари каби ҳамма юмшоқ ёғлар унга зарарларида фойдали бўлади. Аммо эски ёғлар унга зарарлидир. («Қонуи», II, 600-бет).

«Мис» — ейилувчи ёмон яраларни битказати ва уларнинг ёйилишига тўсқинлик қилади, ортиқча этин ейди. Унинг ювилгани жароҳатларни битказати. Асал билан қўшиб суртилса қаттиқ гавдэлардаги қовжираб қотиб қолган яраларни тузати. Зарари: мис идишга шўр ва аччиқ ва ёғли нарсаларни, масалан, ёр ва гўштларни, шунингдек, пордон ёки ширин нарсаларни қолдиришдан, мис идишда бирор суяқлик ичишдан сақланиш

керак. Чунки мис индилар ўлдирувчи захар бўлган занторин пайдо қилади» («Қонун» II, 421-бет).

Шуни проҳида мамнуният билан айтиш керакки, кейинги билларда Тошкентда нашр этилган Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний ва Абу Бакр Розийларнинг тиббий асарлари ва қадимги туркий тиллардаги бадний асарлар, жумладан «Қутадғу билан»нинг оммалашгани арабча ва туркий доривор терминларини тўғри тушунишга жуда катта ёрдам кўрсатди. Натижада шу вақтгача тўла аниқланмаган ўзлаб доривор терминлар аниқланди.

Табобатда детерминизм таълимотига асосланган Ибн Сино ва Юсуф Хос Ҳожиб олам ва одамни тўрт ўнсурдан ташкил топган, деган фикрга қўшилсалар. Табиб, — дейди Ибн Сино, — ўнсурларнинг тўртта ва тўрттадан ортқ эмаслига ҳақиқда табиатишunos олимларга ишорети! Ўнсурларнинг шкитаси энгил ва шкитаси огирдир. Энгиллари олов ва ҳаво, огирлари сув ва ердир. Ўнсурларнинг тўрттаси ҳам одани жиёмлар бўлиб, одам таъси ва бошиқа мураккаб карсалар учун дастлабки бўлақлардир («Қонун» I, 9-бет). Юсуф Хос Ҳожиб эса бу факрия қуйидаги сатрларда баён қилган: «Қуйиси кулранг ер билан ишил сувдан иборат. Юқориси сузувчи ел билан ўтдан иборат» (571-бет). Юсуф Хос Ҳожиб ўнсурлардаги дастлабки қувват ва улар ташкил қиладиган мизожин Ибн Сино таъриф қилганидек тушунган. Жумладан, Ибн Сино шундай дейди: «Ўнсурлар ўз қувватлари билан бир-бирига таъсир қилишлари натижасида бир кайфият вужудга келади. Ата шу кайфият мизождир. Ўнсурлардаги дастлабки қувват тўртта: исенқлик, совуқлик, хўллик, қуруқлик» («Қонун» I, 11-бет). Юсуф Хос Ҳожиб эса мазкур назарияга суянган ҳолда шундай дейди:

«Одам мис дехоачи одани боласи,

Исенқлик, совуқлиги биланси, уни ажратили керак.

Авоал мизожин билан шарт, сунг шунга яраша овқат эса бўлади.

Мизожга тўғри келмайдиган овқатни қўйиш керак, ўйла.

Исенқлик ошса, дарҳол ўзинг совуқлик ичиб синалган,

Совуқлиги ошадиган бўлса исенқлик билан тузат».

Урта аср Шарҳ табобатида, шу жумладан Ибн Сино асарларида физиология билан патологиянинг негизли тўртта бадан суюқлиги — хилтлар ҳақидаги таълимот

га асосланган эди. Юнонлар, хусусан Буқротдан қабул қилинган бу таълимотга мувофиқ, одамнинг бадаминда тўрт хил хилт, чунончи қоқ (сангнус), балғам (флегма), сафро (хол) ва савдо (мелан хол) бордир. Қон артерия ва веналарда, балғам миёда, сафро жигарда ва савдо талоқда бўлади. Бу хилтлар маълум миқдорда аралашганда ва уларнинг ўзлари муътадил (нормал) бўлганларида киши соғлом бўлади. Агар хилтлар муътадил равишда аралашган бўлмаса, ақсинча киши касал бўлади. Буқрот ва Ибн Сино фикрича, организмнинг асосини мазкур тўрт хил хилт ташкил қилади, дейишлики материализмнинг бир кўринишидир («Қонуни» I, I.-бет). Қуйидаги сатрлар Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳам мазкур, ўз замонасига нисбатан илгор фикр тарафдори эканлигидаки далилат беради:

«Йил фасли баҳор бўлса, одам ёши кичик бўлса,
 Тушида барча нарсани қизил кўрса, ериш қулранг кўрса,
 Муқаррар уни қони ошган бўлади.
 Унгл айтиб бер, тегшли миқдорда қон оқдирени.
 Йил фасли ёз бўлса, туш кўрувчи йилит булса,
 Тушида сариқ ол ё заъфарон, аргумон, ранглар кўрса,
 Сафроси кучайган бўлади, эй доно.
 Унинг буишатиши, тарағувиши исетимол қилиш керак.
 Йил фасли кўз бўлса, одам зрта яшир бўлса,
 Тушида қора кўрса, тоғ ё қулук, навак кўрса,
 Савдоси кучайган бўлади, эй қариндош.
 Дори ичиши, миёсини тозмаани керак, эй биродар,
 Қиш фасли бўлса ҳам туш кўрувчи қари бўлса,
 Оқар сув ё муз, қор, жала тушига кирса,
 Унинг бағгани кучайган бўлади, кўр.
 Исезлик нарсә едирини, дори дармон ичкариш керак».
 (880—881 б)

16. АБУ ИБРОҲИМ ИСМОИЛ ИБН ҲАСАН АЛ-ЖУРЖОННИЙ (1136 йили вафот этган)

Унинг тўла исми — Зайнулдин Абу Иброҳим Исмоил ибн Ҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Журжоний.

Исмоил Журжоний Журжонда туғилиб 1136 йили Марвада вафот этган. У табобатга оид туртта тиббий асар ёзиб қолдирган хоразмлик табиб.

1. «Ал-ағроз ат-тиббия ва-л-мабоҳисе ал-алония» («Табобат вазифалари ва илмий тадқиқотлар»). Тиббий билимларга бағишланган ушбу тўплашни муавлиф Хо-

рашидшоҳнинг назари Қутбуддин Муҳаммад ибн Яминуддин Маъжуддин Абу Муҳаммад Соҳиб ибн Муҳаммад аз Бухорий тақлифига бештаъ тушган. Бу асарни қўйида айтаётган «Заҳира-йн хоразмшоҳий»нинг кичик нусхаси деб ҳисоблаш мумкин. Унинг 3 та қўлёзма нусхаси ҲЗР. ФА ШИ да 7273, 9253 ва 2971 анжом рақамлари остида сақланмоқда.

2. «Зубдат фи-т-тибб» («Табобат фанининг қаймоқлари»).

3. «эт-Тазкират ал-амрафия фи синоват эт-тиббия» («Табобат санъатида энг шарафли эсдалик китоби»).

4. «Заҳира-йн хоразмшоҳий» («Хоразмшоҳ закираси»). У асосан Ибн Сино тиббий асарларининг энг қўн мутолаа қилган ва унда жуда қўн тиббий ва табиий масалаларни ўрганган ўзбек табиби Насола Журжоний устозиникидан руҳланиб, устоздан 100 йил кейин форс тилида биринчи бўлиб, ўз назарий билимларига амалий тажрибалари яқинларини қўшиб ушбу «Заҳира»ни яратди. Мазмунан қомусий аҳамиятга эга бўлган бу асар 9 та китобдан иборат бўлиб, XII асрда Хоразмшоҳ Арслонтегин Қутбуддин Муҳаммад ибн Яминуддин (1097—1128) учун тузилган.

Насола Журжоний бу асарини солда ва мураккаб дориларга бағишлаган унинг китоби билан ҳам боғлиқ ва уни «Қарободини заҳира-йн хоразмшоҳий» деб атаган.

«Заҳира-йн хоразмшоҳий» Шарқ мамлакатларида жуда кенг тарқалган бўлиб, унинг XVII—XIX асрларда кўчирилган 12 та қўлёзма нусхаси ҲЗР. ФА ШИ да сақланиб келинмоқда.

«Заҳира-йн хоразмшоҳий» муаллиф томонидан бир неча бор қисқартirilган ва ҳар хил тиббий маълумотлар билан қизиқувчи китобхонга мос ихчам нусхасини тушган. Шунлардан бири «Мухтасари Алоий» («Алоуддавага бағишланган қисқартма») деб аталган бўлиб, Хоразмшоҳ Абу-л-Музаффар (Отсиз)нинг тахт вориси Баҳроуддин (Алоуддавага)нинг патимосига кўра, бажаришган. Қисқартмаларнинг ихкити нусхаси ҲЗР. ФА ШИ (анжом рақам 3334/XII ва 2116/VIII) да сақланмоқда.

«Заҳира-йн хоразмшоҳий»нинг Хоразмда ўзбек тилига қилинган таржимасининг XVIII асрда кўчирилган 72 парақдан иборат тўлиқ бўлмаган бир нусхаси бизгача етиб келган ва у ҲЗР. ФА ШИ (анжом рақами 8203/I) да сақланмоқда. Таржима матни «бисмиллоҳ» дан сўнг

қуйидаги сўзлар билан бошланган: «Олтинчи китоб бошдан-оёққа пайдо бўнадургон огриқларнинг баёнида. Бу китоб кичирма бир гуфтордир. Гуфтор, яъни айтқулук сўз».

Айфеуе билан шунинг ҳам айтиш керакки, 200 йилдан бери бирор ўзбек табиби ёки бошқа бир ибтидо китоби томонидан Ибн Сино Вухорийнинг араб тилида ёзилган «Тиб қонунлари»дан кейинги, форс тилида ёзилган иккинчи тиб қонунлари саналмиш «Захира-йи Хоразмшоҳий»ни ўзбек тилига изоҳли таржимасини ҳозирги замон талабига кўра бажариб, ўзбек, на фақат ўзбек, балки барча туркий халқлар ўртасида тарқатиш ва ушунинг талқиқ қилиши, ўрганиши масаласи ҳалува ҳеч кимнинг эсинга келганича йўқ.

17. АБУ-Л-ҚОСИМ ЗАМАХШАРИЙ

(1074—1144)

1074 йилги Хоразм вилоятининг Замахшар қишлоғида туғилиб, шу вилоят пойтахти Урганчда 1144 йили вафот этган Урта осийлик улуғ тилшунос олим Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарий ўзидан кейин бошқа асарлар билан бир қаторда араб, форс-тожик ва туркий-ўзбек тиллар тарихини ўрганиш учун энг муҳим бўлган «Муҳаддижат ал-адаб» («Оғзаки ва ёзма бадийи шжодиётга кириш») номли асарини ёзиб қолдирган. Бу асар қадимги араб филологик анъанасига кўра беш қисмдан иборат бўлиб, биринчисидан исм туркумига кирадиган сўзлар, иккинчисидан феъллар, учинчисидан шклар, тўртинчисидан исмларнинг турлашиши, бешинчисидан феъл тусланиши берилган. Булардан биз учун энг муҳими биринчи қисмдир. «Муҳаддижат ал-адаб» икки XIII—XVI асрларда кўчирилган бир неча қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган.

Бундан нусхалардан бирини 1492 йили Вухорода Дарвиш Муҳаммад исмли хотиб кўчирган. Ҳақиқатда Вухоро нусхаси деб машҳур бўлган нусхада араб сўзлари остида форс-тожик, туркий-ўзбекча ва мўғулча таржималари ёзиб қолдирилган. Бу нусханинг биринчи қисмидаги сўзлар мавзуларга ажратилган. Чунинки, ўсимликлар номлари махсус мавзунинг ташхал қилган бўлиб, доривор терминлар мисолида ўзбек тили диалектоло-

тияси тарихини ўрганишда улар катта илмий аҳамиятга эга.

1938 йили Бухоро нусхасининг мўғулча ва туркий—«шиғатой»ча таржималарининг матндаги арабча сўзлар ва «шиғатой» ча таржималарининг матндаги арабча сўзлар ва уларнинг форс-тожикча таржималаридан ажратиб алоҳида нашр қилинди. Бу хил маъбалар матндан таржимани ажратиб олиши мумкин эмас эди, албатта. Шунинг учун ҳам Н. Н. Поляенинг бу нашрда йўл қўйилган камчиликлари А. Қ. Боровков тарафидан ўринали тизилди қилинган. «Бухоро нусхаси» машҳур шарқшунос А. Қ. Боровковни ҳам қизиқтирмай қолмади. А. Қ. Боровков у нусхадаги кичик бир боб (266—366) дан жой олган 134 та ўзбекча доривор ўсимликларини ўрганди. Уларнинг арабча ва форс-тожикча эквивалентларини келтирган ҳолда лутат тузди ва лутатда русча таржималарини ҳам бериб борди. А. Қ. Боровковнинг бевақт ўлими туфайли бу иш охирига етмай қолган бўлса ҳам, у ўрта асрларда яратилган «Муқаддимат ал-адаб» даги туркий доривор терминларини ўрганиш ишчи бошлаб берган олимлардан бири ҳисобланади. Унинг фикрича, «Муқаддимат ал-адаб» даги форс-тожикча, туркий-ўзбекча ва мўғулча таржимадаги тил материаллари нусха кўчирилган давр (XV аср)га яқин бўлган ва бу ҳол уларнинг қийматини эинҳор камайтирмаган. Бу фикрга биз ҳам қўшилаемиз, чунки Замахшарий ўзбекча таржимасидаги 134 та доривор ўсимликлар номидан саҳипзатаси арабча ва ўттиз тўққизтаси форс-тожикча бўлиши мазкур фикрни яна ҳам қувватлайди. (АР №29, 96).

18. БАДРУДДИН ИБН МУҲАММАД АС-САМАРҚАНДИЙ

(1194 йили вафот этган)

Тўлиқ исми Бадруддин ибн Муҳаммад ибн Баҳром ал-Қалонийский ас-Самарқандий бўлиб, у ўзининг ёзиб қолдирган «Қарободин ал-Қалонийский» («Қалонийский мураккаб дорилари») номли китоби билан машҳурдир. Араб тилида ёзилган бу асарнинг 124 varaқдан иборат бир нусхаси ЎЗР ФА ШИ (анжом рақам 3325) да сақланимоқда.

Бадруддин Самарқандийнинг бу асари муқаддима ва 49 бобдан иборат, унда на фақат ҳар хил мураккаб дориюлар (ҳаб дориюлар, мой дориюлар, шомоллар, қайнатмалар ва ҳоказо) тавсия қилинган, балки баъзан бир-бирига тиббий даволаш тадбирлари ва асбоблар (ҳуқна қилиш, босим остидаги суяқ дори билан ювиш) баён этилган. Муаллиф даволаш мақсадида шунингдек, маъдан моддалар ва уларнинг ҳосиллаларидан фойдаланиш, масалан, металлларнинг ихелларидан. Китоб сўнггида дориюларга хос оғирлик ўлчовлари келтирилган.

Муаллиф китоб муқаддимасида ўзи фойдаланган асарлар рўйхатини келтирган. Матнда бу номлар қуйидагича қисқартириб берилган: Ибн Сино «Тиб қонунлари» — Қ ҳарфи билан, ар-Розийнинг «Ҳовиб» ва «Тибб ал-Мансурий» асарлари — Ҳ ва М ҳарфлари билан, худди шунингдек «Қомил Мажусий» — Қ ҳарфи билан берилган.

10. НАЖИБУДДИН САМАРҚАНДИЙ

(1222 йили қатл этилган)

Бу табибнинг тўлиқ исми Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Али ибн Умар Нажибуддин ас-Самарқандийдир. Самарқандлик машҳур табиб Нажибуддин Фаҳруддин Розийнинг замондоши бўлган. «Табиблар тарихи» китобининг муаллифи Ибн Абн Усайбнъанинг ёзишича, Нажибуддин Самарқандий Ҳиротда ҳам яшаган ва 1222 йили Чингизхон бошлиқ муғул истафочиларининг Ҳиротни забт этишига қарши курашда қатл этилган.

Нажибуддин таъбабат илмини, хусусан юнон олимни Буқрот, арабийнависе табиб Али ибн ал-Аббос ал-Мажусий (994 й. вафот этган) ва Ибн Сино асарларини мутолаа қилиш билан ўрганган.

Нажибуддин таъбабат илмига доир бир неча асарларининг муаллифидир. Жумладан, муаллиф «Аъзият ал-марзо» («Қасаллар истеъмол қиладиган овқатлар») номли китобидда ҳар бир касаллик учун қандай таъмин истеъмол қилиниши ва қандайларидан эҳтиёт бўлиш лозимлигини ёзди. Шунингдек, овқатларнинг дорилик хусусияти ҳақида ҳам гапирди.

Табиб, кичик аъзоларининг ҳар бирига хос айри-айрим касалликларга бағишланган, иккинчи бир тиббий асари «ал-Асбоб ва-л-аломот» («Қасаллик сабаб-

лари ва аломатлари) ни Ибн Синанинг «Тиб қонун-лари», Буқроғини «ат-Мушажжот ал-Буқроғина» («Буқроғ аломатлари»), «Ақрабдани ва-вабир» («Мураккаб дориларга бағишланган катта китоб») ва «Ақрабдани ва-сағир» («Мураккаб дориларга бағишланган кичик китоб») каби китоблардан фойдаланиб ёзган. Бу асар Шарқ табиблари орасида катта эътиборга эга бўлган. Муаллиф ашмоҳасида ҳам, ундан кейин ҳам табиблар бу китобдан кенг фойдаланганлар ва унга шарҳ ёзганлар. Шундан шарҳлардан бирини Мирзо Улуғбек таклифига биноан Қирмондан Самарқандга хизматга келган таниқли табиб Нафис ибн Эъиз ал-Қирмоний ёзган. «Шарҳ ал-асбоб ва-л-аломот» («Қасаллик сабаблари ва аломатлари шарҳи») деб атаган. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаю ФзР ФА ШИ да (анжом рақам 2872) сақланмоқда. Шарҳнинг кирини қисмида ёзилишича, ал-Қирмоний ўз асарини Самарқандда тугатган ва уни 827/1424 йили Улуғбекка тақдим этган. Бу асар XVШ асрда Муҳаммад Акбар ибн Мирҳожиди Муҳаммад томонидан форе тилга таржима қилинган Унинг иккита қўлёзма нусхаси Россия ФА ШИнинг Ленинград бўлими кутубхонасида (анжом рақамлари Д344, С1833) сақланмоқда.

Нажибуддин Самарқандийнинг учинчи асари «Усул ат-тароқиб» («Мураккаб дориларни тайёрлаш усуллари») деб номланган бўлиб, унда муаллиф табобатга оид китобларнинг озанги ва ўша давр талабига жавоб бера олмагани даражасида қисқа эканлигини уқтириб ўтади. Шу билан бирга мураккаб дориларни тайёрлашда кўнгилга чалқашликлар борлигини ва ўз асари билан бу камчиликларни бартараф қилмоқчи эканлигини айтилади:

«Ҳақиқатан ҳам мен бу ҳунар ҳақида шу ҳунарни ўргатувчи ва ушбу билан шугулланувчи кишиларни бундаги қоронғу йўлларни ёритиш ва ундан фойдаланувчиларга енгиллик туғдириш учун дориларни тайёрлаш усуллари ҳақида тибга оид китоблардан вақт ва ҳол талабига кура, кичик бир тўнлам жамланганга ўзимда ҳеч пайдо қилдим, чунки мен худо сақлагур Тинчлик шаҳри (Балх) даги касалхона табибларини кўрган эдим. Улар мураккаб дориларга оид кам варақли озгина асар билан чегараланган эдилар.

Муаллиф кўзда тутган мақсаднинг асарни ташкил қилган 19 бобда ифодаланган. Ҳар бир бобда таққон

дори, кулча дори, шарбат дори, ички сурадиган дори ёки қайт қийдирийдиган дорилар баён қилинган. Бу қўлёзма асарининг ҳам нисбатан нусхаси №17 ФА ШН (инжум рақами 7225, 227) да сақланмоқда.

Шарқда Ибн Сино яратган таъбиб мактабининг авбардаст олимларидан бири бўлган Нажибуддин Самарқандийнинг 8 та тиббий асар ёзганлиги маълум. Шарқ қўлёзма кутубхоналарининг фондларида кўз қирачигидек сақланаётган бу асарлар Шарқ таъбибларининг ўрганишида, қолаверса ўзбек таъбиб тарихининг ўрганиши ва яратишида катта илмий ва амалий аҳамиятга эга.

20. ИБН АН-НАФИС

(1268 й. дафот этган)

Бу табибнинг тўлиқ исми Алоуддин Али Абу-л-Ҳазрам ал-Қарший бўлиб, Ибн ан-Нафис лақаби билан машҳурдир. Ибн ан-Нафис таъбиб тарихидан кичик (ёки ўнча) қон айланиши, биринчи кашф қилган табиб сифатида жой олган.

Ибн ан-Нафис «Муъжаз ал-қонун» («Қонун қисқартмаси») номли асар муаллифидир. Бу асар Ибн Сино «Тиб қонунлари» китобининг замон талабига кўра қисқартирилган таҳриридан иборат. Ибн Сино яшаган даврдан то бизнинг бугунги кунимизгача «Тиб қонунлари» муаллифдан кейинги олимлар томонидан ҳар хил ҳажмдаги қисқартмалар ва шарҳларда ўрганиб келинмоқда. Шулардан бири бўлган «Муъжаз ал-Қонун» тўрт қисмдан иборат: I — назарий ва амалий таъбибнинг асофлари ҳақида; II — содда ва мураккаб дорилар ҳақида; III — айрим-айрим аъзоларининг касалликлари ҳақида; IV — барча аъзоларга тааллуқли бўлган касалликлар ҳақида.

Бу асарнинг 1623 йили 158 ыарақда кўчирилган бир нусхаси бизгача етиб келган.

21. АҲМАД ЮГНАҚИЙ

(XIII аср)

Урта Осиё шаҳарларидан бири бўлган Югнақда яшаб ижод этган шоир ва адиб Аҳмад Югнақий дидак:

тикага оид масалаларин ўз ичига олган 256 байтдан
иборат «Ҳибат ал-ҳақоик» («Ҳақиқат соғралари») ном-
ли асарини XIII аср биринчи ярмида ёзди. Бу асар XV
ва ундан кейинги асрларда кўпирилган 7 та қўлёзма
нусхаларда бизгача етиб келган. 1915 ва 1925 йиллар-
да Истамбулда Нажиб Осим «Ҳибат ал-ҳақоик»нинг
матни ва шарҳини икки марта ва факсимилени (1916
йил) бир марта ҳаммаси бўлиб асарини уч марта нашр
қилдирди. 1951 йилга келиб Арат Раҳиматий асарининг
қийсий матнини оммалаштирди.

1960 йилларда ўзбек тилишуносен Қ. Маҳмудов «Ҳи-
бат ал-ҳақоик»нинг тил хусусиятларининг аўр қизиқини
билан ўргани бошладди. 1972-йилда эса Қ. Маҳмудов
«Ҳибат ал-ҳақоик» танқидий матни, ўзбекича шарҳи ва
унинг тил хусусиятларига бағишланган китобини нашр
этирди. «Ҳибат ал-ҳақоик» дая 22 та доривор термин-
лар жой олган бўлиб, улардан 5 таси арабча: асал
(боз), басал (пнёз), фил (фил), шароб (шароб, шар-
бат), шаҳд (мумай боз) бўлиб, 7 таси форс — тожик-
ча: гул (жайларни қизил гул), гухар (саҳар), дармон
(лори, дорн-дармон), жоншор (ҳайвон), зару сий (тил-
ла ва кумуш), заҳар (заҳар), қолгани туркийда ёзил-
ган.

«Ҳибат ал-ҳақоик» даги доривор терминлар ўша
даврда яратилган тиббий асарларини мукамал тушу-
нишга ва ўрта асрларда ишлатилган доривор истилоҳ-
лар лугатини яратишда маъба бўлиб хизмат қилади.

22. ҚУТБУДДИН МАҲМУД ИБН-ШИРОЗИЙ

(1311 йили вафот этган)

Тўлиқ исми Қутбулдин Маҳмуд ибн Масъуд ибн
Муслиҳ ибн-Широзий бўлиб, у илоҳиёт мутахассиси,
файласуф ва астровом Насрулдин Тусийнинг шогирди
бўлган. Иронда Аргунхон даврида (1284—1291) унинг
вазирни бўлиб хизмат қилган Саъдаллавлар Қутбулдин
ибн-Широзийга ҳомийлик қилган. Шу даврда Қутбулдин
ибн-Широзий ўзининг «ат-Тухфат ас-саъдия фи-л-
тибб» («Табобатга оид Саъд туҳфаси») номли — Ибн
Сино «Тиб қонунлари» га ёзилган шарҳ китобини туга-
тиб, унинг номи билан атайди ва унга бағишлайди. Бу
шарҳ энг тўлиқ шарҳлардан бири ҳисобланади.

Бу шарҳнинг яна хусусиятларидан бири унинг кўриш қисмида муаллиф таржиман қилиб батафсил баён қилинган. Шунга кўра, Қутбуддин аш-Широзий Ёшлик чағларидан бошлаб табиobatни ўрганишга киришган. Отасининг вафотидан кейин 14 ёшдан бошлаб табиб сифатида исмиий ишларни бошлайди. Амалкис Қамилуддин Абу-л-Хайр ибн ал-Масиъ ал-Қазаруний раҳбарлигида «Қонуи» шарҳига киришган, сўнг бу ишми Ибн Сино ижодини яхши билмаган бошқа маъжун табиблар билан лавом эттиради. Кейинчалик муаллиф Хуросон, Форс, Ироқ, Бағдод ва Кичик Осиё (Рум) да бўлади. 1283-йили у Мисрға султони Қалоун (Мансур Сайфуддин, Мамлук Бахрий 1279—1290) хузурига боради ва бир йил ўтгач унинг «Қонуни»нинг табиobat назариясига бағишланган 1-китобига ёзган йирик шарҳни тугатади.

Бизгача бу шарҳнинг шикта нусхаси етиб келган бўлиб, шарҳ қалинаётган «Қонуи» матни қизил сийқ билан кўзга ташланадиган қилиб ёзилган. Бу нусха кўринишидан XIV асрда кўчирилган ва 525 парақдан иборат.

Қутбуддин аш-Широзийнинг бизгача етиб келган яна бир асари «Шарҳ қуллиёт ал-Қонуи» («Қонуи»нинг қуллиёт (1-китоби) га шарҳ») деб аталган бўлиб, у фақат «Қонуи» 1-китобининг 4-қисминини ўз ичига олган. Шарҳанида муаллиф баъзи ҳолларда «Қонуи»нинг бошқа бир шорихи — Алоуддин Али ал-Қарший (1288 йили вафот этган) асарларига суянади. Унда бўлган «Қонуи» қўлбўйма нусхаларидан ҳар тил ёзилиб кетган сўзларни кўрсатиб беради. Хотимада эса учта манбадаги табибларга қарата йўтилган насихатларни келтирилади. Бизгача бу шарҳнинг XVII асрда кўчирилган бир нусхаси етиб келган. У 153 парақдан иборат.

Қутбуддин аш-Широзийнинг бизгача етиб келган учинчи асари «Рисола дар биби маъжуноти ёқутий ва ваъраҳ» («Ёқут қўшилган маъжунлар ва бошқалар ҳақида рисола») деб аталган бўлиб, у дориншувеликка аталган ва форс тилида ёзилган. Унда асосан Ибн Сино, ўз бобоси Фаҳруддин ва ўзи тайёрлаган ёқутий маъжунлар ва уларнинг таъсирлари ҳақида гапирлади. Бу рисоланинг 1719 йили кўчирилган бир нусхаси бизгача етиб келган, 11 парақдан иборат.

Неизвол Журжинийдан 200 йил кейин ўтган Хоразм дидарининг маъмур табиби Чагъмшини ўрта асрларда Ибн Сино «Тиб қонуналари» асарини таржима қилиш ва унга шарҳ ёзиш ҳамда маъмуини сақлаган хизматлари кичик нусхаларини тузиб ўрганган табиблардан биридир. Унинг бизгача қолган «Қонуна» («Қишлоқ қонуни») деб аталган Абу Али ибн Сино «Тиб қонуналари» даи сайлаб олинган қисқартмаси етиб келган. Бу қал-Қонунага «Қонуна»нинг асосий маъмуни киритилган бўлиб, у 10 қисмдан иборат. Ҳар бир қисм ўз навбатида ина бир нечта бобларга бўлинад: I қисм — табиат масалалари ҳақида (3 боб); II — инсон анатомияси ҳақида (7 боб); III — инсон бадан аъзолари ва уларни ҳар хил аҳволга келтирадиган сабаб ва аломатлар ҳақида (5 боб); IV — томир урини ҳақида (6 боб); V — соғлом кишилар тартиби ва касалларни тузатиш ҳақида; VI — бош оғриқлари ҳақида (12 боб); VII — кўкракдан бошлаб то пастки қорин бўшлиғигача бўлган бадан айрим аъзоларининг касаллари ҳақида (28 боб); VIII — бошқа аъзоларининг касаллари ҳақида (9 боб); IX — инсон баданининг ҳаммасини ҳамраб олувчи касалликлар ҳақида (8 боб); X — овқатлар ва ичимликларнинг табиати ҳақида (13 боб).

Маъмур қал-Қонуна» кейинги длар шарҳ табиблари томонидан қизғин ўрганилди. Бъёнлари уни форе тилига таржима қилиб оммалаштирган бўсалар, бъёнлари унга шарҳ ёзиб, бошқаларининг ундан фойдаланишини оммалаштирдилар. Номаълум муаллиф томонидан 1448 йил «Қал-Қонуна» форе тилига қуйидаги номда таржима қилинган: «Вофи дар бейи ҳосили маъони ва ҳалли мабони-и китоби Қонуна» («Қонуна китобининг асосларини тушутириши ва унинг маъмунига етиш учун етарли китоб»). Ушбу таржима ҳам «Қал-Қонуна» каби муқаддима ва 10 қисмдан иборат.

Хусайн ибн Муҳаммад ибн Абу Али аз-Астрообдий араб тилида «Шарҳ Қонуна» («Қонунага шарҳ») номли асарини ёзди. Шерих матини шарҳ қилиш жариёсида бирин-кетин жумла ва ибораларни келтирини билан, «Қонуна» матинини тўлалигича келтиради. Бу шарҳнинг 1644 йилги кўчарлаган бир нусхаси бизгача етиб келган.

Хида табиби Муҳаммад Акбар (XVII—XVIII) «Қонуни» га «Муфарриҳ ал-қулуб» («Қалбларни хурсанд қилувчи») деган ном билан форе тилида шарҳ ёзган. Унинг шарҳи муқаддима ва биринчи беш қисмига оид бўлиб, 1726 йили кўчирилган бир нусхаси бизгача етиб келган.

Жувайдуллоҳ Ҳозин (1813 йили ўлдирилган) ҳам «Қонуни»га форе тилида шарҳ ёзган. Бу шарҳ 1823 йил Кўҳонда эмир Умархон даврида (1809—1822) ёзиқ-рилган бўлиб, муқаллимга ва 10 қисмдан иборат. Унинг 1866 йили 193 варақда кўчирилган тўлиқ нусхаси бизгача етиб келган. Бу шарҳ «Тадқиқ ал-қавоид» («[Та-бобат] асосларини ўрганиш») деб аталган. (АР № 19, 122).

24. САДИДУДДИН АЛ-ҚОЗИРУНИН АС-САДИДНИ

(1367 йили вафот толган)

Садидууддин Ибн Сино «Тиб қонунари»ни шарҳ қилиш йўли билан ўзи ўрганган ва бошқаларининг ҳам «Қонуни» мазмунини асослик билан тушунишга йўл очиб берган XIV аср муътоз табибларидан биридир. Унинг бизга «Китоб ал-муғний фи шарҳ ал-Муъжаз» («Қонуни қисқартмасини шарҳлашда қийинчиликлардан қутқарадиган китоб») номли асари етиб келган. Бу шарҳ иккита ундак олдин қилинган шарҳларни қўшиб бажарилган қўшма шарҳлар шарҳидир. Асос бўлган у икки шарҳдан бири «Муъжаз ал-Қонуни» («Қонуни қисқартмасини») бўлиб, уни Алоуддин Али ибн Абу-л-Ҳарам ал-Қарший, Ибн Нафис номи билан машҳур бўлган табиб (вафоти 1288 й.) амалга оширган; иккинчиси «ат-Тухфат ас-Саъдия» («Саъдий тухфаси») бўлиб уни Қутбууддин Маҳмуд аш-Шерозий ибн Масъуд ибн Муслиҳ Қозируний (вафоти 1310 г.) тузган.

Садидууддиннинг ўз асарини бундай номлашга сабаб, ҳақиқатан унинг шарҳлар шарҳи даволончи табибларни маъқур иккита шарҳдан фойдаланиш кераклигини қутқаради.

Садидууддин фойдаланган манбалар орасидан: Али ибн Аббос ал-Мажусийнинг (вафоти 994 й.) «Китоб комил ас-саоъят ат-тибб»; Исо ибн Яҳйя ал-Маснадийнинг (вафоти 1010 й.) «ал-Мийъа» асарлари бор. Булардан ташқари шарҳлар шарҳининг муаллифи айтишича, ўз

устози Бурхонуддин аз Ибри ал-Хусайнийнинг «табиб масалаҳатларининг фойдаланиши». Бу шарҳ Муҳаммад ибн Ҳўри қисман иборат бўлиб, бизга 1703 йили 325 парақда кўчирилган бир нусхаси етиб келган.

25. ЖАМОЛУДДИН МУҲАММАД ИБН МУҲАММАД
АЛ-ОҚСАРОНИЙ
(XIV аср)

Ибн Сино «Тиб қонуллари» асарини ўрганган табиблардан бири. У «Ҳалл ал-Муъжаз» («Қисқартма»ни тушунтириш) номан асар муаллифи. Бунда шориҳ Алоуддин Али Абу-л-Ҳарам ал-Қарини, аъли Ибн Нафиснинг «Муъжаз ал-Қону» («Қону» қисқартмаси) ни шарҳлайди; асосан «Қисқартма» даги тушунилгани унча бўлмаган, қийин бўлган жойларини тушунтиришга ҳаракат қилган. Бунинг учун у Ибн Сино «Тиб қонуллари»ни, ал-Аррижонийнинг «Табобат саноати бўйича тўлиқ китоби»ни, Абу Бакр Розийнинг «Ҳовий» — табобат бўйича тўлиқ китоби»ни, Нажибуддин Самарқандийнинг бир қатор китобларини ва бошқа асарларни синчиклаб ўқиб, ўрганиб чиққан. Шориҳ Оқсароий «Қисқартма» даги матиларни «муаллиф айтди» деган сўз билан жумла кетидан жумла, ибора кетидан ибора келтиради, кейин «мен айтганим» деган сўз билан ўзининг шарҳини беради.

Бу шарҳнинг бизга 5 та нусхаси етиб келган бўлиб, улардан бири 1558 йили Ерксат шаҳрида 387 парақда кўчирилган.

26. ИСҲОҚ ИБН МУРОД
(XIV аср)

Туркийнавис табиблардан бири Исҳоқ ибн Мурад бўлган. Унинг бизгача «Рисолайи тибб» («Табобатга оид рисола») номли асари етиб келган. Бу асар 1390 йили ёзиб тугатилган бўлиб, икки қисман иборат: I — алифбо тартибиде тузилган содда дориворлар ва уларнинг ҳусусиятлари ҳақида; II — касалликларнинг аломатлари ва уларни даволаш усуллари ҳақида.

Рисола сўнггида касалликларнинг номлари ва дори-ларининг арабча-форсча-туркча дугани берилган.

27. МАНСУР ИБН МУҲАММАД

(XIV—XV аср)

Тулиқ исми Мансур ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ибн Фаҳиҳ Илбс бўлиб, у «Рисола дар таъриҳи бадани инсон» («Инсон баданининг анатомияси, ҳақи-да рисола») муаллифидир. Ушбу рисола «Таъриҳ би-т-таъмир» («Сувратли анатомия») ёки «Таъриҳи Мансу-рий» («Мансурга аталган анатомия») деб ҳам аталган. Рисола Тежурийнинг 1405 йили ўлдирилган набираси шаҳ-зода Пир Муҳаммад Баҳодирга бағишланган. Рисола муқаддима, бешта боб ва хотимадан иборат. Муқадди-ма инсон баданининг ҳар хил аъзоларини баънига ба-ғишлаган. I боб — суяклар ҳақида; II — асаблар ҳа-қида; III — мушаклар ҳақида; IV — кўк қон томирлари ҳақида; V — қизил қон томирлари ҳақида ва хотима мураккаб аъзолар ҳақида.

Бизгача бу рисоланинг 1683 йили 57 varaҳдан ибо-рат бир ажойиб нусхаси етиб келган. Уни аштархоний-лардан Субҳонқули (1680—1702) буйруғига музофифқ кўчиртирилган ва Абдулгафур исмли бир киши унинг амрига қўра ятнга тузатишлар киритган ҳамда матн-ин олтига муъжаз тасвир билан таъминлаган: одан-скелети тасвири, асаб системаси, ички аъзолар ва бош-қалар.

28. ҲОЖИ ЗАЙН АЛ-АТТОР

(1330—1401)

Ҳожи Зайн ал-Аттор лақаби билан машҳур бўлган Али ибн ал-Ҳусайн ал-Ансорий Музаффарийлардан Жа-лолуддин Шоҳ Шўжо (1354—1384) нинг Шеролаги са-рой таъини бўлган. Унинг «Ихтиёроти Бадний» («Ба-ди» ал-Жамолга бағишланган сайланма [фармако-пия]) номли асари бизгача етиб келган. Ҳожи Зайн ал-Аттор бу асарини 1369 йили ёзиб тугатган ва уш-маликка Бадий ал-Жамолга бағишлаган, бунга асар но-

(XV аср)

Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Алоуддин ибн Ҳайбатуллоҳ ас-Сабзаворий бўлган, алақоби эса Ғиёс ат-таиб эди. У бизгача етиб келган «Зубайн қавоиди фи илож» («Давоилан қонуқларининг қаймоғи») номли «бешдан тобонгача» бўлган айрим-айрим далолатга ҳос бўлган касалликларин далолатига баъинланган асар муаллифи. Муаллиф бу асарини 1166 йили октябрь ойининг ўрталарида ёзиб тугатган.

Сабзаворийнинг 104 парақдан иборат XVI асрда кўчирилган бу асарининг бир нусхаси бизгача етиб келган. У муҳаддима, 14 беш ва ҳудосадан иборат, 1-беш беш касалликлари ҳақида бўлиб, 15 фасладан иборат; II — кўз касалликлари ҳақида (15 фасл); III — қулақ ва буйруқ касалликлари ҳақида (9 фасл); IV — оғиз ва тўмонқ касалликлари ҳақида (15 фасл); V — кўхрак, ўпка ва юрак касалликлари ҳақида (9 фасл); VI — меъда, жигар ва қоринданар касалликлари ҳақида (15 фасл); VII — ичаклар ва орқа тешик касалликлари ҳақида (12 фасл); VIII — буфраклар, қонуқ, қорин пардаси ва жинсий оғирлар касалликлари ҳақида (12 фасл); IX — аёлларгагина ҳос бўлган касалликлар ҳақида (6 фасл); X — орқа ва бўғинлар оғриқлари ҳақида (3 фасл); XI — венгиллар ва бухрон кўнлари ҳақида (9 фасл); XII — йиқилиш, уришил, сийши, куйиш, қўл ва оёқни совуқ уриши ва иралар ҳақида (6 фасл); XIV — хоналардаги ҳашаротларин йўқотиш, ҳашаротлар ва ёввойи ҳайвонлар тикиланишга қарши тадбирлар, заҳар ва вабё таъсирини кетказиш ҳақида (6 фасл).

Мазкур асарининг XVII асрда кўчирилган бешқа бир 119 парақдан нусхаси ҳам бизгача етиб келган.

31. АЛ-ЖОНИЙ МУҲАММАД АЛ-ҒИЖДУВОНИЙ

(XV асрдан олдин ўтган)

Бу табибнинг тўлиқ исми ал-Жоний Муҳаммад ибн Али ибн Муҳаммад ал-Ғиждувоний бўлиб, яна у Шамсуддин Муҳаммад ас-Суккарний ал-Бухорий исми билан ҳам машҳур. Унинг бизгача 60 бобдан иборат араб тилида ёзилган тиббий далолатига онд «ал-Фазли фи си-

ноъат аз-тибб» («Табибот санъатида фазлий китоби») етиб келган. Бу асар билан аъзоларининг ҳар бирига ҳос бўлган касалликларини даволашга бағишланган. Муаллиф бу асарини ўз устози Файзуллоҳ Табризийга бағишлаган ва унинг шарафига атаган. 231 барақдан иборат бу кўламли нусха кўрагининг ва Сузубдан XVI асрга оид ақолигини назарга олсак унинг муаллифи, албатта XV асрдан олдин утган бўлади.

32. БУРҲОНУДДИН КИРМОННИ

(XV аср)

Мирзо Улуғбек яшаган даврида Самарқандга хоржиий Шарқ мамлакатларидаги бир қанча олимлар келиб, маҳаллий ҳамкасб дўстлари билан ҳамкорлик қилганлар. Табибат фанининг шундай намоёндаларидан бири Бурҳонуддин Нафис ибн Эваз Ҳаким ал-Қирмоний эди.

Фан ва маданият ҳомийси бўлган Улуғбек Эроннинг Қирмон шаҳридан бўлган Бурҳонуддин Қирмонийни Самарқандга хизматга чақиртиради. Табиб тиласидан егиниб чиққан Бурҳонуддин Самарқандда ҳам табиблик касбинини давом эттиради. У касалларни бевосита даволаш билан бир қаторда ўзи ҳам Ибн Сино ва Нажибуддин Самарқандий сингари табибларнинг ёзиб қолдирган асарларини ўқийди, ўрганади ҳамда ўз билигини шу китобларни муталлаа қилиш билан бойитди. Бурҳонуддин бу билан чегараланиб қолмай, машҳур ўзбек табиби Нажибуддин Самарқандийнинг «ал-Асбоб ва-л-Аломат» («Касаллик сабаблари ва аломатлари») номли асарига «Шарҳ ал-Асбоб ва-л-Аломат» («Касаллик сабаблари ва аломатлари шарҳи») номли шарҳини ёзди. Самарқандда туратиётган бу шарҳни Бурҳонуддин 1427 йили Улуғбекка тақдим этади. Бурҳонуддин ёзган бу шарҳнинг бир кўламли нусхаси ЎзР ФА ШИ да энжом рақам 2872 остида сақланмоқда. Ахунд Нажибуддин Самарқандийнинг «ал-Асбоб ва-л-Аломат» («Касаллик сабаблари ва аломатлари») номли Бурҳонуддин томонидан шарҳ қилинган асрнинг бизгача етиб келганлиги маълум эмас. Биз Бурҳонуддиннинг «Шарҳи» тўғрисида «ал-Асбоб ва-л-Аломат» номли асар бағишланганини биламиз. Бу жиҳатдан ҳам шарҳнинг аҳамияти бутокдир.

Бурҳонуддиннинг шарҳи устуб шихатидан ҳам ўзига ҳам хусусийга эга. Унда аввал шарҳ қилинган асарнинг матни кичик-кичик парчаларда келтирилган па-
улар устига қимил чизик тортилади. Ҳар бир келтирил-
ган матн парчаси бетидан устун шарҳи берилган.

Бурҳонуддин маълумотини касалликни баёнда руҳни
нзоқлашда Ибн Сино асаридagi материаллистик фикр-
лардан фойдаланади. Олимнинг руҳ ҳақидаги мулоҳа-
заларини қуйидагича кўчариб келтиради.

«Ибн-Шайх «ал-Ашшат ал-ҳайвон»да айтганидек, руҳ
элементларнинг аралашуvidан вужудга келган ва ос-
мон жисмларига ўлшаш бир ҳолга эга бўлган жисмо-
вий моддалар. Шунинг учун ҳам уни кўрсатувчи модала
дейилади; шунинг учун ҳам кўрсатувчи руҳни нур деб ата-
лади. Яна шу сабабдан кўз нурни кўрсатувчи нафе селина-
ди, қоронғуликда у сиқилади. Чунки ёруслик нафенинг
васеси (ташувчиси) бўлиб, қоронғулик унинг андидидир».

Ибн Сино руҳ билан нафени бир-биридан фарқлай-
ди. Нафе — нафсоний ҳаётнинг моддий бўлмаган бош-
лангича, сезув, ирода ва ақлни қувватларининг жами-
дир. Руҳ эса бошлангичда моддий бўлиб, инсон ва ҳай-
вонлардоги ҳаётни қувватни ташувчидир.

Бурҳонуддиннинг икка бир бизгача етиб келган ва
ЎЗР ФА ШН (тажрима рақами 3320, 7636) да сақланга-
н қўлёзма асари «Шарҳ ал-Муъжаз» («Қисқарт-
ма»нинг шарҳи) Шарҳ таъботи тарихини, айниқса,
Ибн Синонинг ўзидан кейинги табибларга кўрсатган
таъбирини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга.

Бурҳонуддиннинг бу асари Алоуддин Али Абу-л-
Хазм ал-Қариний (1296 йили вафот этган) томонидан
Ибн Сино «Тиб қонуллари»нинг қисқартмаси — «Муъ-
жаз ал-қону» га араб тилида ёзилган шарҳ бўлиб, у
4 қисмдан иборат: 1-қисм назарий ва амалий таъботат
ҳақида; 2-қисм оддий ва мураккаб дорилар ҳақида;
3-қисм бадан аъзоларининг айри-айрим касалликлари-
ни аниқлаш ва уларни даволаш ҳақида. 4-қисм бадан
аъзоларининг барчасига умумий бўлган касалликлар-
ни аниқлаш ва уларни даволаш ҳақида. Бурҳонуддин-
нинг ўз олдига қўйган вазифаси «Муъжаз ал-қону» да-
ги унча тушунарли бўлмаган ўринларни нозлашдан,
шарҳлашдан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам у асар-
ни шарҳлашдан олдин Ибн Синонинг «Тиб қонуллари»
ва бошқа бир қанча эътиборли тиббий асарларини ўр-

таъиб ишқдан. Хожидилхоннинг «Кашф ал-қонуи» асарлари баъзида «Мутъжаз ал-қонуи» шарҳларининг ора-сида муҳимликни шу Бурҳонуддин тарафидан ёзилган шарҳлар.

Бурҳонуддин «Тиб қонуилари» асаридан келиб чиққан бу шарҳнинг Улуғбек хузурида — Самарқандда тўлатган ва 811/1438 йили яна ойда дунёвий илмдан муал-лимлик олимлар қониқсан Улуғбекка бағишлагани Бу «Шарҳ» муаллиф доврида ҳам, ундан кейин ҳам соғиниб келинган ва оммалаштирилган. Лавқнави (1855 ва 1895 йил) ва би шаҳарларда тош боёмада нашр эттирилган.

Бурҳонуддиннинг ҳаёти ва ижоди эндиликка ўрганил-моқда. Бу истеъдодли олим ижодини чуқур ўрганиш, Шарҳ таъботи тарихини ёритиш билан бир қаторда Темурийларнинг, айниқса, Улуғбекнинг ҳарбий Шарҳ мамлакатлари билан қандай маънавий ва иқтисодий ало-қада бўлганлигини билишда ҳам катта илмий аҳамият-га эга.

33. НЕМАТУЛЛОҲ АЛ-ҚИРМОНИЙ

(1477 йили вафот топган)

Машҳур табиб ва шoir бўлган Нематуллоҳ ибн Муҳиуддин Муҳаммад ибн Фахруддин Муборакшоҳ Ҳаким ал-Қирмоний — Ҳакимий тахаллуси билан шух-рәт қозонган бу табиб бир қанча вақт Ҳиротда Хусайн Бойқаро (1469—1506) саройида хизмат қилган. Ундан билгиз «Баҳр ал-хавос» («Дорилвор моддаларининг» ху-сусиятлари дефиниш) номли асар етиб келган. Бу асар-ни муаллиф 1484 йили ёзиб тўлатган; у кириш, муқад-дима, уч мақола ва хотимадан иборат. Бу асарни ёзиш-да муаллиф ўзидан олдиқ ўтган машҳур олимлар: Жо-лшоҳ, Мосаржанавайҳ (VIII аср), ар-Розий, Ибн Сино, Ибн ал-Байтор қабиларининг тиббий асарларидан фой-даланган. Ҳар бир дорини таъриф қилишда машҳур олимлар асарларидан иқтибос қилиди ва уларни ўз ку-затишлари ҳамда тажрибалари иқтибослари билан тў-диради.

Асар муқаддимасида фемилик, ҳайвон ва маъдан жиғисидан олинган соғда дорилар номлари «салф-бо» тартибиде келтирилган; бу номлар қадимги грек, араб, туркий ва ҳинд тилларида берилган. Биринчи мақола — соғда дориларга бағишланган; иккинчиси — мураккаб дорилар, уларни тибёрлаш ва оғирлик улчов-ларига бағишланган; учинчиси — ҳар хил касалликлар-

да саъда ва мураккаб дориларнинг фойдалари ҳақида; ҳасима — умуман табибат назарияси ва бағишланган бўлиб, тўрт унсур, инсон табиати, инсонат ва шунга ўхшашли ҳақида. Бу асар Субҳонқули-хон томонида унинг «Ал-фӣ ат-тибб Субҳоний» («Субҳонқулининг табибати ва доруларининг») номли асарини яратишида кенг фойдаланилган.

Субҳонқули-хоннинг (1680—1702) буйруғига мувофиқ унинг шахсий котиби — джон Абдурраҳмон Баркий томонида 366 борақда кўчирилган бир нусхаси 2146 нажм рақамда сақланмоқда.

34. СУЛТОН АЛИ ТАБИВ ХУРОСОННИ

(XV—XVI асрлар)

Султон Али XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг биринчи ярмида Урта Осиё ва Хуросон шаҳарларида, айниқса, Самарқандда узоқ муддат яшаб ижод этган истеъдодли табиблардан бири эди. 40 йилдан ортиқроқ таъбот ва илми билан шуғулланган Султон Али қўлга киритган тиббий тажрибалари асосида иккита асар ёзган ва ҳар иккаласи ҳам баъзача етиб келган. Улардан бири «Дастур ал-илож» («Касалликларини даволаш бўйича қўлланма») номли китобини 1526—1527 йилларда шайбонийлардан Самарқанд ҳокими Абу Мансур Кўчкунчиқон (1510—1530) саройида ёзган ва асар тугагач, Кўчкунчиқонга тақдим этган. Асар касалликлар ҳақидаги умумий таълимот ва касалликларини дори билан даволашга бағишланган. Бу тиббий китоб икки мақола (қисм) дан иборат бўлиб, ҳар қайси мақола бир неча фасл ва навларга бўлинади. Асарнинг 24 фаслдан иборат биринчи мақоласи одамнинг барча аъзоларининг турли хил касалликларини тuzатишга бағишланган. Иккинчиси саккиз фаслдан иборат бўлиб, сентмалар, яралар ва тери касалликлари каби киши боданининг умумий касалликларига бағишланган.

Султон Али ўзи ҳақида бу асарида шундай дейди: «Қирқ йилдан буён Хуросон ва Мовароуннаҳрда кўп ўртасида тиб илми билан машҳур бўлиб келар эдим. Шу пайтларда подшоҳлар, амирлар, аскарлар ҳамда бошиқа катта-кичик халқлардан кимки касал бўлса, мени қадрлар эди. Мен ҳам уни қўлимдан келганича даволар эдим, шу жумладан, Абу-л-Музаффар Маҳмуд-

шиқ Султон касал бўлиб қолдилар, мени Ахен шаҳрига мажбур қилдилар, бориб уя ҳазратини даволладим. Уя жаниб шифо топишларидан кейин тажрибаларини ил юта-силди бирорга китоб ёзгани, халқ фойдаланар эди, деб кейиндан элтимос қилдилар. Шундан кейин мана шу «Дастур ал-илож» ни 1526 йилан Самарқандда «Қўқунчиқонининг хазиналарида» бўлган ығимда, уя элтимос номдарига ёздим...»

Султон Алининг мазкур асари кенс тарқалган. УЗР ФА ШИда «Дастур ал-илож»нинг 7 та қўлёлма нусхаи мавжуд. Асар нусхаи кўп бўлгани билан уя пайвий сўзларини сира пуқотларди. Мана бир мисол: Бухоро қозони, китоб муҳиб Шарафжан маълум (1931 й. на-фот этган) «Дастур ал-илож»нинг бир нусха қўлёлма (санжом рақам 2264) ни франкулода қўлга киритишга муваффақ бўлади. Унинг ёзишича, мазкур нусхаи уя вақтига шебатан жуда катта пулга — ўн минг тангача сотиб олган.

Султон Али мазкур биринчи асарини ёзиб бўлганидан кейин, иккинчи асарини ёзишга киришди ва уяни «Муқаддиман дастур ал-илож» («Қасалларини давалати бўйича қўллашмага кириш») деб ном беради. Муаллиф бу асарини Абу Мансур Қўқунчиқон даврида ёзишга киришган бўлса ҳам, уянинг ўғли Абу Саъид Баҳодирхон (1530—1533) даврида ёзиб тугатади ва уяга тақдим қилади. Бу асарини муаллиф томонидан 1526 йили ёзилган «Дастур ал-илож»га қўшимча деб қараш мумкин. Қўшимчада табобатнинг умумий масалалари: соғлиқни сақлаш, бедан аъзоларининг соғ ва касал вақтидаги ҳоллари, қон томири ва касалликлардаги Бухрон кибияр ўн олти боблар ёритилган.

Султон Алининг мазкур икки асари фарс тожик тилида ёзилган бўлиб, Деҳли ва Лакхнав шаҳирларида бир неча марта (1880, 1890, 1899 йилларда) тошбосмада нашр қилинган.

Султон Алининг «Муқаддиман дастур ал-илож» номли асари Еркентда номанълум таржимон томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Бу таржиманининг XIX аср бошларида кўчирилган бир нусхаи УЗР ФА ШИ да (санжом рақам 1124) сақланмоқда.

Юқориди келтирилган давалалар, яъни Султон Али асарларининг қайта-қайта кўчирилиши, икки қилдирилиши ва ўзбек тилига таржима қилиниши, бу асарларини муаллиф даврида ҳам, уядан кейин ҳам табиблар

орасида эър эътиборга эга бўлганлиги ва уларнинг амалий ишларида кўп келганлигидан хабар беради.

Демак, Султон Али Самарқандда яшаб ижод этган табибгина бўлмай, Шарқ табибати тараққиётига ўзининг амалий фаолияти ва тиббий асарлари билан катта ҳисса қўнган олимдир.

35. ЮСУФ ҲАРАВИЙ

(1514 й. нафас топан)

Унинг тўлақ исми Юсуф ибн Муҳаммад ибн Юсуф ат-Табиб ал-Ҳаравий XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросондаги Ҳоф шаҳрида туғилди. Унинг отаси Муҳаммад Ҳиротнинг машҳур табибларидан бўлиб, табобатга доир «Айн ал-ҳаёт» («Ҳаёт булоғи»), «Жавоҳир ал-луғат» («Тиллар жавоҳирлари»), «Баҳр ал-жавоҳир» («Жавоҳир денгизи») каби асарлар эъган. Юсуфий табобатни ўз отасидан ўрганган. Юсуфий тиббий асарларининг кўпи шеърда ёзилган, бу эса унинг яхшигина шoir бўлганлигидан далолат беради. Юсуфий тахминан умрининг ярмидан кўниси Ҳиротда ижод этиб ўтказди. 1526 йилдан сўнг Бобурийнинг таклифига кўра Ҳиндистонга бориб, умрининг охиригача у ерда ижод этди.

Юсуфий Ҳиротда эканида «Рисолаи маъқул ва машруб» («Ёйилдингиз ва ичкидигиз нарзалар ҳақида рисола») номли асарини ёзди. Бу рисола соғлиқни сақлаш мақсадида овқат ва ичимликларини истеъмол қилиш қоидаларига бағишланган бўлиб, жуда кенг тарқалган ҒАР ФА ШШнинг ўзиде унинг 10 нуسخаси маъжуд. Сўнг 1507 йили муаллиф «Фавоиди ахёр» («Яхши ишларга фойдалар») ни ёзди. Шеърда ёзилган бу рисола ўнмаллик, ҳайвон ва маъдан жансидан олинганган баъзи бир содда дориеларга бағишланган ва унда айрим касалликларини даволаш йуллари ҳам айтилган. Бу рисоланинг 13 та нуسخаси Тошкентда сақланмоқда. 1510 йилга келиб муаллиф ўзининг «Шожи амраз» («Касалликлар давоси») номли эгг оммабон рисоласини рубоийда ёзди. Рисола 291 та рубоийдан иборат бўлиб, ҳар бир рубоий битта касалликка бағишланган бўлиб, унда ўша касалликни тўлатиш бўйича амалий маслаҳат берилган. Юсуфий ўз давридаги китобхонлар илтимосига кўра, бу рисолаелга 1511 йили «Шарҳ» ҳам ёзганлигини айтади. Бу шарҳни муаллиф «Жомий ал-фавоид»

(«Фойдали маълумотлар мажмуъаси») деб атабди. Бу асар кейинчалик «Тибби Юсуфий» («Юсуфий таъбаоти») деган исми билан муҳрат тилида ва 1910 йилгача у Хиндистон, Покистон ва Эронда 10 мартадан кўпроқ нашр қилинди. Покистон ва Хиндистонда унга икки марта шарҳ ёзилди. Хоразмда Ходив ва Ташкентда МуҳаммадҲужа ушунга ўзбек тилига таржима ҳам қилдилар. МуҳаммадҲужа ўз таржимасини «Таржима-ли Шоҳий» номи билан Ташкентда ўз ҳисобидан нашр қилдирилди. «Тибби Юсуфий»нинг ЎзР ФА ШИ да 30 га яқин нусхаси сақланмоқда.

Юсуфий Хиндистонда таъбаотга оид «Риъз ал-адвия» («Даволар бери») номи китобини ёзган, афсуски, бу асар бизнинг ихтиёримизда йўқ.

Юсуфийнинг доривор ўсимликларнинг арабча-форсча лугатига бағишланган «Қасида дар асмойи ажибоси алия» (Ҳар хил жинсдаги дорилар ҳақида қасида) номи рисоласининг 14 та нусхаси бизгача етиб келган. Бу рисола «Фарҳанги арабий ва форсий» (Арабча-форсча лугат) ёки «Лугати Юсуфий» («Юсуфий лугати») номи билан ҳам машҳур.

Юсуфийнинг тиббий лугатга оид яна бир шеърда ёзилган «Қасида дар баъни онки ҳар чизиро аз аданийи машҳур ва таъраҳо баъзбони ҳил че гўнд» («Машҳур бўлган ва бўлмаган дориларни ҳил тилида шима деб аталишининг баъни ҳақида қасида») номи рисоласи бўлиб, ушунга яна «Қасида дар лугати ҳиндий» («Дориларнинг ҳиндча номи ҳақида қасида») деб аталади. Бу рисоланинг ҳам 3 та нусхаси бизгача етиб келган.

Ривоятларга қараганда, Юсуфий Хиндистон ҳокими Заҳируддин Вобурин ҳам даволаган. Унга атаб «Қасида дар ҳифзи суҳбат» («Соғлиқни сақлаш ҳақида қасида») номи шеърини рисоласини ёзган. Бу рисоланинг 13 та нусхаси ЎзР ФА ШИ да сақланмоқда.

Юсуфийнинг 1537 йили ёзиб тугатган асарини «Ситта зарурий» («Соғлиқни сақлаш учун] олти зарурий парса») деб атабди. Рисола муқаддима ва олтинга кичик-кичик қисмдан иборат, уларда инсон соғлиғи иқлимга, овқатга, иншоликка, уйқутга, уйғоқликка ва жинсий ҳаётда ақлий меҳнатга боғлиқ эканлиги айтилади. Бизгача 6 та нусхаси етиб келган.

Юсуфий «Мухтасар ал-баъи фи зарурият ал-буҳрон» («Қасаллашлардаги] буҳроннинг асосий ҳусуниятлари ҳақида қисқача тушунтириш») номи рисоласида маҳ-

сус чишилган жадвалда Бухорои кунларининг (ҳаммаси 40 кун) қандай ўтишини кўрсатади ва «бухоро» истилоҳини тушутиради. Бу рисолаги бир нусхаси етиб келган.

Юсуфий касал сийдиги ва томир уришидан ҳам касалликка далил бўладиган белгиларни аниқлаган. Шу соҳада иккита рисола ёзган. Улардан биринчиси «Далола ал-бавал» («Сийдикнинг далиллари») деб аталган бўлиб, касал сийдиги далилларининг таҳлилига бағишланган бўлиб, етти боб ва хотимадан иборат. Матида рисолаининг 1535 йили ёзиб тугатилганлиги «тарих»да берилган. Бу рисолаининг XVI-асрда кўчирилган нодир нусхаси УзР ФА ИИ (анжом рақам 11776/II) да сақланмоқда.

Иккинчиси «Далола ан-набэ» («Томир уришининг далиллари») деб аталган бўлиб, у томир уришининг асосий хиллари, уларнинг алмашишиб туришлари ва уларни вужудга келтирадиган сабабларининг таҳлилига бағишланган. Томир уриши иккита жадвалда блён қилинган. Бу рисола 1536 йили ёзиб тугатилган бўлиб, унинг 6 та қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган. Улардан бири Бухорода 1864 йили кўчирилган. (АР № 72, 73, 145).

36. УБАЙДУЛЛОҲ ИБН ЮСУФ АЛИ АЛ-ҚАҲҲОЛ

(XVI аср)

ал-Қаҳҳол — кўз табиби тахаллуси билан мусулмон Шарқига ўз асари билан машҳур бўлган инсон Тошкентда ишғаб ижод этган табиблардан биридир. У ўзининг «Шифо ал-алия» («Кесалин тўзатиши») номли асарини 1562—1568 йиллар мобайлида Тошкентда ёзиб тугатади ва уни Тошкент ҳокими Муҳаммад Дарвиш Баҳодир (XVI аср) хонга бағишлайди. Асар инсон бошидан то-вомигача бўлган ҳар бир аъзосининг касалликлари ва тўзатишга бағишланган. Убайдуллоҳ ибн Юсуф бу асарини ёзишда Шарқнинг машҳур табиблари тиббий асарларидан, жумладан Ибн Сино, Абу Бакр Розий, Маҳмуд ибн Илбё, Абу Ҳазм ал-Қарний, Маъжабуддин ибн Ҳубал, Нажибуддин Самарқандий, Исмоил Журжонийлардан, шузиингдек ўзининг, ўз отасининг ҳамда ўша вақтларда машҳур бўлган устозлари ва биродарлари-

нинг тиббий тажрибаси яқинларидан кенг фойдаланган. Асар икки китобдан иборат. Биринчиси икки икки аъзоларининг дорилар ёрдамида тузатишга бағишланган. Бу китоб муқаддима, бир неча фасл ва хулосадан иборат.

Иккинчи китоб 96 мураккаб дорилар (Қарабодин) га бағишланган. Китобнинг буинчи муқаддима ва икки фасадан иборат, ҳар бир фасл ўз навбатида бир қанча боб ва хотимадан иборат.

Муқаддима дориюв моддаларни ювкшга, қуритишга ва мураккаб дорилар таркиб қилиш усулларига бағишланган.

Иккинчи китобнинг биринчи фасли 31 бобдан иборат. Уларда содда дориюв моддаларининг хусусиятлари ва таъсири алифбо тартибда баён қилинган. Иккинчи китобнинг иккинчи фасли маъжунлар, тарёқлар, хурсанд қилувчи (муфарриҳот) мураккаб дориларга бағишланган.

Иккинчи китобнинг хулоса қисми вази ўлчовлари, содда дориларнинг ўрнига ўтувчилари, қадимги грек тилига хос бўлган тиббий истилоҳлар ва доказоларга бағишланган.

«Шифо ал-алил»нинг нусхаларидан бири 1662 й, январда кўчирилган, 549 барақдан иборат. (АР № 122).

37. АЛИ ИБН МУҲАММАД АЛ-ХОРАЗМИЙ АЛ-КУБРАВИЙ

(XVI аср)

Али ибн Муҳаммад Али ибн Маҳмуд ал-Хоразмий ал-Кубравий — Шайбоний хон (1500—1510) ва унинг вонисларига ҳаммас бўлиш билан бирга ўрта Осиёда шўҳрат таратган дин буйича мутахассис олим бўлган. ал-Хоразмий 1553-йили ҳаёт бўлган, унинг ёзишма, Шош (Тошкент) да ҳам яшаган. Чамаси у Тошкент ҳукмдори шайбонийлардан бўлган Наврўз Аҳмад [Бариқ] (1544—1552) сарофида бўлган.

Али ал-Хоразмий ал-Кубравийнинг илмий исмига қараганда, у ўз даврининг таъсирчан дарвишлар жамоаси Кубравийнинг мухлисларидан бўлган. Бу жамоага Алнинг ҳамватани машҳур шайх ва назариётчи Нажмуддин Кубро асос солган. (1221 йили Хоразм пойтахти-ли олинмишда ҳалок бўлган). Бу суфийлар жамоаси бўлиб, унга хос бўлган нарса «қаттиқ зикр» — яъни Аллоҳ номини қаттиқ овоз билан зикр қилиш бўлган.

Али ал-Хоразмий қартайиб қолган чоғида XVI асрнинг 50-йилларида вафот топган.

Али ал-Хоразмийнинг бизгача шариат ва ҳуқуқ масалаларига бағишланган 4 та асари етиб келган бўлиб, улардан бири «Китоб сайиди» («Ов китоби») деб аталади. Бу китоб таъбабатга баъсоти атоқалдордир. Китобда шариат (фатво) бўйича уй ҳайвонлари, буюқин ҳайвонлар ва қушларнинг тўшқларини мусулмонлар томонидан овқат сафатида ейишга руҳсат этилиши ёки этилмаслиги баён қилинган. Рисола муқаддима, 15 та боб ва хотимадан иборат. Китобда ов қилишни руҳсат этишдан бошлэб, овга оид барча масалалар муфассалдиқоя қилинган. Ҳар бир масала Бурҳонуддин Марғиновий (1197 йили вафот этган) ва унга ўхшаш машҳур олимлар фикрига суяниб ёритилган.

35. МУЛЛА МУҲАММАД ЮСУФ АЛ-КАҲҲОЛ

(XVI аср)

Ўз замонасининг кўзга кўринган табиби, хусусан кўз касалликлари мутахассиси (ал-каҳҳол) Мулла Муҳаммад Юсуф Самарқанд хокими шайбонийлардан Абдуллатиф хон (1540—1551) нинг шахсий табиби бўлган. Бизгача унинг учта асари етиб келган, шулардан бири «Зубдат ал-каҳҳоли» («Кўз табиби [асарларининг] қаймоғи») деб аталган. Рисола муқаддима ва тўрт фаслдан иборат. Муқаддимада муаллиф ўз даврида кўз касалликлари жула кенг тарқалганлигини ва уларнинг аксариятини ташқи аломатларидан биллиб олишлик мумкин бўлганлигини ёзади. Рисола худди шу хилдаги кўз касалликларига бағишланган. Уни ёзишда муаллиф ўзидан олдин ўтган табиблар асарларидан, шунингдек устозлари, биродарлари ва таниш кўз табиблари табибий асарларидан фойдаланган.

Рисоланинг I-фасли кўзники шиллиқ пардавидати касалликлар ва уларни даволаш ҳақида; II-мўғуз пардавидати касалликлар ва уларни даволаш ҳақида; III-қорочинг касалликлари ҳақида; IV-қобоқ, кўз бурчаклари касалликлари ва уларни даволаш ҳақида.

Бу рисола Муъиз ад-Давла Ҳужа Пошида Муҳаммад немли бир китобга бағишланган.

Муҳаммад Юсуфнинг 2-рисолаен «Таҳқиқ ал-хуммиёт» («Истиқомларини ўрганиш») деб аталган бўлиб, ҳар

хда неъмаларнинг баёни ва давосига бағишланган. Рисола икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда, неъмаларнинг сабаблари аломатлари ва даволаш усуллари айтилади. Иккинчи қисмда, касалликнинг буюрми ва унинг хиллари тўхуштирилади.

Муаллиф муқаддималар айтишича, рисолаани баъзида ундан олдин Уган табиблар асаридан ва ўз устози Маилло Мир Қалон насихатларидан фойдаланган. Рисолаани ёзиб бўлгач, уни Абдуллатифхон Шайбонийга бағишлаган.

Мухаммад Юсуфнинг 3-рисолати «Рисола дар таҳқиқи набз ва тафсири» («[Каспанинг] томир уриши ва сийдик ҳақида рисола») деб номланган. Унинг келиши қисмида муаллиф айтишича ушбу асар унинг кўп йиллик тажрибаси асосида ёзилган бўлиб, буида қадимги грек ва Шарқ табибларияни китобларидан фойдаланилган, хусусан ўз устози Маило Мирқалон илми билан машҳур бўлган Имомуддин Масъуд ўқитларидан неъматда қилган.

Рисола муваллифининг ҳаммаси Шайбонийлардан бўлган Абдуллатифхон (вафоти 1551й.) вафотидан кейин тугатган бўлиб, у Самарқанднинг бошқа ҳокими Султон Саид (1567—1572) хонга бағишланган.

Рисола унча катта бўлмаган икки қисмдан иборат: биринчиси, томир уришига бағишланган — буида унинг хиллари баёни, касалликлари, йил фасллари, инсонлар, табиатлар ва ҳокимоларга қараб ўзгариши айтилган. Иккинчи қисми эса сийдик таҳқиқига бағишланган. Рисолаанинг XVII асрда кўчирилган бир нусхаи Тошкентда сақланмоқда. (АР № 122).

39. МУҲИБ АЛИ ФАРҒОНИЙ

(1581 йили вафот этган)

Мухиб Али ибн Имомуддин Али Халифаий Фарғоний, Бобурийлардан Жалолуддин Акбар (1556—1605) даврида Деҳан ҳокими бўлган. У овчи қўшларнинг зотиини яхши билладиган ва касал бўлиб қолганда тузатга оладиган табиб бўлган. Ундак бизга «Бознома» («Лечини ҳақида китоби») номли асар етиб келган. Бу асар 61 бобдан иборат бўлиб, унда яхши лечинларни танилаб олиш учун уларнинг маълумотлари берилган. Яхши ва ёмон овчи қўшлар қайси бир хусусиятлари билан фарқланиши-

лари айтылган. Лочинларнинг касалликлари ва уларни тузатиш баён қилинган.

Бу рисолаги 1850 йили котиб Раҳим Ниёза қўли билан кўчирилган 113 ырақдан иборат бир қўлёзма нусхаи Тошкентда сақланмоқда.

40. АРАБ НАЖАФИИ

(XVI аср)

Ота-боболари лочинбоз бўлган, лочин билан ов қилувчи Араб Нажафий Бобурийлардан Жалолуддин Акбар (1556—1605) даврида кшатган. У бунга «Боз нома» («Лочин ҳақида китоб») ни ёзиб қолдирган. Бу китоб — овчи қуш (лочин, шумкар, қирғий)ларни билниш, боқниш, касалларини тузатиш ва овга ўргатиш борасидаги қўлланмадир. У бир қанча боблардан иборат. Жумладан, I—V ва X боблар муаллиф бобосининг тажрибалари асосида тузилган, унга муаллифнинг шахсий кузатишлари қўшилган ва унда Муҳибб Али хон Хосе Муҳалли ибн Ниёзмуддин Али Марғилоний (1581 йили вафот этган)нинг «Боз нома» китобидан кенг фойдаланилган; китобда Акбар, Шайбонийлардан Абдуллахон II (1582—1598), Балх ва Хисор ҳокимларининг ов воқеаларидан келтирилган.

Бу китобнинг 1876 йили Муҳаммад Латиф ибн Муҳаммад Шариф томонидан Яққобог шаҳарида кўчирилган 120 ырақли бир нусхаи Тошкентда сақланмоқда.

41. ДАРВИШ ҲАКИМ

(XVI аср)

Бобурийлардан Жалолуддин Муҳаммад Акбар (1556—1605) ҳузурида яшаб ижод этган табиб ва шоир Дарвин ҳаким Давоий Гилоний Широкий; унинг буйруғига кўра 1597 йили «Фавоид ал-нисон» («Нисонларга фойдали бўлган нарсалар») номли асарини ёзди. Бу шеърда ёзилган табибий асар бўлиб, унда Ўрта Осиё, Эрон, Туркия ва араб мамлакатларида бўладиган ўсимликлар, ҳайвонлар ва қушларнинг, шунингдек баъзи бир овқатларнинг фойдали хусусиятлари баён қилинган.

Доривор номларини афнда қилиб кўрсатиш учун улар-

ниг «мувайншаҳ» шаклида, арабча сиклонимлари билан берилган. Бу ҳол ушбу асарни содда дорилар номларининг форсча-арабча луғати сифатида ҳам фойдаланиш имконини беради.

Бу асарнинг XVII асрда 115 varaқда кўчирилган бир нусхаси етиб келган.

42. АЛИ ИБН ХИСОМУДДИН

(XVI аср)

ал-Муттақий (тўқводор) лақаби билан машҳур бўлган Али ибн Хисомуддин «Рисолат ат-тибб ат-там ал-жамиъ ал-ақсом» («Ҳар хил касалликларга қарши тўлиқ тиббий рисола») нинг муаллифи. У ўз рисоласини ёзишда пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан кенг фойдаланган, бу ҳақда ўзи хабар беради.

Рисола муқаддима, уч фаслдан ва қулосадан иборат. Муқаддима соғлиқни сақлашга ва инсон ахлоқига бағишланган. Унда жумладан инсон дори истеъмол қилишда, овқат ейишда, умуман, ҳар бир ишда муътадил — ўртача бул тутишни херақлиги ёзиллади. Насихат араб тилидаги ҳикоя ва унинг форсча шеърда ёзилган бошқа нусхаси билан мустаҳкамланади.

I-фасл — ҳамма касалликларга қарши дорилар ҳақида; II — ҳадислардан олинган даволоччи, илоҳий дорилар. Масалан, ҳадисда: «Энг яхши дори — бу Қуръон»; III — асал, оби найсон, ҳалила, қара зира, седаяна ва шу каби табиий дориларга бағишланган. Бу фаслда қортиқ кўйиш, куйдириш ва қон олиш кабилар ҳақида гапирилади.

Хотима ушбу рисолага илова қилинган фойдали тиббий насихатлардан иборат.

Бу рисола 1649 йили Абдуллоҳ ар-Румий кўчирган. 5 varaқдан иборат бир нусхаси бизгача етиб келган.

Тахминан шу ерда ёзилган «Мансифийи оби найсон» («Найсон сувининг мансифатлари») номли рисола 1685 йили Соҳи ибн Маъло Муҳаммад Амин бир varaқда кўчирган ягона нусхаси бизгача етиб келган. Бу рисола нинг муаллифи мажҳул. Найсон суви дейилганда эрта баҳордаги, яъни апрель ойидаги ёнғир суви тушунилади. Пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом сўзига кўра найсон сувига 70 мартаба «Фотиҳа» сураси ва Қуръоннинг бошқа сураларини ўқиб, сўнг уни етти кун

мобайида эрталаб ва кечқурун истеъмол қилинса, инсон бини ва таби оғриғидан, кўз, бора ва бошига касалликлардан дарахланиши мумкин.

43. МУҲАММАД СОЛИҲ ИБН ҚУТЎБ-БИҲ

(XVI асрдан сўнг ўтган)

Муҳаммад Солиҳнинг ҳаёти ва ижоддон хабар берувчи, бизгача биргина унинг асарини етиб келган, ҳоло. Асар «Рисолайи ҳикмат» («Ҳикмат рисолааси») деб аталади. Бу таъботга онд рисола тўрт бобдан иборат: I — боб. Одам аҳволини, жумладан касални ҳамда эмалиётчи табиблар томонидан қўлланиладиган дориларини билши ҳақида; II — Касалларини кўриш ва Мовароуннаҳр табибларининг дорилари ҳақида; III — Ишончли манбалар асосида касалликларини йўқотиши ҳақида; IV — Мовароуннаҳр, Ҳиндистон ва Ироқда қўлланиладиган дориларининг номлари ҳақида.

Мазкур рисолаининг бобларидан шундай ҳулоса келиб чиқадики, Муҳаммад Солиҳ Ҳиндистон, Ироқ, хусусан Мовароуннаҳр таъботи ва унда ишлатиладиган дорилар билан яқиндан таниш бўлган. Унинг исми ва ёзиб қолдирган асарининг мазмунига кўра унинг мовароуннаҳрлик табиб бўлганлиги эҳтимолдан узоқ эмас.

«Ҳикмат рисолааси»нинг 1825 йили кўчирилган 19-варақини бир нусхасини бизгача етиб келган.

44. ҚОЗИЯ ҲОФИЗ ТУЛАК-И АНДИҒОНИИ

(1698 йили вафот этган)

Тулак-и Андиғоний — Андижон муфтийси ва табибларидан бири бўлиб, унинг қаламига мансуб, еттиликни сақлашга онд бир асарини «Рисолайи Қозийи Ҳофизан Тулак» («Қозийи Ҳофиз Тулак рисолааси») бизгача етиб келган. У ЎЗР ФА ШИ (анжом рақам 2320) да сақланмоқда.

Бу рисола тамаки чекишининг, афгон ва мускат ёнғоғи (жавабавво) истеъмол қилишнинг зарарлари ва манъ этилганлиги ҳақида. Рисолада олимлар ва илҳиёт мутахассислари асарларига таянилган, ҳамда манҳқур кишилар ҳаётидан ҳикоялар келтирилган. Рисола

Аштархонидлардан бўлган Нодир Муҳаммаднинг (1642—1645) шахзодалик вақтида унинг учун ёзилган.

Бу нусха Нодир Муҳаммад ҳаётлик даврида (1645й.) кўчирилганлиги ва ягоналиги билан катта илмий аҳамиятга эга. Рисоланинг тулиқ нусхаси эътибордан иборат.

45. АБУ-Л-ҒОЗИЙХОН ИБН АРАБ МУҲАММАДХОН ХОРАЗМИЙ (1603—1661)

Машҳур тарихий асарлар: «Шажара-ли тарикима» («Туркманлар шажараси») ва «Шажара-ли турк» («Турклар шажараси») муаллифи Абу-л-Ғозийхон ибн Араб Муҳаммадхон Хоразмий (1603—1661) фақатгина дадалат арбоби, саркарда ва тарихиявоне бўлиб қолмай, муҳим тиббий асарлар ёзган табиб ҳамдир. Абу-л-Ғозийхон «Манофиъ ал-инсон» («Инсон учун фойдали дорилар») номли асарини ўзбек тилида ёзган. Бу асарнинг ягона қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган ва у УЗР ФА ШН да сақланмоқда. Асарнинг кичик қисмида муаллиф китобни қуйидаги 4 қисмда иборат эканлигини ёзади: I — қисм битта касалликни даволайдиган сода ва мураккаб дорилар. II — иккита касалликни тuzатадиган, бироқ бошқа хилларига кучи етмайдиган мураккаб дорилар ва соғлиқни сақлаш ҳақидаги доволар насилати. III — Қўп касалликларга таъсир қила оладиган дорилар. IV — Олийжаноб кишилар насихати, дору кишилар ва бошқаларнинг сўзлари.

Бироқ, асарнинг асосий қисми қўлёзмада юқоридаги айтилган тўрт қисмга бўлинмаган. Асар матнида касалликлар алифбо тартибда баён қилинган ва ҳар бир касаллик номидан сўнг унга қарши ишлатиладиган дорилар номи ёниб қолдирилган. Бизгача етиб келган бу ўзбекча қўлёзма нусха XIX аср бошларига оид. Матн тулиқ эмас, 61 ғарақдан иборат.

Абу-л-Ғозийхон қўлёзманинг кичик қисмида асарни қуйидаги сабабларга кўра ёздирлигини айтади: «Шу маънада айтув бўлган Абу-л-Ғозийхон бадан иллат ва касалдан холи эрмас эрди. Вақтинки, илож қилмоққа эҳтиёжманга тушиб эрди, китобларин назарга келтурув эрдик, мақсад гоҳо топилау эрди ва гоҳо топиламас эрди. Улки топилау эрди ҳазир машаққат билан ғртага келур эрди. Шу сабабдан иллатга илож қилмоқ, мўътабар китоблардан

хоҳлаб жам қилиб, аввал иллатин баён этиб андин суғ
илтожларин боби қилди».

СВР VII, Т/А: 5450 диги қўллама таъсифида Юсуф
Баёний (1923 йил вафот этган)нинг Абу-л-Ғоъийҳин
«Манорифъ ал-нисон»ни олдин форе тилда ёзиб, кейин
унинг ўзбек тилига таржима қилган деган фикри
айтиб ўтилган. Аммо «Манорифъ ал-нисон»нинг форе тил
даги нусхаси бизгача етиб келмаган, ҳатти унинг
шундай нусхаси бўлганлиги ҳақида бошиқа манбаларда
хабар йўқ. Иккинчидан, ўзбек тилда бизгача етиб кел
ган «Манорифъ ал-нисон» нусхасида таржима асар жи
лиги айтилмаган. Бизнингча бир муаллиф томонидан
бир мавзуда яратилган бир неча оригинал асар ҳар хил
тилда ёзилганлиги бизни ўз оригиналлитетини йўқотмайди.

16. АМОУЛЛОҲ

(XVII аср)

Бобурийлардин Нуруддин Муҳаммад Жаҳонгир
{1605—1628} саройида табиб бўлиб хизмат қилган Амо
нуллоҳ — Хоназоодхон Фирӯзканг ибн Маҳобат-хон
Синаҳсолор ибн Ғаюр-бек, — деган тахаллусга эга бўл
ган. У Жаҳонгирга атаб 1627 йили ўзининг «Умд у
л-илож» («Даволаш асослари») номи асарини ётган.
Асар ич сурадиган содда ва мураккаб дориларга бағши
ланган; у кириш, муқаддима, олти бобдан иборат асосий
қисм ва хотимадан иборат. I боб — Хилтлар аҳвол
ҳақида, табиатию юмшатиш ва қотириши ҳақида, гулобни
қандай бериш ва иччи сурадиган дорини қабул қилиш
бўйича кўрсатмалардан иборат. II — Хилтларин ети
тиришига ёрдам берадиган дорилар ҳақида; иччи сурувчи
содда дорилар ҳақида, иччи сурувчи дориларга ёрдам
қиладиган дорилар ҳақида ва ҳоказо. III — гулоб ва
маза сезишини ўтмаслаштирадиган дориларни тайёрлаш
йўллари ҳақида; тўрт хил хилтга мос овқатлар ва бош
қалар ҳақида. IV — ич суриши оқибатида юзага келадиг
ан ёқинсиз холларни даволаш ҳақида; ич сурувчи дори
тэъсирини тиклаш йўллари ҳақида. V — касал аҳволига
қараб ич сурувчи дорини қўллаш ҳақида. VI — ич сурув
чи дориларин таркиб қилиш йўллари ва қабул қилиш
миқдори ҳақида; Хотима — хилтларин ҳайдаш утуш
қўлланадиган мадди ич сурувчи дорилар ҳақида.

Бу асарнинг 1811 йили Тошкентда 74 парақда кўчи
рилган бир нусхаси ва 1863 йили Бухорода Муҳаммад

Мурод ибн Мирзо Қўлдош қўли билан 85 varaқда кўчирилган иккинчи нусхаси бизгача етиб келган. (АР № 122).

47. МУҲАММАД АКБАР (XVII—XVIII)

Муҳаммад Акбар Хиндустон табибларидан бўлиб, унинг туллиқ исми Муҳаммад Арабий ибн Мир Ҳожи Муқимдир. У ўзининг кўпгина асарларини Деҳли ҳокими Муҳйиуддин Аврағзеб Оламгир I (1658—1707) га бағишлаган. Унинг қаламига мансуб асарлар: «Тибби Акбар» («Акбар табобати»), «Мизони тибб» («Табобат тарозуси»), «Қарободини Қодирий» («Қодирга бағишланган мураккаб дорилар»), «Муқарриботи Акбарий» («Акбарнинг синалган дорилари»), «Муфаззирх ал-қулуб» («Қалбларни хурсанд қилувчи») ва Жалолуддин Сулеймоннинг «Тибб ан-наби» («Пайгамбар табобати») номли асарини форсча таржимасидан иборат.

1. «Тибби Акбар» — Нафис ибн Ибзанинг араб тилида ёзилган «Шарҳ ал-асбоб ва-л-аломат» номли асарининг форс тилидаги таҳриридан иборат. Буни Муҳаммад Акбар 1700—1701 йили Муҳйиуддин Аврағзеб учун ёзган. Муаллиф бу асарининг мазмунига кўра фойдали маълумотларни Ибн Сино «Қенуни»дан, ал-Қаринийнинг «Қонуи қисқартмаси»дан, Журакониининг «Хоразмишоҳ заҳираси»дан ва бошқа асарлардан олиб бейитган. Асар муқаддима, 27 боб ва хотимадан иборат. Маъкур боблар «бошдан товоигача» бўлган айрим-айрим аъзоларнинг касалликлари баъни ва давосига бағишланган. Хотима, икки қисмдан иборат бўлиб, мураккаб дорилар ва тиббий истилоҳлар ҳақида, «Тибби Акбар»нинг 1766 йили 309 varaқда кўчирилган нусхаси етиб келган.

2. «Мизони тибб» дарслик сифатида ёзилган бўлиб, табобат фанининг асослари қисқача билан қилинган. Асар муқаддима ва уч қисмдан иборат: I — гавданинг тург хил ҳолати — мизож (иссиқ, совуқ, кам ва қуруқ) ҳақида; II — содда ва мураккаб дорилар ҳақида; III — баъзи аъзоларининг ҳар бирига хос бўлган айрим-айрим касалликлари ҳақида. Бизгача XVIII асарганд нусхаси етиб келган.

3. «Қарободнинг Қотирий»ни Мухаммад Акбар 1714—1718 йиллар мобайнида ёзда ва узи ўз устози Саййид Абдуқодир Гилонийга бағишлайди. Бу асар муқаддима, 22 боб ва хотимадан иборат. Муқаддимادا муаллифнинг бошқа асарлари санаб ўтилади. I—XVIII бобларда ички ва ташқи аъзоларда юз берадиган айрим-айрим касалликларда ишлатиладиган мураккаб дориалар келтирилган. XIX — неитмаларга қарши ишлатиладиган дориалар ҳақида; XX — тери касалликларида ишлатиладиган дориалар ҳақида; XXI — бола ташлаш, лат ейишга қарши ишлатиладиган дориалар ҳақида; XXII — заҳарга қарши ишлатиладиган дориалар ҳақида. Бу асарни бизга 1783 йили 343 varaқда кўчирилган нусхаси етиб келган.

4. «Мужарриботи Акбарий» бу асар яна «Тажриботи Мухаммад Акбарий» («Мухаммад Акбарнинг тажрибалари») номи билан ҳам аталади. У муқаддима ва кўнгина боблардан иборат. Асарнинг ўзига хос қиймати шундаки, унга фақатгина муаллиф тажрибасидан муваффақиятли ўтган дориалар нусхалари киртилган.

5. «Муфарриҳ ал-хулуб», бу асар Маҳмуд ал-Чағинийнинг «ал-Қоуунча» номи араб тилидаги асарига форсча ёзилган шарҳдан иборат. Муаллиф шарҳни ёзишда Абууддин Али ал-Қаршиининг «Қоуун» га ёзган шарҳдан ҳам фойдаланган. Шарҳ муқаддима ва беш қисмдан иборат. Бу асарнинг 1725 йили котиб Саййид Мухаммад томонидан кўчирилган бир нусхаси етиб келган.

6. («Касаллик номларининг изоҳли лугати») деб аталган алифбо тартибда тузилган лугат 1700—1717 йиллар мобайнида Мухаммад Акбар томонидан «Шарҳ ал-асбоб ва-л-аломат»нинг форсча таҳририни тугатганидан кейин ёзилган. УэФА ШН (анжом рақам 2829/II) да XVIII асрда котиб Қодир Бахш Қалапурийнинг 28 varaқда кўчирган нодир нусхаси сақланмоқда. (АР № 122).

48. САЙЙИД СУБҲОНҚУЛИ МУҲАММАД БАҲОДИРХОН (XVII—XVIII)

Субҳонқули Баҳодирхон Аштархонийлар сулоласидан бўлиб, у Мишроувишаҳр ҳокими (1680—1702) бўлган.

Субҳонқули табиб сифатида «Ахий ат-табб» (Субҳонқули) («Субҳон [қули]нинг табибати жонлангани») деб аталган асарни бизгача қўлига нуҳада етиб келган. Асар касалликларни баён қилиши, уларни топиши ва ташхис қўлишига, даволаш ва доказларга боғинилган. У кириш, муқаддима ва саккиз бобдан иборат. Ҳар қайси боб 4 фаслага бўлиниди.

Субҳонқули уз асарини ёзишда замонасининг араб ва форс тилларда ёзилган қўлига элтиборли китобларини ўқиди ва ўрганди, унга ўзининг шахсий тажрибаларини қўшди. Субҳонқули бу асарда инсон баданининг «бошдан товоғгача» бўлган барча аъзоларининг касалликларида қўлланадиган содда ва мураккаб дориларни батафсил шарҳлайди. Муқаддима: «Табобат чегарасини баён қилишда» деб аталган бўлиб, 10 қисмдан иборат. Бу қисмларда муаллиф даволовчи табибнинг вазифалари, инсон соғлиги учун зарур бўлган «Олти шаронглар», тўрт унсур ва инсон табиати ҳақида гапирди. Хусусан, инсон саломатлигига иқлимнинг, қийим, овқат ва ёшнинг салбий ва ижобий таъсирларини таъкидлайди.

I—боб тўрт фаслдан иборат. Биринчи фаслда содда дориларнинг таъриф ва таъсифи алифбо тартибда берилган. Шунингдек, дори номлари, истеъмо қилиш миқдорлари ва ҳар хил мамлакатларда иқлим шаронгларига қараб истеъмо қилиниши айтилган. Бир содда дори қайси хил мураккаб дори таркибига кириши ва бу ҳақда бошқа табиб асарлардан олинган маълумотлар берилган.

Иккинчи фасл доривор ўсимликларни йиғиб олишга бағишланган, ҳамда овқат ва ичимликларни миъोजга қароб тақсимланган. Учинчи фасл — улчон бирликларни ҳақида. Тўртинчиси — мураккаб дорилар тушунчасини баён қилиш ва уларни таркиб қилишни ўргатиш ҳақида. V—VIII фасллар ҳар хил касалликларга қарши ишлатиладиган мураккаб дориларга бағишланган.

Бизгача етиб келган бу асарнинг бир нуҳасини 1797 йили котиб Ғабек Хўжа Мир Ҳайдарий 135 ғараҳда қўчирган. (АР № 122).

49. САЙИД МУҲАММАД ХАСРАТ

(XVIII аср)

(1786 йили ўқидирилган)

Сайид Муҳаммад Хасрат, Марв шаҳрида Байрамқалъон саройида хизмат қилган. У ўзгани кейин «Нилма сиҳҳат» («Соғлиқни сиҳҳат широм») номли повойиш ёзилган асар қолдирган. Муаллиф томонидан 1774 йили 3-нб тутатилган бу асар уч қисмдан иборат бўлган: I — табибат назариясига бағишланган; II — касалликларни содда дорилар билан даволашга бағишланган; III — қисм биз фойдаланаётган нуسخата йўқ.

Бу рисоланинг 1845 йили Хожик Муҳаммад Самарқандий қўли билан кўчирилган 170 парақдан иборат бир нуسخаси буюғача етиб келган. (АР № 122).

50. ҲОФИЗИ КАЛОИ АНСОРНИ

(XVIII аср)

• Тўлиқ исми Ҳофиз Калон ибн Балруддин Қори Ансорний. Араб тилида ёзилган «Хулосат ал-ҳукамоя» («Табиблар ҳулоаси») номли китобининг ўзбекча таржимасини таҳрир қилган-ёзган. Бу асар муаллифдан олдин ўтган олимлар: Арасту, Буқрот, Жалинус, Ибн Сино ва бошқаларнинг тиббий асарлари асосида ёзилган; у 53 бобдан иборат бўлиб, айрим-айрим аъзоларнинг касалларини тўзатишга бағишланган.

Бу рисоланинг нусхата нуسخалари етиб келган бўлиб, улардан бири 35 парақдан иборат бўлиб, 1825 йили кўчирилган. (АР № 122).

51. СОЛИҲ ИБН МУҲАММАД

(XVIII аср)

Ҳиротда туғилиб Бухорода омир Шох Мурад Маъсум даври (1785—1800) да яшаб ижод этган бу табибнинг тўлиқ исми Солиҳ ибн Муҳаммад Солиҳ ал-Қандаҳорийдир. Ундан бизга «Тухфат ал-маъсумийи» («Беғуноҳ [тақалож]ларга тўхфалар») номли ёш болалар касалликларига бағишланган назарий асар етиб келган. У муқаддима ва икки асосий қисм ва хотимадан иборат.

Муқаддимада иқлим (экология) масаласи (ҳаво, суви, ётиқхона) кўрибди; биринчи қисм кунтегиликка, ҳафтадорликка, ҳафтадор ва касалликларига, кўпроқ бериб эътиборлар тартибига ва кўракининг баъзи бир касалликларига бағишланган; иккинчи қисм — болалик касаллигининг ҳамма турлари ҳақида; хотима — шарари ва осққ намоналар ва илоилар ҳақида ҳависратлар қилини ҳақида.

Бу асарнинг бизга 1858 йилди 56 парақда кўрибдиган бир нусхаси етиб келган. (AP № 122).

22. ЖАЪФОРХУЖА ИБН НАСРУДИНХУЖА ҲАЗОРАСНИИ (XVIII—XIX)

XVIII аср иккинчи ярми — XIX аср биринчи ярмида Хоразмда яшаб келадиган табии Жабъорхужа ибн Насрудинхужа ва Хусеиний ва Карухий Ҳазорасний унинг сабаб илдиде ёзилган «Муаллафат ал-тиббий» («Тиббий маълумотлар тўплами») номли асарнинг 1623 йилда тузатиб, Хоразм шайх Сайиди Аҳмад ва Хусеинийга бағишлаган. Бу асар 67 вибдан иборат бўлиб, унда асосан «Бондан осққара» бўлган илсон баддий шўзоларининг ҳар хил касалликлари ва уларни дори-лар ёрдамида даволани усуллари бағи қилинган. Маъкур 67 та бобнинг ҳаммасининг тўлиқ номи қўлёзма-нинг 75—104 парақларида келтирилган. Муаллаф асарда келган минбаларга қараганда, бу китобни Ибн Сино «Тиб қонунлари», Абу д-Ғолибхонининг «Маюфар ал-илсон» номли ва Ибни Муҳаммад Гаъобий (1111 йил вафот этган) нинг «Аҳий-ал-улам» («Намларини жонлантириш») номли ва бошқа асарларда келган маълумотлар асосида ёзилган. Қўлёзманинг охири 1636—1672 парақларида муаллафнинг шажараси берилган.

Ҳазорасний асар сўнггида китобхонлардан китобни ёзиб жаривеида бағи бир жузъий хатомарга бул қўйилган бўлса, кетиринини ва хатоми тузатиб қўйишнинг янакка қилиб ҳақида асарини ёзиб тузатган йилини кўрсатиб айтади 7 баб қўйидаги шеърини ёзиб қолдирган:

Ал боғручи бу китоб сори,
Ишқ — ашққа жаҳонда донларе,
Бил, дараҳа тўлиқини идыли,

Ансон эзоҳир лил шовил.
 Гар бўлса катбу саҳи роқе
 Музофиг биле бўлган анн зоғил,
 Ансонла катбу саҳи-у инсон.
 Бўлмастқини йўқ эрмин имкон.
 Мақсул бу дари бебақола
 Нақш ҳола ёд, ўлам дуода.
 Итиома етишти, муфти ҳақдин,
 Раф ўади қалом руҳи варақдин,
 Минг нақи кез ўтуз эрди соли,
 Тўқуз анга ҳўшона, ай сафиди.

Юқориде келтирилган байтлар Ҳазорасеифининг та-
 биб бўлиши билан бирга анчагина нақидорли шонр бўл-
 танлигидан ҳам даролат беради.

Ҳазорасеифининг бизгача етиб келган «Мултақит ат-
 тибб» номли асарининг бу нодир қўлёзма нусхаси во-
 маълум котиб томонидан асар ёзилгандан 4 йил кейин,
 яъни 1827 йилда кўчирилган. Бу нусхани муаллиф кўр-
 ган бўлиши ҳам мумкин. (АР № 122, 143).

53. ИБДУЛЛОҲ АН-НОРИЯ

(XVIII—XIX)

Муҳаммад Солиҳ ан-Бухорийи номи билан машҳур
 бўлган Ибодуллоҳ ан-Норий «Жўнги Солиҳий» («Со-
 лиҳ тўилами») номли асарини ёзган. Бу асар содда до-
 риларининг хусусиятларига бағишланган бўлиб, улар-
 нинг номлари алифбо тартибиде берилган. XIX асрнинг
 биринчи ярмида 234 дарақда кўчирилган бир нодир нус-
 хаси бизгача етиб келган.

54. МУҲАММАД МАЪСУМ АТ-ТЕРМИЗИНИ

(XIX асрдан олднн ўтган)

Муҳаммад Маъсум ибн Саййид Сафойи ан-Ҳасанин
 ат-Термизийининг қачон янаб ўтганлиги бизга маълум
 эмас. Унинг Термиздан етишиб чиққан тафтиб эканлиги
 ва бизга унинг доржшумолиққа онд «Муҷаррибот»
 («Тажрибадан ўтган дорилар») номли 1852 йили котиб

Мирза Убайд кучирган 122 парақдан иборат асар етиб келганини аниқ. (АР № 122).

Бу асар содда дорилар, қисман мураккаб дорилар тавсифидан, тайерлаш ва ҳар хил касалликларга қарши қўлланшдан иборат.

Муҳаммад ат-Термизий юқоридаги қўлсизма кучирилган 1852-йилдан олдин ўтган.

55. МУСТАФО АЛ-ХУРОСОНИЙ

(1806 йил асар ёзган)

Мустафо ибн Муҳаммад Иброҳим ал-Хуросоний, Хуросонда XVIII-асрда туғилиб еттишган ва бутун Урта Осиё, Хуросон ва Ҳиндистонга доғри кетган табиблардан бири бўлган. У Қобул атрофида жойлашган Дих-и Яқе номи қишлоқда яшаган ўз устоди шайх Саъдуллои Аҳмад Ансорийга бағишланган «Наводир ал-фазонд ва мажмаъ ал-жавоҳир» («Нодир фойдалар ва гавҳарлар тўплами») номи асарини 1806 йил ёзган. Бу асар шеърларни бўлган муҳаддима ва 33 та боб (фойда)дан иборат. Муҳаддимада билим, хусусан табобат билимининг фойдалари ҳақида сўз боради. Муаллиф ўз сўзларини араб тилидаги ҳадисларни келтириш билан қувватлайди. Биринчи 22 боб табобатга бағишланган: гавданинг умумий ҳолати, ички ва сиртқи аъзоларда бўладиган касалликларни дavoлаш, судралиб юрүүлларнинг чақшиш ва ваҳший ҳайвонларининг тишлашини davолаш ва мураккаб дориларни тайерлаш ҳақида. 23—28 боблар — нарсаларнинг хусусиятларига бағишланган: мумиё, чой; қаҳва, ҳар хил шарбатлар, қимматбаҳо ва прим қимматбаҳо тошлар ва бошқалар ҳақида. 29—33 боблар — юлдузлар жадвали (гороскоп), сеҳрли ҳаракатлар ва бошқа «фойдали» нарсаларга бағишланган.

Бу асарнинг 1837 йил Кашмирда Гулом Муҳаммад томонидан 252 парақда кучирилган бир нусхаен бизга келган. (АР № 122).

56. ЖУНАНДУЛЛОҲ ИБН ШАНҲУДИСЛОМ ҲОЗИҚ

(1843 йил қатъ этилган)

Шарқ табobati билан шугуллашувчи ўзбек олимлари 1800 йили Акшар Ҳайдар ҳукмронлик даври (1800—

1826) да Хиротдан Бухорога кўчиб келган ва умрининг охиригача Урта Осиё шаҳарлари (Бухоро, Қўқон, Хоразм ва Шаҳрисабз)да яшаб бораётган ижод этган, араб, форс ва ўзбек тилларини мукаммал билган Жунайдуллоҳ ибн Шайхулислом Ҳозиннинг табиб бўлганлиги ва тиббий асарлар ёзганлиги ҳақида ихтиёрларида бўлган қўлама ва боёма асарларнинг биронтасидан ҳам 1969 йилгача қизиқарли маълумот топа олмай келган эдилар. Фақатгина Қори Раҳматуллоҳ Бухорийнинг «Тухфат ал-аҳбоб фи таъкират ал-асҳоб» (Тошкент, 1914 й. 80-б.) ва Афғонистонда чиқадиган «Мажаллаи Қобул» (Қобул, 1934 й. № 2, 66-б.) номли журналда «Ҳозик табиб бўлган» деган жумлаани учратамиз. Бу бир жумла билан Ҳозиннинг табиб бўлган ёки бўлмаганлиги ҳақида сўз юритиш осон эмас эди, албатта.

Ҳозик табобати билан қизиқувчи олимларни биргина «Ҳозик табиб бўлган» деган жумла қизиқтирмас эди. Тадқиқотчилар Ҳозиннинг қандай касалларни даволаганлиги, қандай тиббий асарлардан фойдаланганлиги, ўзи қандай даволаш услубига эга бўлганлиги ва қандай тиббий асарлар ёзганлиги билан кўпроқ қизиқар эдилар. Бунинг учун биринчи навбатда Ҳозик ёзиб қолдирган тиббий асарларни қидириб топиш керак эди. Бундай мақсадни амалга ошириш учун араб, форс ва туркий тилларида ёзилган эски қўлама асарларини яхши ўқий биладиган, тилини тўла-тўқис тунунича билдиган ва ўз фанининг мукаммал эгаллаб олган киши ҳам авчагини излаганини, уриниши керак эди. Худди шундай ҳам бўлди.

Биз УЎР ФА ШИнинг қўламалар фондидagi тиббий асарларни тавсиф қилиш жараёнида «Ҳозик томонидан ёзилган «Таҳқиқ ал-қавонд» («Табобат асосларини ўрганиш») номли асарга дуч келдик. Узоқ муддатли тадқиқот жараёнида маълум бўлдики, Ҳозиннинг «Таҳқиқ ал-қавонд» номли мазкур асарининг 3 та қўлама нусхаси мавжуд бўлиб, улар 6794, 1306 ва 710 анжом рақамларида сақланмоқда.

Ҳозиннинг бу асари Ибн Синонинг «Тиб қонунари» номли китобининг Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ад-Чатмикий (1344 й. вафот этган) тарафидан араб тилида бажарилган қисқартмаси — «Қонуиҷа»га ёзилган форсча шарҳдан иборат экан. Ҳозик бу тиббий асарини 1822—1823 йй. Қўқонда Умархон ҳукмронлик даврида ёзган. Бу ҳақда «Таҳқиқ ал-қавонд»нинг 710 анжом

рақамли қўлёмасининг 22-парагида маълумот бёр. Аммо бу асарнинг иккинга қолган қўлёма нусхасида эва хитотларининг хатоси билан асар Бухорода Наеруллоҳ дарида ёзилган дейилган. Вақолатки, Наеруллоҳ асар ёзилгандан 3 йил кейин 1826-йили тахтга чиққан.

Ҳозик «Қонулча»ни шарҳ қилишда асосан ўзининг кўп йиллик тиббий тажрибасига ва ўзидан олдин ўтган Али ибн Аббос а-л-Мажусий, Муҳаммад Юсуф ибн Абдуллатиф ва Муҳаммад Акбар Арзоний (XVII асрда яшаган) каби табиблар асарларига суянган.

Ҳозикнинг «Таҳқиқ ал-қавонид» номли бу тиббий асари шарҳ қилинатган китобдагидек кириш ва 10 бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб ўз навбатида бир неча фасатга бўлинадан. Муаллиф асарни шарҳлаш жараёнида араб тилида ёзилган «Қонулча» матнини кичик-кичик жумла ва ибораларда ҳайта тиклабди ва суғиларни шарҳлайди. Шарҳнинг кириш қисмидаги маълумотларга қараганда, Ҳозик кўп йиллар давомида табиблик қилган, касалларни мустақил даволаган ва янги-янги дорилар кашф этган. У табобат иларариси ва амалиясини баробар қадрлаган. Ҳозик ўзидан олдин ўтган табиблар асарини ўқиган, ўрганган ва у китоблардаги дориалардан, даволаш усулларидан кенг фойдаланган.

Ҳозик мазкур асарида баъзи бир тиббий асарларда кўрсатилган дориалар тажрибада, касалларга фойда келтириш ўрнига, зарар келтирганилигидан ачинади ва бир дори ҳақида шундай деб ёзади: «Сиванжубини ва гура сувиини саффо ва оғиз какралигини кетказиш учун ишлатиллади деб ёзган эдилар. Бу дориини ишлатилганда бирдан зарар юз берди. Оқибатда бу касални несиқ сурувиш дориалар билан тузатилади» (226—варақ).

Мазкур маълумотлар Шайхулисломнинг ўғли Жунайдуллоҳ ўз тиббий тажрибаси жараёнида кунлаб касаллар дардига шифо топганлиги ва шу сабабдан табибларга хос бўлган «Ҳозик» («Моҳир» ёки «моҳир табиб») деган тахаллус билан шухрат қозонганлигидан далилат беради.

Ҳозик мазкур «Таҳқиқ ал-қавонид»да барча иларий билимлари ва амалий тажрибалари жамуликам бўлган мустақил тиббий асар ёниш иятида эканлигини айтса ҳам, ҳозирча унинг юқорида айтиб ўтганимиз «Қону-

Жула как প্রধান Самарская губерниядан би-
ри Мухаммад Самаркандидир. У дар ФА ИИ (анжом

(XIX асрда олдун йил)

58. МУХАММАД ИБН ФУЛОД ТАБИИ САМАРКАНДИНИ

III (анжом даран #900) ўз сабабномхта. (AP № 122).
кўришган 931 муҳкам биланга етиб келган. У дар ФА
ўзган. Ушбу шарҳнинг шорҳи ўзин билан 188 нарсани
билан асарни фойдаланган, уларнинг номини ҳам аниқ
1860) ва баъзиларни. Шорҳи ўз шарҳида 32 на тил-
Салим Нарзулов Мухаммад бақарин ўзган (1826—
тилдан ва ўша дарр амори йўл-и-Музаффар ва-Тоғри
тарзидан баён қилинган. Бу асар 1843 йили 6-дир 1723-
сабаблари, аломатлари ва даражат факат шорҳлар
мас баён қилинган, қасамномада шорҳнинг ичкини
ат-тибб» форе тилда қилинган бўлса ҳам, жула муж-
пиза шарҳ билан берилган патент қилинганар. «Минон
кан Мухаммад Акбарини «Минон ат-тибб» номин аса-
қилинган, 1828 йили баён бир аниқдорин қилинганар
шарҳ») номин асар муҳкамни. Бу асар муҳкамни аса-
Минон тибб» («Tabobat ommiyah, Tabobat
Бухори Наршаддиний бўлиб, у «Минон ат-тибб» шарҳи
Тўғри исми Мухаммад Шариф ибн Мухаммад Либа

(XIX аср)

59. МУХАММАД ШАРФ БУХОРВИ НАРШАДИНИ

фил). (AP № 122).
 («Tabobat ommiyah») асарини билан (қарант. То-
rom Alaxolan, Abul Farq Roziy «at-Tibb al-umyiyah») асарини
билан ва бу исми билан баъзилар муҳкам асарлар билан
бу исми билан баъзилар билан аниқ халқнинг баъзилар билан
билан ўзга асар фойдаланган ҳам баъзилар билан. Бу асар
Қасамнома ва қасамномада баъзилар асарлар билан
ва оқатлар қабул. Ичкини ва — шорҳлар билан.
билан тилда қилинган исми қасамнома билан — билан
илкиларин билан муҳкамни қўрилганар. Асар билан
билан асарни; муҳкамни билан муҳкамни билан ва билан.
билан; қасамнома билан қасамнома билан билан билан.
билан қасамнома билан асарлар билан фойдаланганар

рақами 11344/II) да сакланган биргина асарни билан тадқиқотчилар эътиборини ўзига тортди. Бу рисола «Эбдат аш-шифо» («Шифо қаймоғи») деб номланган бўлиб, мақаллани, яқинта мақола ва хотиладан иборат.

Муқаддима — «Тез-тез учраб турадиган касалликлар ҳақида». I мақола — «Ички бўғиқатадиган экинр [элексир] сифатида ичга қабул қиладиган дорилар ва бешқалар ҳақида». II — «Сурткиладиган ва жарроқлик амалларида қўлланадиган дорилар ҳақида». Хотима — «Табибларнинг баъзи бир сирлари ҳақида».

Бу қўлёзма асар XIX асрда кўчирилган бўлиб, 18-варақдан иборат. (АР № 122).

60. МАҲМУД ҲАКИМ ЯЙФОНИЙ ХУҚАЙДИЙ

(1851 й. туғилган)

Машиҳур ўзбек олими ва табиби Маҳмуд-ҳаким Яйфоний Хуқайдий 1851 йили Қўқанднинг Яйфон номли қишлоғида туғилган. Унинг отаси Шоди Муҳаммад ўғли асосан деҳқончилик ва савдо билан шуғулланган. Яйфоний ёшлиғидан табиатга, илмга, шеърга, китобга қизиққан. У Қўқондаги «Жомий» ва «Мирзо Қўқандий» мадрисаларида билим олган. Фаннинг барча соҳасида ўрта аср даражасидаги илмга эга бўлади. Яйфоний араб, форс-тожик тилларини билганлиги учун юнон олимлари асарларининг арабча таржимасини, Абу Бакр Розий ва Ибн Сино тиббий китобларини ўқийди. Лотин ва рус тилларини ўрганишга ҳаракат қилади. Бу даврда Қўқонда тараққийпарвар шоир ва олимлар билан бирга хозик табиблардан Турсунўжа ҳаким, Болдоқли ҳаким, Абдуллаҳўжа (шекчи-ҳаким), Ҳакимча табиблар яшагандлар. Яйфоний тараққийхоҳ кишилар даирасида ижод этган ва ўзи ҳам шулар илгир фикирдаги олимлардан бири бўлган эди. Яйфоний ҳаётининг энг кўп қисмининг табибати ўрганишга ва кишиларнинг соғлигини сақлашга сарфлади. Табиб ўз давригача Шарқ табибати кўлга киритган ютуқларга шахсий тиббий тажрибалири қўшган ҳолда яқинта катта китоб ёзиб қолдиран. Улардан бири «Тарих ал-илож» («Даволани усули») деб аталган бўлиб, уни муаллиф 1910 йилда ёзиб тугатган ва 1913 йилга келиб тош босмада нашр қиладирди. «Тарих ал-илож» 4 мақоладан иборат бўлган, аслида уни

кейинги учинчи ва тўртинчи мақоласининга бизгача етиб келган: III — мақола 14 бобдан ташкил тоingan бўлиб, унда қуйидаги касалликларнинг баёни, даволаш усуллари ва дорилари айтиб ўтилган: I боб — ўпка касалликлари; II — Юрак касалликлари; III — Эмчак касалликлари; IV — Меъда касалликлари; V — Жигар касалликлари; VI — Сарик касаллиги; VII — Ичаклар касалликлари; VIII — Орида тешик касалликлари; IX — Буйрак касалликлари; X — Қовуқ касалликлари; XI — Эриккаларга хос касалликлар; XII — Хотинларга хос касалликлар, XIII — Бел, қўл, оёқ касалликлари ва XIV — Иситма касалликлари ҳақида.

IV — мақола бадан сиртидан биллинадиган касалликлар ҳақида бўлиб, у 6 бобдан иборат: I боб — Шинлар баёнида; II — Тошмалар баёнида; III — Соч, мўй ва тириққа онд касалликлар; IV — Жароҳат ва яралар ҳақида; V ва VI боблар — Суяк синиши, захарлар, захарли ҳайвон чақиб олганини даволаш ва баъзи русча дорилар ҳақида.

«Тарик ал-илож»нинг назкур бобларидан муаллиф ўз китобини «бошдан оёқгача» бўлган инсон бадан аъзоларининг ҳаммасига бағишлаганлиги яққол кўринади. Демак, асарнинг бизнинг ихтиёримизда бўлмаган биринчи ва иккинчи мақолалари инсон бадан аъзоларининг бошдан ўпкагача бўлган қисмига бағишланган. Чунки Шарқ табobati бўйича Абу Бакр Разий ва Ибн Сино давридан берн яратилиб келинаётган катта ва тўлиқ тиббий асарлар шундай услубда ёзилган.

Ййфонийнинг бизгача «Ташриҳ» Китоби тарик-илождини («Тарик ал-илож китобидан «Ташриҳ») яъни анатомия қисми бизгача етиб келган, у УЗР ФА ШИ (анжом рақами 12535/III) да сақланимоқда. Бу қўлёзма III—мақоланинг бир қисмидан иборат. Унда ўпка, юрак, кўкрак, меъда, жигар ва талоқ ташриҳи баён қилинади. Бу қўлёзма Воситхоннинг ажаси Ҳомидхон Шайхий томонидан 1953 йили кўчирилган.

Ййфонийнинг иккинчи тиббий китоби «Қонуи ал-илож» («Даволаш қонуни») деб аталган бўлиб, амалий табobat ва доришunosликка бағишланган, лекин унинг бизгача етиб келганлиги аниқ эмас. (АР № 57, 113, 122).

Мулла Бонур-бой алақоби билан машҳур бўлган Мулла Нур Муҳаммаднинг бизгача ҳар хил тиббий асарлардан ташқил олдиб жамланган дивонига икки китобдан етиб келган. Бу тиббий китобча муаллифнинг ўзи фойдаланиши учун тузилган бўлиб, унда содда дориларни қўлдан билан боғлиқ бўлган табиobat аламинияти бўйича маслаҳатлар бор.

Бу китобчанинг 1902 йили муаллиф қўли билан ёзилган 10 ыарақдан иборат нусхаси бизгача етиб келган, унинг биринчи ярми форс тилида ва иккинчи ярми ўзбек тилида ёзилган.

**62. ҲОМИДХОН НБИ ЗОҲИДХОН НБИ МУҲАММАД
СОДИҚХОН ШОШИИ**

(1879—1953)

Тошкентлик машҳур табиб Бонетхон Шошии (қараик)нинг туғинган акаси.

Ҳомидхон араб, форс ва туркий тилларини яхши билган, шеърлар машқ қилган, таржималар билан шуғулланган, хусусан табиobatга қизиққан.

Ҳомидхоннинг бизгача «Лугат» номли бир асари етиб келган бўлиб, унда 27 та дориларнинг ўзбекча, латинча ва русча номлари ўрин олган; яна унда рус тилидаги дориларни қўланиши ҳам кўрсатилган; мураккаб дорилар баён қилинган.

Бу «Лугат»нинг 1953 йилгача муаллиф дастхати билан кўчирилган 39 ыарақдан иборат нусхаси бизгача етиб келган.

Ҳомидхон ўз укаси Бонетхон Шошиининг «Қонуи ал-мабсуут» (қаринг) номли асарининг қисқартирилган нусхасини туздан ва ўз қўли билан кўчириб, рисола ҳолига келтиради. Бизга бу рисоланинг 1953 йилгача муаллиф-муҳаррир томондан кўчирилган, 35 ыарақдан иборат нусхаси етиб келган.

Булардан ташқари Ҳомидхон Шошии Букротининг Хунаби нби Нехоқ араб тилига таржима қилган «ар-Рисола ал-қабрия» номли асарини ўзбек тилига таржима қилган. Таржима матнининг олдига эса Букротининг

ҳаёти ва у ёниб қолдирган асарларни рўйхатини ширитган.

Ховандхон Шонийнинг котиблик сифатини тасдиқлаётган асарларидан бири «Ташриҳ» «Китоб-и таркиб-а-нажидани» деб номланган Маҳмуд Хуқондийнинг асарини 1953 йилгача юмурганишидир. Бу қўлёзма ЎзФА ШИ (анжом рақами 12635/III) да сақланмоқда.

БЗ. БОСИҲОН ИБН ЗОХИДХОН ИБН МУҲАММАД СОДИҚХОН ШОНИИ

(1878—1939)

У Тошкентда табиб оиласида туғилди ва бутун умрини шу шаҳарда ўтказди. Ёштан ёшидан бошлаб Боситхон ўз отасининг раҳбарлигида араб, форс-тожик ва ўзбек тили ҳамда адабиётини, хусусан, Шарқ табобатини ўргана бошлади. Натижада у табиб, шонр ва форс-тожик тилида ёзилган ҳикомларни ўзбек тилига айлантирувчи таржумон сифатида танилди.

Бизгача табиб Боситхоннинг ўзбек тилида ўз қўли билан ёзган учта тиббий асари етиб келган. Улардан бири «Қонуи ал-мабсут» («Кенг қонуи») ёки «Қонуи-и Боситий» («Боситнинг қонуни») деб аталган бўлиб, икки жилдан иборат. Унда табобатнинг назарий ва амалий масалалари баён қилинган. Бу асарни ёзишда муаллиф Ибн Саломнинг «Тиб қонуналари» ва унга ёзилган шарҳлардан фойдаланган. Боситхон бундай асар ёзишига асосий сабаб қилиб, араб тилидаги тиббий китоблар аҳолига тушунарли бўлмаганилигини, шунинг учун ўз замонасизлагли олим ва табиблар ундан ўзбек тилида тиббий «Қонуи» ёзиб беришигини илтимос қилганликларини айтади.

26-ноябрь 1942 йилда ёзиб тугатилган «Қонуи ал-мабсут» кириш ва 3 мақолали ўз ичига олган иккига китобдан иборат. Биринчи китоб ўз навбатида кириш ва қўлидаги 3 мақоладан ташкил топган: I мақола — «Табиий ишлар ҳақида»; II — «Нисон билан аъзоларининг анатомияси ҳақида»; III — «Нисон билан аъзоларининг ҳар хил ақволи ҳамда бундай ақвоаларни келтириб чиқаредиган сабаблар ва уларни бидирадиган белгиларни ҳақида». «Қонуи ал-мабсут»нинг иккинчи китоби биринчи китобнинг бевосита давоми бўлиб, ўз ичига IV ва

У-мақолали олган. IV-мақола — «Томир урини ва касал сийдиги ҳақида»; V — «Сонгом кишилар соғаниқларини саклаш учун ва касалларни даволани учун умумий қондалар баёнотга бағишланган».

Қонуи ал-мабсуутнинг муаллифи ҳажм жиҳатидан 130 ва қатга (310 ыорак) бўлиши билан, ундаги 8 та ыоракда иккинчи бадан ыозоларининг туцу ва рангити буйықларда баъарилган суврати берилган. Булардан ташқари, оықат ва ыаракатларининг сифат ва мыйларига бағишланган иккинчи жаъвод илова қилинган. Боситхоний тиббий китобларидоги кўрсатилган материалларини бағишлаган ҳозирги замон меъджиниенда қўлланиладиган усулдога яна бағишланганлигидан дарак береди.

Боситхонийнинг иккинчи асары «Нетилохот ал-атиббий фи иттифезот ал-ахъдбб» («Дустларининг фойдаланиши учун тиббий терминлар») деб аталган. Тиббий терминлар мугатидан иборат бу китоб «Фарҳанг ал-мабсуут» («Китоб дуст») деб ҳам юритилади. Бу мугат муаллиф томонидан 12 июнь 1944 йилда Тошкентда тугатилган. Ҳажми 136 ыорак. Мугат асосан муаллифнинг ўзбек тилида бағилган «Қонуи ал-мабсуут»да ишлатилган арабча тиббий терминларни тушунтиришга бағишланган. Асорда муаллиф иккон борича арабча терминларининг бинда унинг ўзбекча маънодош сўзини беришга ҳаракат қилган. Мугат «алифбо» тартибида тугилган. Унда тушунтирилмагилан «алиф»дан кейингича бўлган ҳар бир ыотинида «ҳаракат» (қисқа укилар) кўйилган, шунингдек, бини равишда ўқилиши кўрсатилган. Мугат «ава», жами «ини», таржимаси «иниш» сўзи билан башланади.

Боситхонийнинг узинчи асары дорিশуносликка бағишланган бўлиб, муаллиф унинг номини «Фавоид ал-адавия ва маъоид ал-адавия» («Фойдали дорилар ва хилма-хил таъкилар») деб қўйган. Бу асар 1950 йилгача ЎзР ФА томонидан муаллифга топширилган кўч жиптлик қатга илжий ишнинг биринчи жипди ҳисобланади. Қолган жипдлари Боситхонийнинг 50-йиллардан кейин соғаниқининг ёмонлашини натижасида қалиб кетган. «Фавоид ал-адавия»нинг биринчи жипди сўзбоси ва киришдан ташқари 13 фаслдан иборат: I фаслда — «Хосият ва мураккаб қувватларга эга бўлган дори ва оықатлар баён қилинади»; V — «Табибларнинг кўрларидоги ҳарамма-доринишларининг сабаблари баёнида»; VI — «Дориларни ўз вақтида тарияб олиш ва

эхтиётлик билан сақлаш усуллари ҳақида қисқача баён»; VI — «Соғда дориларининг умри, яъни қувватли-
лиги яроқлик мулаоти ҳақида қисқача баён»; VII —
«Овдат емоқ ва ичмоқ ҳамда таъмининг баъзи хилларини
бир-бирига қўшиб истеъмол қилиш керак эмаслигининг
баёнида»; XI — «Дориларни куйдириш, қовуриш, юшиш,
эптак сутини ичиш, баъзи дориларни олиш қондалари
ва санъатлари баёнида»; XII — «Ҳинд ва Эрон табоба-
тида ишлатилиб турган вази ўлчовларининг номлари
ҳамда бу ёнирлик ўлчовларини биридан иккинчисига
ўтказиш баёнида»; XIII — «Юлдузларга боғлиқ бўлган
баъзи ишлар баёнида».

Маъкур асарларини ёзишда Боситхон бошқа табиблар
сингарни машҳур Шарқ табибларидан Ибн Сино (980—
1037), Ибн ал-Байтор (вафоти 1248 й.), Ибн Тархон
(вафоти 1291 й.), Юсуфий Багдадий (XIII—XIV аср-
лар), Ҳожик Забириддин Ахтор (вафоти 1404 й.), Муҳам-
мад Қосим (вафоти 1624 дан кейин), Довуд ал-Андо-
қий (XVII), Мир Муҳаммад Муъмин Таикабувиий (XVII)
асрларидан кенг фойдаланган. Шунинг ҳам айтиш ке-
ракки, «Қонуи ал-мабеут» муаллифи Боситхон Шеший
«Қонуи ал-илож» муаллифи Маҳмуд — ҳаким Яйфоний
сингарни маъкур асарига от қўйишда ҳам Ибн Сино
«Тиб қонунлари»га қисман тақлид қилган.

* * *

Юқоридида келтирилган аниқ маълумотлар асосида
шундай ақунга келиш мумкинки, XIV асрдан олдинроқ
ҳам (араб аляфбоси билан) туркий тилларда оригинал
асарлар ёзиш иши анъана тусига кирган.

III-ҚИСМ

ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР

АБУ АЛИ ИБН СИННО (1950—1937) ЕЗИБ ҚОЛДИРГАН
«ТИБ ҚОҢУИЛАРИ»НИ УНДАН КЕЙИН УТГАН ШАРҚ
ТАБИБЛАРИ ТОМОНИДАН ШАРҲЛАШ ВА ҚИСҚАРТИРИШ
ПЕЛИ БИЛАН УРГАНИЛИШИ

Ўзбекистон шарқшунос-филологлари 1950—1990 йиллар мобайнида медин ва бошқа мутахассенлар билан ҳамкорликда Ўрта Осиё ва Хуросон олимларининг таъоботга оид бир қанча асарларини араб тилидан ўзбек ва рус тилларига таржима қилдилар. Жумладан, Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонуйлари»ни мисол қилиб келтириш мумкин.

Таъобот фанининг тараққиётида Ибн Сино тиббий асарлари юқори баҳоланади. Агар Абу Бақр Розий (865—925) таъобот тарихига доир китоблардаги тарқоқ Шарқ таъоботини тартибга солган табиб сифатида танилган бўлса, Ибн Сино Шарқ таъоботининг ўрганилмаган соҳаларини ўрганган, камчаланкларини тўлдирган ва уни баён услубини камолотга етказган табиб сифатида дунёга машҳур бўлган. Шунинг учун ҳам Ибн Синонинг «Тиб қонуйлари»дан бадан аъзоларининг барча касалликларини тўзатишда Шарқ табиблари ягона наъзорий ва амалий қўламама тарзида фойдаланиб келганлар. Бу ўринда шунинг алоҳида таъкидлаш керакики, «Қонуй»ни Ибн Синодан кейин Шарқнинг кўзга қаринган барча табиблари ўрганибгина қолмай, у бешта катта китобдан иборат (ҳажми 213 босма табақ) бўлганнинг учун дар биринчи қисқартирини ва шарҳлаш йўли билан қайта ишлаб, амалий дасолат билан шугулланувчи олдги табиблар ва халқ оммасини орасига келиб тарқатганлар. Бу билан улар таъобот фанининг кейинги та-

раққиётига «Яқин ва Урта Шарқ шаҳар ва қишлоқ» ларида санитария ва гигиена талабларига риоя қилин-
дек хайран билишиг кенг тарқалишига ўз ҳиссаларини
қўшганлар. Булардан ташқари «Қону»нинг биригача
етиб келган араб, форс ва туркий тилларидаги шарҳ ва
қисқартмалари Ибн Сино тиббий асарлари мазмунига
яқин тушуниб етиши ва ҳозирги замон ўзбек, рус ва
болға тилларга тўғри таржима қилиши ишда ҳам ижо-
бий таъсир кўрсатмоқда.

Бу ишда 1310 йили вафот этган Қутбуддин Шир-
оининг «Шарҳ қуддийет ал-қону» («Қону»нинг умум-
ий қисмига шарҳ) номли асари хусусан катта ёрдам
кўрсатди. Бунда шарҳ қилинганган мати ҳамма жойда
ҳам қилна снос билан ёзилган. Шу билан бирга шарҳ-
ловчи ўз котибларида бўлган «Қону» қўлёзма нусхалла-
рининг бир-биридан фарқларини кўрсатиб берган. Баз-
ан Уринларида Қутбуддин Широиний «Қону»нинг биригача
бир шарҳи 1288 йили вафот этган Абууддин Қариний
шарҳига таъинди.

Ибн Сино «Қону»и унинг оҳангаронани шогирди
Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Илоқий (Оҳангарон дарёси
XII аср бишларигача «Илоқ» деб аталган)дан тортиб,
XX асргача бўлган Шарқ табиблари томонидан шарҳ
ва қисқартмаларда ўрганилиб келинган. «Қону»ни
шарҳлаш ва қисқарттириш йўли билан ишланган кўп
нусхалар биригача етиб келган, улар дунёнинг қўлёзма
китоблар сақланадиган бирик кутубхоналарида сақла-
ниб келинмоқда. Аммо «Қону» шарҳи ва қисқартма-
ларини ўрганишга бағишланган махсус тадқиқотнинг
бўқлиги, Шарқ табибати тарихига оид маълум масала-
ларни еритиши, уларга ҳалигача баҳо бериши ва табибати-
нинг тор соҳаси бўлича мутахассисе бўлган киши учун
ўзига лозим бўлган шарҳни танлаб олиши ишини қийин-
лаштиради. Қуйида мазкур камчиликларни қисман
бўласада тўлдириниға ҳаракат қиламиш.

Қўла остигичада бўлган маълумотларга кўра, Шарҳ
ва қисқартмаларини қуйидаги 4 гуруҳга бўлиши мум-
кин:

1. «Қону»нинг хусусан I ва II китобларида ёзилган
шарҳлари. «Қону» XI асрдан XX асргача кўп марта-
лаб, тўла ва қисман шарҳ қилиниб келинган. Мисол та-
риқасида «Қону»нинг қуйидаги ўрта аср шарҳловчилла-
рининг номларини келтириши мумкин: Али Рузвон

(+1067 й.)*, Хибатуллоҳ ибн Жамматий (+1197 й.), Иб-роҳим Мисрий (+1221 й.), Якуб Насроний Куркий (+1286 й.), Садиуддин Қозруний (+1352 й.), Муҳаммад Оқсароний (+1397 й.), Довуд Антокий (+1597 й.), Хаким Шифойихон (+1797 й.) ва бошқалар.

«Қонун» шарҳларининг орасида бизгача на фақат ёзув жиҳатидан, балки баъдий безаклари жиҳатидан ҳам енияткорона бажарилаган нусхалар етиб келган. Бунга номалум муаллиф томонидан «Қонун» II-китобиغا ёзилган шарҳ мисол булади. Қўрама китоб 800 дан ортиқ ўсимлик, ҳайвон ва маъдан жинсидан олинган солда дори-ларнинг хусусиятлари, табиатлари ва қандай касалликларга қўлланишларига бағишланган. Бу шарҳнинг бир нусхаси Абехфия (Туркия)да 3748 янжом рақами остида сақланмоқда, у 750 та ҳар хил мой буюқлар билан шиланган ҳайвон ва ўсимлик жинсига онд мутавиз расмлар билан тазминланган.

Юқорида келтирилган мисоллардан маълумки, «Қонун»га ёзилган ва бизгача етиб келган шарҳларнинг кўпчилиги ўрта аср табобатининг назариясига бағишланган биринчи китобига ёзилган. Шарҳлар ҳамма вақт ҳам улардан фойдаланувчи табибларни қониқтира олмаган. Шундай ҳолларда уларнинг ўзлари шарҳга шарҳ ёзганлар ва олдинги шарҳларнинг йўл қўйган кэмчиликларини кейинчилари тўзатган. Бу хилдаги асарларга Фаҳруддин Рози (+1209 й.) шарҳига Аҳмад Нахчеванний (+1253 й.) томонидан «ал-Ажуба тан ал-ашколот ав алтирозот» («Хатоларга жавоблар ёки эътирозлар») номли шарҳини, Муҳаммад Омиддийнинг шарҳига Жилокий (+1609 й.)нинг ёзган шарҳини мисол қилиб келтириш мумкин.

Юқорида айтиб ўтилганларга асослашиб шундай хулосага келиш мумкинки, «Қонун»ни шарҳлаш ва унинг шарҳини қайта шарҳлаш орқали «Қонун», хусусан унинг назарий қисмига бағишланган I-китоби мутавассал ўрганилган.

II. «Қонун» қисқартмалари. Машҳур қисқартмалар қаторига Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Илоқий (+1067 й.) томонидан бажарилаган «Мухтасар ал-Илоқий» («Илоқий қисқартмаси»), яъни «Қонун» I-китобининг қисқартмаси кирди. Бу қисқартма кейинги аср Шарқ та-

* + Белгиси вафот йили эътиборини билдиради.

библиясида кенг тарқалган бўлган. Масалан, Муҳаммад Лубудий (+1224 й.), Маҳмуд Тоғ Роний (+1329 й.), Муҳаммад Омиллий (+1352 й.), Муҳаммад Табиб (+1596 й.) лар бу — Илоқий қисқартмасидан фойдаланибгина қолмай, унга шарҳлар ёзганлар.

III. «Қонун қисқартмаси» билан иккита шарҳи бирдан, бир йўла шарҳлан билан икки шарҳ ёзиш.

Ибн Нафис ажаби билан машхур бўлган Абдулдин Қарний (+1288 й.) томонидан бажарилган «Муъжаз ал-Қонун» («Қонун қисқартмаси») номли китоб. Бу беш китобдан иборат тўлиқ «Қонун»нинг қисқартмаси бўлиб, тўрт қисмдан иборат: 1. Назарий ва амалий табобатга бағишланган умумий қисм; 2. Содда ва мураккаб дориалар ҳақида; 3. Айрим-айрим аъзоларга ва касалликлар, уларни аниқлаш ва даволаш ҳақида; 4. Бутун баданини қоплаб оладиган касалликлар, уларни аниқлаш ва даволаш ҳақида.

Ибн Нафиснинг мазкур «Қонун қисқартмаси» Сарпарий томонидан турки тилига таржима қилинган бўлиб, бир қўлёзма нусхаesi Фотиҳ (Нетамбул) номли кутубхонада 3542 анжом рақами остида сақланмоқда.

Ибн Нафиснинг бу «Қисқартмаси» бизгача аса нусхалар ва унга ёзилган шарҳлардан кўчирилган қўлёзб қўлёзма нусхаларда етиб келган. Масалан, Садиуддин Қозруний (+1344 й.) ўзининг «Китоб ал-муғни фи шарҳ Муъжаз» («Қисқартма»ни шарҳлашда қўтқарувчи китоб») номли асарини ёзган. Садиуддиннинг бу асари Ибн Нафиснинг мазкур «Қонун қисқартмаси» ва Қутбуддин Қозруний (+1310 й.)нинг «ат-Тухфа ис-Саъдия» («Саъдий тухфаси») номли икки асарининг қисқача йиғма баёнидан иборат. «Қонун»нинг икки шарҳини бир йўла қилинган шарҳига бағишланган бу асарининг шундай аталлишига сабаб, у ўқувчини юқориде айтиб ўтилган биринчи икки шарҳни ўқиб чиқишдан қўтқаради.

Яна бир бизгача етиб келган ва УЭР ФА ШИ да 3320 ва 7636 анжом рақимларида сақланаётган Бурхонуддин (XV аср) Ибн Нафис «Қисқартмаси»га ёзган шарҳи Шарқ табобати тарихини, айниқса Ибн Сиёнинг ўзиндан кейинги табибларга кўрсатган таъсирига ўрганишда қатъ аъний аҳамиятга эга. Бурхонуддин бу шарҳини Улугбек ҳузурнда — Самарқанда тугатган ва унга 1448 йили май ойида дунёвий илмлар муҳибн, олимлар ҳомийси Улугбекка (1447—1449) бағишлаган.

Бу шарҳ муқаллифи даврида ҳам ушдан кейин ҳам совиб ўқилган ва Давудов ҳамма Ташқонда 1875 йилда топилган босмага ташри эътириган.

IV. Катта «Қонунийнинг кичик баъзи ва ушдан кейинги шарҳлар» ҳам Қонуния фа боси олган ат-тибб («Табобатнинг баъзи қилишда «Қонуния») ва кейинги давр табиблари томонидан унга совилган шарҳлар Ибн Сино табобатининг ўрганишда катта аҳамиятга эга. «Қонуния» Ибн Сино «Тиб қонуналари»дан олдинги кичик-кичик кўчирмалардан иборат. Унинг муаллифи Махмуд Чағчиний (+1314 й.) дар «Қонуния» қуйидаги 19 бабдан иборат: I—Боб. Одам табобати даврида. II—Автомия ҳақида. III—Одам баъзи аъзоларининг дар ҳал ҳолатлари ҳақида. IV—Томир урини ҳақида. V—Соғлом кишилар соғлигини таълави ва уларнинг шарҳлари ҳақида. VI—Биш оғриқлари ҳақида. VII—Қўқракдан то қорни остига бўшлиғигача бўлган айрим баъдан аъзоларининг касалликлари ҳақида. VIII—Буйрак ва бошқа аъзолар касалликлари ҳақида. IX—Баъдан аъзоларининг ҳаммасини қилишни касалликлар ҳақида. X—Оқдатлар ва ишқалларининг қувватлари ҳақида. «Қонуния»га Фахр Раҳимий (1311 й.), Хусайн Астрабодий (—1427 й.), Абдулқосим Хенафий (+1514 й.), Муҳаммад Хусайний (+1624 й.) ва бошқалар шарҳлаганлар.

Маълумки, ЎРФА ШИ қўлампалар фондида 720 анжом рақамида Муҳаммад Арзобий (XVII аср)нинг «Қонуния»га ёлган «Муфарриҳ ал-қулуб» («Қалбларини дурланд қилувчи») номли форча шарҳининг бир қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Бу муфассал шарҳ шарҳловчининг «Қонуния» бунча мадраса талабаларига берган дарсларининг натижасида вужудга келган.

Муҳаммад Чағчинийнинг маъкур «Қонуния» ениги ўзбек тилига таржимаси қилиниши Ибн Синодан кейинги давр ўзбек табобати тарихини ўрганиши учун хатта ялғини аҳамиятга эга. Бу ўзбекча таржимани Муҳаммадшоҳ-хўжа Тўшкандий вилоди Шохрайзий хўжа Шайх Лованд Ташқурий (XIX аср олғи ва XX аср бошларида) бажарган ва ўз таржимасига ҳам «Қонуния» деб ном берган. Бу таржиманинг Шукур-қори Отаҳўжа эшон ўғли қўли билан 1925 йилда кўчирилган илгори қўлама нусхаси ЎРФА ШИда 11083 анжом рақами остида сақланмоқда.

Хулоса қилиб айтадиз, Ибн Сино «Тиб қонунлари» ни чуқур ва ҳар тоқимлама ўрганишда унинг Биринчи китобида ёзилган шарҳлар қандай муҳим олимий аҳамиятга эга бўлган бўлса, бешинчи китобида ёзилган шарҳлар ҳам табиobat тарихида юқундай катта қийматга эга. «Қонун»нинг кейинги дaврдaги қайта нашраниши: «Шаддий қисқартирилган», Махмуд Чагъиний «Қишк қонун» яна «Қонунча» ва уларга ёзилган кўп сонли шарҳлар янги мазмунни сақлаган ҳолда ва фақат «Қонун» ҳажмини қисқартирган, балки янги табиoblарнинг унга тувинишига тенглаштирган ва шу билан бирга уш Шарҳ қалплари орасида кенг тарқалганига сабаб бўлган. (АВ № 120, 121, 144).

ТИББИЯ АСАРЛАРИНИ ТУРКНИ ТИЛЛАРГА ТАРЖИМА ҚИЛИШ ТАРИХИДАН

Билгача турк тилидаги таржималарда етиб келган тиббий асарларнинг энг қадимийси, яъни таржимачи қилинган асар, «Синга» шебати билганда Абу Бакр Рошининг «Қасалаликлар тарихи»дир. Ундан кейин Ибн Сино ва башқа араб, форс-тожик тилларида асар ёлган табиoblарнинг турк, хусусан, ўзбек тилига қилинган таржималарлари келади.

Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» номли шох асари XVII—XVIII асрларгача Шарқ ва Ғарб табиoblарининг энг эътиборли қўлланмаси бўлиб келди, унга кўлииб табиoblар шарах ёздилар, уни қисқартириб, қайта ншлаб, янги нусхаларини яратдилар. Шулардан бири «Ал-Қонунча» («Қишк қонун»)дир. «Қишк қонун»ни Махмуд бин Муҳаммад Чагъиний (вафоти 1344 й) ёлган.

«Ал-Қонунча»нинг биз учун энг муҳим бўлган ўзбекча таржимасини Муҳаммад Шох Хўжа Тошиқиндий валади Шох Файзий Хўжа Шайх Ховинди Тохурий (XIX аср охириларида) бажарган ва ўз таржимасини «Қонунча» деб атаган. Бу таржиманинг Шукур қори Ота Хўжа эшон ўгли қили билан 1925 йилда кўчирилган янги қўллама нусхаси ШИ да сақланмоқда. Таржима кирини ва 10 бобдан иборат. Унда аввал таржимачи қилинган арабча матн жумла ва ибораларда келтирилиб,

сўнг уларнинг ўзбекча таржимаси бериб берилган. Шундан қилиб, арабча мати ҳам таржимлада сақлаб қолинган. Таржиммага ёзилган «кириш»дан маълум бўлишича, таржимон — Муҳаммад Шоҳ Хўжа Ташкандий мадрасада дарс берувчи — мударрис бўлган. У талабалар билан биргаликда «Қонулча»ни ўрганган, ammo араб тилидаги асарни тушуниш қийин бўлганидан уш ўзбек тилига таржима қилган. Бу таржима 125 парақдан иборат бўлиб, унинг ҳақида таржимон шундай дейди: «Рисолайи «Қонулча»ни машхурин баъзи талабаларга таълим берур эрдим, валараб ансонига ва форсий забонига ноошинолик сабабли кўп машаққат чекар эрдилар ва баъзилари илтимос қилур эрдиларким, ушбу «Қонулча»ни ўзиниз тилмизким, туркий—чингиз тилларини омматан баҳраманд бўлур эрдилар ва ҳам сиздан бир ишона бўлур эрди деб. Алар илтимосича, осийшани бўлса ишшо Аллоҳ қилурман деб ваъда берур эрдим. Ушбу фурсатни ва ҳам умрини ва сиҳатиники таъинат билан мақсадга шуруъ айладим».

Муҳаммад Шоҳ Хўжа Ташкандий халқ орасида Шоҳ Хўжа Ҳаким номи билан машхур бўлган. У XIX аср ўрталарида Ташкент шаҳар собиқ Шайх Хованд Тахур даҳасида биринчи Оқ масжид номи маҳаллада дунёга келган ва 80 йил чамаси умр кўриб, 1930 йиллар атрофида вафот этган. Муҳаммад Шоҳ Хўжа Ташкандий ўз маҳалласидан Юнусхон мадрасасида дарс берган. У араб, форс-тожик ва туркий тилларини мукаммал билган табиб, таржимон, адиб, шоир ва ношир эди. Шунинг учун ҳам у «Шоҳий» деган адабий таҳаллус билан машхур бўлган.

Муҳаммад Шоҳ Хўжа Ташкандий «Қонулча»дан ташқари Нузур Хорезий (вафоти 1544 й.)нинг «Жомия ал-фавоид» («Фавоидани хабарлар тўплами»)ни тўлалигича форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Бу таржима Ташкентда 1898 йилда «Тарихий Шоҳий» номи билан нашр қилинган. Таржимон китобнинг кириш қисмида бу асарни таржима қилишга ким ва нима сабаб бўлганини шундай бери қилади: «Баъзи аҳлинон номдор бу китоби бешиқдорин илтимос қилдилар, машхур рисолайи осон иборат билан форсий лугатидаги туркий лугатга таржима ва таъбир қилсангиз ва ҳам баъзи ноиб дориларни бадалани ва Туркистон вилоятидаги мавжуд дориларни ишорат қилсангиз баҳри тарийқ му-

талаасидан ҳамма ҳосу бим ва кофайи аном аҳолийи Туркистон мустафид ва баҳраманда бўлиб, балки мактабхона ва дабиётхоналарда ўқуладургон бефоида сийод китоблар ўрнига ён ўзгаларга ўқитилса ва таълим берилса кун яхши бўлар, сизга ҳам вақри алим ҳовил бўлар». Таржимон матилаги форсча шеърларни ҳам ўзбек тилига шеърӣ таржима қилган. Бу эса уни мударрис ва табиб бўлиши билан аҳлиғина таржимон шир эканлиғидан ҳам далолат беради.

Юсуфийнинг «Жомий ал-фавоид» номли асариниғ икк битта ўбекча таржимон бизгача етиб келган. Уни Хоразмда ал-Ходим деган тазаллусли Мулла Муҳаммад Амин ибн мулла Муҳаммад Зоҳир-хўжа ва Хусейний ал-Хоразмий 1882 йида форс тилидан ўбек тилига таржима қилган. Асариниғ исер билан ёзилган қисми назм билан сояган қисмига аснобатан тулиқ таржима қилинган. Таржимода рубоийлариниғ форсча асл нуسخаси ҳам келтирилган. Бу иғона таржима нуسخа таржимон Мулла Муҳаммад Амин қўли билан ёзилган авторгаф ҳисобланали ва у 143 парақдан иборат бўлиб, у ШИ ва сақлашжода, ал-Ходим ўз таржимасиниғ дебонасида нима сабабдан бу асарни ўбек тилига таржимон қилаётганини ҳақида, жулардан, бундай дейли: «Бу фоида китоблар тахрир ва нуسخалар тахрир қилиниблар, барча форсий лафзлар бирла муайиндираар. Ва Туркий жамотасинга оналарниғ нафъ камтар етушур ва кутуби тибдин баҳраманда була олмастар, хусусан, китоби «Жомий ал-фавоид»ким «Тибби Юсуфий» бирла машҳурдириким, мавлоно Юсуф ат-табиб раҳматуллоҳиниғ мусаннафотидидур рубоийет иштимол қилган ваҳҳидан ўзгалардан вақтинидур. Хоҳладимким, ош таржима қилағайман то турк жамотаси ондин фойдаманд бўлиғилар».

Хуросонлик табиб Султон Али табиб Хуросоний (XV—XVI асрлар) ўз даврида жуда машҳур бўлган. Хуросон ва Мовароуннаҳрда 40 йил тажриба ўтказган. Унинг «Муқаддимак дастур ал-илож» («Даволаш бўйича қўлланмага кириш») номли асариниғ номтаълим китоби томонидан форс тилидан ўбек тилига Еркенда қилинган таржимаси бизгача етиб келган. Бу асарда табибатиниғ умумий масалалари: соғлиқни сақлаш, иссон аъзолариниғ соғлиқ ва касаллик ҳолатидаги шарҳлари, қон томириниғ уруши, бухрон ва ҳоказолар баён қилинган. Бу нуسخа XIX аср бошларида кўпирилган бў-

либ, 140 парақни ташкил этади. Ҳозир у ШИ да сақ-
ланмоқда:

Таржимон ўз таржима асарининг муқаллимасида
давридан қолиб, шикоят қилиб шундай дейди: «Бу ма-
ҳалда оламнинг низоми бевитизом, горулуниинг тақоло-
си беваранижом, чарҳ вожугун, фитиномуз, сиеҳри бу-
қаламун раҳваннигиз, ҳаюдиесоти замин бевитумор, кори
бори жаҳон иносетвор, ҳолойиқалар гонгеси фузуи, ал-
бонилар ялолаеси афзуиниғидан хираамандлар зехми
мушавванш, аҳли дошниллар тавъти нохуш, суҳонворлар
тафаккур даштилда ҳайрон, ҳунарнарлар таҳайвор саҳ-
нида саргардон, хўрдабонилар ситлоғ иҳтимоминга но-
баста, нуқтабонилар аюйиҳот энҳоминга побаста бўл-
гонидан илму ҳунар ишғилгани қалил, фазлу дошни не-
тиҳеали тағина, талаб тариқи, дари адаб тафқиқи
маҳжур бўлиб, ҳосу оим нофайи аном узуми таҳқиқдан
муъарро ва русуми тадқиқдан мубарро, шарифат аҳво-
мидан беҳабар ва тариқат атворидан беҳунор, алаҳу-
суе ҳикмат илмидан бебаҳра ва табобат расмидан бе-
нашъалекларидан арабий ва форсий китобларидан ка-
мо янбағи баҳра ола олмаслар ва бебаҳра табиблар
муолижасидан беморлар нафъ топмаслар деб, арабий
ва форсий китоблар мутолааси маънус ва ғайри маъ-
нус лугатлар мулоҳазасига машғул бўлиб мамлакатни
Ёрқанд... балдасида туркий алфоз бирла таҳрир аз ра-
шан иборатлар бирла таҳрир қилинди».

Бу қадима нусхалар Шарқ табобати тарихини ўр-
ганни билан бирга, Хуросон, Урта Осиё ва Ёрқанд аҳо-
лисининг ўтмишдаги аяичли ҳаёти, фан маданият дара-
жасини, давлат арбоблари ва эиелиларининг дунёқа-
рашиини ўрганнишда ҳам қимматли мақба ҳисобланади.
Бир сўз билан айтганда, бу асарлар ўз даври еиёсий,
иқтисодий ва ижтимоий ҳаётини қисман бўласида, ўзи-
да бевараз аке эгтира олган асл таржималар бўлиши
билан ҳам қимматлидир. (АР № 100, 109, 143).

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛЛАР ЛУГАТИ

(VII—XIII асрларга оид)

Энг муҳим ва биз ўрганаётган доривор терминлар
материалларига энг бой бўлган асар, ҳозирги замон
илмий тадқиқот ишларидан бири бўлган, «Древнетюрк-
ский словарь» («Қадимги туркий тиллар лугати») —

ДТС дур. ДТС кейинги еркени илэ маббалада ҳар дил мамлакатларда нашр қилгани VII—XIII асрларга онд туркий тилларда ёзиб қолдирилган кўрсатилган ёдгорликларда сақланиб қолган лексиканинг мажмуасидан иборат. У 20.000 га яқин сўз ва барқарор сўз бирикмаси, шу жумладан атоқли ёллар, географик ва этник номларини ўз ичига олган. Унда қадимги туркий тилларда ишлатилган сўзларнинг ҳозирги замон рус тилдаги эквивалентлари берилган, сўз тушинириланган. Сўз ва сўз бирикмаларини ёзма ёдгорликлардан мисол тариқда келтирилган нарчалар ва уларнинг таржималари орқали шуюқланган ва деярлик ҳар бир мақоладан кейинги списокда фойдаланилган мабба ва унинг бети кўрсатилган. ДТС биринчи ниббатда қадимги туркий тиллардаги матиларини ўқиш ва туркий тилларининг лексика ва грамматикасини тадқиқ қиланиш учун туркий тилларини ўрганувчи тилшуносларга ва бошқа сўз ва маънаидоларига мўликалланган билан ҳам жуда аҳамиятлидур. ДТС да бизгача етиб келган деярлик бирча ёзма ёдгорликлардан фойдаланилган, шу жумладан биз юқориде айтиб ўтган Юсуф Хос Хожиб, Қошиғрий, Югнасийларнинг биз фойдаланиши имкониятига эга бўлган қўлезма нусхаларидан истифода қилинган. Доривор номларини ўрганиш учун энг муҳим бўлган маббалардан бири Раҳматийнинг 1930—1932 йилларда Берлинда нашр қилдирилган уйғур ёзувида ёзилган иккига тиббий ёзма ёдгорлиқдур. Берлин коллекциясига қарашли бу ёдгорликларнинг биринчиси тиббий китоб бўлиб, иккинчиси тиббий мазмунга эга бўлган бешта асар нарчаларидан иборат. Бу ёдгорликларда, жумладан шундай доривор терминлар учрайдн: абинан (доривор ванна), агару (хинд уди), амра (манго), арири (ҳалила), арчун (терминалия) ва ҳоказо. ДТСда фойдаланилган бу китоб маббалардан бизда «Ўрта тили дугат» — ТТДа фойдаланиши имконияти бўлмаганлиги учун списокда фақатгина ДТС га таяниш билан чекландик.

ДТС дан ҳаммаси бўлиб 1028 та доривор терминлар жой олган бўлиб, улардан ўн еттигаеси соф арабча, ўн олтигаеси форс-тожикча ва ўн биттаеси бошқа (санскрит, тохар, хитой каби) тиллардан ўтган сўзлардур. ДТСнинг кириш қисмида айтиб ўтилганидек, унда фойдаланилган кўрсатилган қўлезма ёдгорликлардаги қадимги туркий лексемалар текширилган ва улар аниқлашган маънолар билдириштирилган, яъни маънолари аниқлан-

ган, шунингдек, қадимги туркий тилларнинг изоҳли дустарларида қайд қилинмаган ва ҳозирги замон туркий тиллар дустарларига бегона бўлган кўпгина янги лексемалар кўрсатилаган.

Беш сўзнинг изоҳи ДТС да бошқа адабиётлардагига нисбатан зўғри ва ишончли берилган ёки бошқа дустарлардаги изоҳлардан ўз оригинальлиги билан фарқ қилган ҳолларда уш ТТЛга ҳеч қандай ўзгартириш киритдик. Масалан, «баба башин» — бодрийт шаклида тоғларда ўсувчи бир ўт; унинг янаеи экинчи бўлади. Тоғанлар уш ебдилар.

ДТС нинг буюмални мунаффақиятли чиқиши йўлида ўмларининг машаққатли ва ҳилол меҳнатларинин амалган манаҳур туркологлар, дустат мақолааларининг тўпловни муаллифлари Т. А. Беронкова, Л. В. Дмитриева, А. А. Зорин, Н. В. Корнутаи, Н. П. Легаинка, В. М. Падиснев, Д. М. Пасилев, Э. Р. Тенишев, Л. Ю. Тугушева, А. М. Шербаклар китобхон таҳсинига ҳақан равишда сазовордилар. (АР № 40, 100).

ТҮРК ТИЛИ ДУСТА

(VII—XX асрларга оид)

Бу асарнинг тўлақ номи «Туркий тилларда ёзилган ўрта асрда оид табиий асарлар ва дустатарда учрайдиган доривор терминларнинг тўрт тили дустати» — ТТЛ 237.

Ҳозирги вақтда ботаник — фармакологлар, шунингдек араб ва туркий тиллар мутамаксислари томонидан шараф тақобатда ишлатиладиган зорилар терминологиясини урганишта катта аҳамият берилмоқда.

Ўзбекистоннинг ўсимликшунос ва дориншунос олимлари қилган бу соҳаси бўлича жуда кўп ишлар қилдилар. Жумладан, С. С. Саҳобиддиновнинг «Ўрта Осиёдаги доривор ва зарарли ўсимликларнинг илмий ҳам маънавий асослари дустати» (1963 й.), М. Набиёвнинг «Ёлтўрақа атлас — дустати» (1969 й.), К. Э. Зоҳиров, А. А. Жамаловнинг «Ёлтўрақадан русча-ўзбекча энциклопедик дустати» (1—том 1974 й.), Қ. Х. Холматов, Э. А. Аббасовларнинг «Ўзбекистоннинг шифобаҳи ўсимликлари» (1976 й.) ва бошқа асарлар нашр этилди.

Ўзбекистоннинг филолог — шарқшунослари врач-табиб ва бешқа мутахассислар билан ҳамкорликда ўрта осийлик олимлардан Ибн Сино, Беруний, Розий каби табибларнинг бир қатор тиббий асарларини араб тилидан ўзбек ва рус тилларига таржима қилдилар. Ана шу иш лавомида содда дориларнинг рус, хусусан ўзбек тилидаги яхши ишлаган дугатининг йўқлиги биланди. Бунга сабаб Шарқ табиobatидаги доривор терминлогининг тарихий нуқтан назардан етарли ўрганилмаганидир. Бу камчиликни тўлдариш учун биз кўп йиллардан бери ўрта асрларда араб, форс ва туркий тилларда яратилган тиббий асар ва дугатларда учрайдиган доривор терминларнинг кўп тилли дугатини тузиш устидаги ишни якунладик.

Дугатнинг сўзлени ҳақида. ТТЛ сўзлангини асосан маъкур Ҳежи Ношо, Нехоқ б. Мурад, Абдулғозий, Розий, Юсуф Хос Ҳажиб, Қошигарин, Юғнакий, Замахшарий, ДТСларда учраган содда доривор терминлар ташкил қилган.

Дугат мақолаларининг икки тузилиши. ТТЛнинг дугат мақолалари куйидаги тартибда тузилган: тартиб рақами — бош сўз-қайси тилдан ўтказилган — этимология маълумот — арабча эквивалент — ўзбекча эквивалент — русча эквивалент — лотинча эквивалент — тегишли манбалар.

ТТЛдаги дугат мақолалари ундаги бош сўзга кўра алифбе тартибда тузилган. Бош сўз ва унинг арабча эквивалентлари манбадагидек араб алифбесида ҳамда рус графикаси асосида тузилган транслитерацияда берилган ва улар орасига баробар |—| белгиси қўйилган. Терминларнинг арабча эквивалентлари ҳарфда айтиб ўтилганидек, манбаларда туркий терминлар билан ёнма-ён учраган ҳолатгина кўрсатилади. Туркий терминларни шартли қисқартмалар орқали туркий деб айтиб ўтилган. Дугатда доривор терминлар этимологияси ҳақидаги тарқоқ маълумотлар жамланган, холос. Туркий доривор терминлар этимологияси махсус ўрганишни талаб қилмай.

Дугатининг бош сўзи қаторидан жой олган терминларнинг баъзилари туркий тиллар шеваси эътиборига кўра, фонетик вариантда бир неча бор такрорланган: суган, сугун (пиез); ўтмак, ўтмак (нон) каби. Омоним сўзлар аниқланган маъноларига кўра икки ёки ундан кўп марта такрорланган: йунг I, йунг II; кўк I, кўк II, кўк

III жаби. Бош сўздаги битта сўзга эга бўлган битта термин икки хил ўқилса ёки у икки хил ёзилиб икки хил ўқилса, ёки у икки хил ёзилиб бир хил ўқилса, улар транскрипциялари орасига параллел икки чизиқча [//] қўйилган. Масалан: ивни // авни (дархл); атрифул // итрифул; бабодийа // бабадийа (доривор бабуна) ваби.

Этимологик маълумотлар асосан қавс орасида берилган бўлиб, маълум бир сўз қайси тилдан утганини кўрсатиш белги [>] орқали айtilган. Масалан, туркий тилларга кирган арабча «амлаж» сўзи форс-тоjikча «амулаанинг арабча шакли эканлиги қуйидагича берилган: ар. амлаж (> ф. амлаз). Китобхонга қулайлик туғдириш мақседида луғатдаги бош сўзининг лотинча эквиваленти ҳам баробар белгиси [=] дан сўнг берилди. ТТЛдаги ҳар бир мақола сўнгидаги қавс ичида бош сўз ёзилган манба адреси ва уни изоҳлашда фойдаланилган адабиётлар ва уларнинг бетлари шартан қисқартмаларда кўрсатиб берилган.

ТТЛ да туркий тилларда ёзилган ўрта асрга оид tibбий асарлар билан бир қаторда луғат ва бадий асарларининг илмий нашрларидан кенг фойдаланилганига қарамай, баъзан терминлар ҳамон тўла аниқланмай қолган. Бундай ҳолларда уларнинг таржима ёки эквивалентларидан сўнг савол аломати қўйиб берилган. Фойдаланган илмий нашрларга келсак, уларда туркий доривор терминларини махсус ўрганиш мақсад қилиб қўйилмаган. Шунинг учун ҳам уларда учрайдиган доривор терминларининг баъзилари бутунлай аниқланмаган бўлса, баъзилари бетафсил изоҳланмаган, чунончи уларнинг лотинча номлари мунтазам бериб берилмаган. Бундай ҳолнинг юзага келишига асосий сабаб, илмий асарларни, биринчи навбатда туркий тиллардаги tibбий асарларни ўрганиш ишининг орқада қолиб келаётганидир.

Шуни ҳам алоҳида мамнуният билан айтиш керакки, кейинги ўн йилликларда Ўзбекистонда нашр этилган Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний ва Абу Бакр Розийнинг tibбий асарлари, қадимги туркий тиллардаги бадий асарлар ҳамда ДТСни оммаёлашиши туркий доривор терминларини тўғри тушунишга жуда катта ёрдам кўрсатди. Натижда шу зақтгача тўла аниқланмаган 100 га яқин туркий доривор терминлар аниқланди. Уларнинг

бадалларини куйидаги жадвалда мисол тарзида келтиривиз:

ТТЛ да	Бошқа тиббий асарлар ва дуготларда
1. Ад тикан т = адж — янгику- вербонья колючка = <i>Alhagi</i> <i>multiglobin Tourne.</i>	1. название колючего растения (Заваландрий, 107).
2. Душунка т — душавра — тушбаш — илоловини кружка — <i>Lepidium draba L.</i>	2. тушбаш кунди — кохастый дя- враник (Кошгарий, илд. 67).
3. Нарбут т — дабад — лана — илла мушкетера — <i>Mentha rufo-</i> <i>ginea L.</i>	3. бир ялл хушбуй ут-семенлик (Кошгарий узб. 46—46); бир ялл хушбуй ут-семенлик — вод аромат- ной травы, буюшница (Кошга- рий, илд, 116).
4. Парман т — жарни — ар- ка — крува, шевенизая сечка	4. широч, крахмал (Кошгарий, узб. Ш. 47—48); широч — крах- мал, ялей, приготовленный из кор- ней эренуруса (Кошгарий, илд, 116).
5. Боршгу = зурур — ар- лана — борышник — <i>Crotae-</i> <i>gus azarolus L.</i>	5. қишлоқ ёки гул дейилган- ган тоғ дарахти ва унинг меваси (Кошгарий узб. Ш, 65—12); бир ялл тоғ дарахти ва меваси — илд кислотного дерева и название плода (Кошгарий илд, 119).

Юқоридаги жадвалнинг биринчи устундаги мисол-
ларни ушбу ТТЛ мақолалари (умумий сон 2180 га)
дан намуналар дефини ҳам мулкни. Фарқ шундаки,
юқоридаги мақолаларда арабча номларини тулиқ кур-
сатиш имконияти бўлмади. (АР № 35, 40, 71, 100,
119, 123).

IV-ҶИОМ

РИСОЛАЛАР

АБУ БАКР АР-РОЗИЙНИНГ УЗИ ҚАНД ҚИЛКБ БОРГАН «КАСАЛЛИКЛАР ТАРИХИ»

РАҲИМИ ВА МЕҲРИБОН АЛЛОҲ НОМИ БИЛАН

Ҳиссалар қиссаларидан¹ ва фақат кам учрайдиган араваш клиник² кузатишлардан бизда мисоллар бор. Ҳиссалликлар тарихи ва клиник кузатишларда бўлган масалалардан эпидемия³ ва эпидемия устида бўлган клиник кузатишлар ҳам бу ерда келади. Биз уни кечиктирмаймиз ва у ҳақда дағдасалик ҳам қилмаймиз, чунки унда катта манфаат бор, хусусан, у масалаларда.

Биз бу масаларни енгил санаган эдик, чунки биз уларнинг ҳаммасини шу жойга тўпламоқчи эдик. Шундай қилмоқчи эканмиз, «Эпидемия»ни бу масалаларга қўйишимиз ва уларни биргаликда ўқишимиз лозим. Қуйида, худо хоҳласа, уларни тўла равишда езамиз.

1. Абдуллоҳ ибн Сабода⁴ гоҳо олти кунда бир тутадиган, гоҳо уч кунлик, тўрт кунлик ва гоҳида ҳар кун тутадиган араваш нестмага учраган эди. Нестма тутидида олдин озгина титроқ турар ва кун марта сияр эди. Мен бу нестмалар тўрт кунлик нестмага айланган, еки касал буйрақларида йирингли шеш бор деган фикрга келдим. Бир оздан кейин касалдан сийдик билан бирга йиринг тушди. Шундан кейин мен унга нестма қайталамаслигини айтдим ва шундай бўлди. Мен бошидан нақ касалнинг буйрағида йирингли шеш бор деб қатъий айтишга қаршилик қилган нарса шу бўлдики, у аввал уч кунлик нестмага ва бошқа хил нестмаларга учраган; шу сабабли бу араваш нестма тўрт кунлик нестмага айланмоқчи бўлиб турган яллиғламилардан пайдо бўлган, деган фикр қувватлангандек

бўлади. Бундан ташқари касал менга тураётган вақтларда белнида оғир нарсга осилиб тургандек туюлганидан шикоят қилмади ва мен ҳам ундан бу ҳақда сўрашни унутибман. Кўп сийиш унинг буйрақларида йирингли шикоят бар деган гумонимни кучайтирди. Бундан ташқари мен касалнинг отаси қовуқ заифлигига мубтало бўлганигидан ва унинг ўзи ҳам саломатлик вақтида бу дарадга учраганигидан беҳабар эдим. Шунга кўра, биз бундан буён, худо хоҳласа, бундай ҳолатни ёнгла сиччиқлаб текширишдан гофия бўлиб қолмаслигимиз керак⁵.

Сийдик билан йиринг чиққанидан кейин, касалнинг сийдиғи йирингдан тозаланишича унга сийдикни ҳайдовчи дорилар тайинладим. Шундан кейин унга муҳр лойи, кундур елими ва бақам дарахти елимини ичардим. Деярлик икки ой ичида у оз-оздан тузалиб, бутунлай халос бўлиб кетди. Касал бошида бели атрофидagi оғриқдан шикоят қилмаганини, унинг буйрағидagi йирингли шикоятнинг кичиклигидан дарак берган эди. Аммо йиринг сийдиғи билан тушганидан кейин, ундан шундай оғирлик ҳолатини сезганимизнинг, деб сўрадим. У — ҳа деди. Агар йирингли шикоят катта бўлганида, албатта касалнинг ўзи шикоят қилган бўлар эди. Йирингнинг тез тозаланиши ҳам йирингли шикоятнинг кичиклигидан далилат беради. У мурожаат қилган майдан бошқа табиблар сийдик билан йиринг чиққанидан кейин ҳам, ундаги ҳақиқий ҳолатини мутлақо билмаганлар⁶.

II Илк ҳисобчининг⁷ касаллик тарихи. Илк ҳисобчи менга мурожаат қилиб, ўзидаги қулақ⁸ касаллигидан шикоят қилди. Лекин касалнинг тушунириб айта олмади. Унга тамри ҳиндий истеъмол қилишнинг айтиди. У шундай қилиш ва оғриғи босилди. Аммо бир қанча вақтдан кейин бир неча кун унда ич қотиш билан қорин оғриғи яна пайдо бўлди. Ундан кейин саяди халти⁹ сабабли бўладиган ичак шикоятинингга учраб шундан уланди; бу вақтда у майдан йироқда эди¹⁰.

Шунин билан қўйиш керакки, баъзи вақтларда айрим кишиларда ичакларига ёмон ўтнинг қуялиши сабабли қоринда қаттиқ оғриқ пайдо бўлади ва бунинг аломатлари қулақ аломатларига ўхшайди. Бу нарсга касалларда ўз асарини қолдириш билан натижада қаттиқ ва ёмон ичак шикоятининг юз беради, айниқса саяди миқозда ичакларда шундай бўлади. Илк ҳам шундай

кишилардан эди. Бундайларга юмшатувчи дори бериб
ичини юмшатиш, ундан кейин, худо хоҳласа, илимливи-
чи дорилар ичириш ва ҳуқиб қилиш керак. Мен бундай
касалларни кўп жойларда кўрганман.

III. Ибн Абурайҳоннинг касаллик тарихи. Бу киши
сарсом¹¹ касаллигига жуда мойил эди. Менинг кели-
шимдан олдин сарсомга йўлиққан ва ундан тузалиб кет-
ган экан. Чунки қулоғига чиқинди қубилди, у ерда оқма
яра пайло қилган. Касалликнинг бошланишида қон ҳам
олиган экан.

Табибларнинг¹² нотўғри даволашлари натижасида
қулоғидан мадда оқиш узоқ чўзилган касалликка ай-
ланган. Мадда қулоқ пардасида устма уст қўшилиб
қотиб қолган, шу сабабдан пайдо бўлган. Шунинг учун
ягар қулоқ яраси чўзилган касалликка айланса, унинг
тағида чиқиб пайдо қилиш учун қон олишқа. Шундай
қилиб, унинг қулоғининг тағида чиқиб чиқиб, йиринг
йирди, шундан кейин даво билан қулоғи тузалади. Ле-
кин кейин ҳам бузилаган хилатининг қолдиқлари қолди,
чунки у биринчи касалидан кучли бўшатиш¹³ воситаси-
да қутилмаган ва мода фақат қулоғига оққан эди.

Касал ҳаддан ташқари кўп кўй калласи ва узум
еган, буенинг натижасида кўнгил айлаш, беҳузурлик ва
ич қотин билан доимий пертмага учраган, Шундан ке-
йин у мева суви ва юмшатувчи нарселар ичган ва еган-
ларини қушиб ташлаган.

Мен касалини учинчи кун кўрган борсам, у қаттиқ
бош оғриги, сруганклан кўрқини, кўз билиминг кўн оқи-
ши ва кўз қизарининг мубтало бўлган экан. Ундан қон
оладим, аммо бунда кишилар бўлганлиги учун қонни кўн
чикқармадим.

Ўша куннинг эртасидан бошлаб, унинг ичини юмшат-
моқчи бўлдим. Лекин ўша кун аломатларининг кўни
насайиб қолган эди, ва ўша вақтда қулоқ чуқурчаси-
дан сарсом белгилари кўришди ва мен сарсомга учраб
қолмога деб кўрқдим. Бошқа сабабдан эмас, одамлар
бўлгани учун унга кучли сургин дори бермадим, балки
хифошанбар ва ошунга ўхшашларин тайинладим, лекин
ҳеч қайсиси унинг ўрнига ўтмади. Уч кун ҳуқиб¹⁴ қил-
синлар деб буюрдим ва шу кунлар ичида уни кўрма-
дим.

Шундан кейин кўршига борганимда, унинг ичи жу-
да қотиб кетган эди: фикри чалқам, сийдини қизарган
ва юзи шилган эди. Бунидан қон олмақчи бўлдим, ле-

кин бир тўда жонли кишилар бор бўлганлиги учун бу шиддан узимни тўхтатдим, чунки мендан олдин бирон табиб унга қарамаган эди. Уша вақтда менла арпа су- пидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Шояд, кичини юмшатса, деган умидда шундан унга ичирдим. Кейин унга қовоқ суви ва исвағуз ширасини ичинди буюрдим, лекин кас- сал биринчиси ҳам ичмабди.

Тўртинчи кунга келганда аҳволи оғирлашди ва ёмон белгилар наз берди: бир кўзи диврайган, тили жуда қо- райиб ва даладлашиб кетган эди. Уша кунин мен ояли- дан ўзинини айтиб қўйган вақтда вафот этди. Жонли табиблар касалнинг уш кўзи торайгани ва шу томон юзи тортишганига учун у рутубат туфайли бўладиган юз фалажига учраган, деб гумани қилган эдилар¹⁹.

IV. Бир киши ҳузуримга келиб, юрак қафақони¹⁸ дан шикоят қилди. Қўлимни чап олчагининг устига қўйди, қарасам, катта артерия тожирк шундай шиддат билан урардики, мен ҳеч қачон унга ўхшашники кузатмаган эдим. Ундан кейин менга босялик томирини кўрсатиши учун чап қўлини қўзди. Кўрсам, қўлининг томири жуаа кучли ураётган экан. Ҳатто кўринар эди. Билмак сўзи- лари доим дам кўтарилиб, дам пасайиб турар эди. У босялик¹⁶⁻¹⁷ томиридан қон олдирган-у, лекин ундан фой- даланмагандек ҳаёл қилар ва иссиқлик парсалар еса унга озгини енгиллик берар эди.

Мен бир қалча вақт унинг ҳақида ҳайрон бўлиб қолдим, сўнг аҳволи ойдинлашгач, жунж дорисини¹⁷ буюрдим. Унинг томир урши ҳолини рабу¹⁸ касалига учраганларнинг нафас олишдаги аҳволидек деб бил- дим, чунки уларнинг кўкраги кенгайгани билан ўлкала- рига ҳадо кам кирди¹⁹.

V. Муҳаммад ибн ал-Ҳусайнда қичма ва тошма пайдо бўлган. Кейин тошмалар олатининг сийдик чиқа- диган жойига тошган. Мен бу нарса олат ичига ҳам тошган бўлса керак деб қўрққан эдим, ўйлаганимча бўлиб чиқди ва ундан йиринг чиқди²⁰.

VI. Соқоли узун пахтафурушнинг меъдасида эскидан оғриги бор эди. Унга кучли соф шароб ичишни тайин- лаган эдилар. Шаробни ичганидан кейин оғриги наст- га — киндикка тушган. Ундан кейин сийдиги туталиб қовури тўлиб қолган.

Катетер қўювчи катетер билан сийдирган, мен бул- сям бу шиддан беҳабар эдим. Катетер қўйишни қайта- қайта такрорлай бериб қовуриги шундай бир ҳолга

олиб келганим, ҳатто у бейхитёр сийиб юбарадиган бўлиб қолган. Сийдикда ҳам оқ хилат бор эди. Мен буни юқоридан тушаётган парса ва у сийдикни тўсиб қўяётган деб билдим.

Шундан кейин икки оёғи бутунлай фалажга учраган. Мен унга чақиртирдим, мен бордим, қараган табиблар оёқларини исенқ ёғлар билан ёғлаштирадилар. У Абладимки, қовуғи оғриётган ва унинг ҳамкорлигинда оёқларига келадиган асаблар ҳам оғриётган экан — деб. Чунки у асаблар бир-бирига яқин; чунки асаб бошланган жойларда шунинг пайдо бўлган эди. Бел атрофларига қуюқ суртма боғлаб қўйдим ва шундан бир неча кун кейин, ҳозир шу қиссани ёзаётган вақтингача у шикела оёқларининг аста-секин ҳаракатга келтириш ҳалима келди²¹.

VII. Қийим такувчи Абу-л-Ҳасан исенқлик (исенма) касаллигига йўлиққан ва менинг давомин билан ундан тўзалди. Ундан кейин меъда заифлигидан шикоят қилди. Унга қизил сул ва сумбўл кулча дориларини пичирдим. Шундан сўнг унда ўткир исенма пайдо бўлди ва бир қанча вақтгача давом этди²²...

VIII. Йўлда (сиёфарда) бизга ҳамроҳ бўлиб, эшак ҳайдаб бораётган Абу Довуднинг кўзи оғриб қолди. Касалан бошланган вақтда унга томирдан қон олдирингчи мастаҳат бердим, лекин у бундан қилмади, фақат қортиқ қўйдирди. Узи билан олиб юрган доридан олиб бир уқна²³ қулагига томизди ва бу ишни ҳаддан ошириб юборди. Мен уни бундан қаттиқ қайтардим, ҳатто аччиқландим, шунга қарамай айтганимни қабул қилмади²⁴.

Уша кунининг эртасига иш улғайиб, кўз оғриғи кучайиб кетди. Мен шу вақтгача бундай кўз оғриғини кўрмаган эдим. Мен кўз табақчаларининг ёрлашишидан ва кўзининг оқиб тушишидан кўрқардим. Чунки кўз шиллиқ пардасининг қаттиқ шилиб кетганлигидан кўзининг мўғуз пардасидан битта яемикдек қисмигича кўринар эди. Касаллик уни уриштириб қўйган, ундан икки маротаба уч ритл, балки ундан кўпроқ қон олдим ва қушларини йирингдан тозалардим. Сўнг кўзларига оқ элаки дори²⁵ сепдим, натижада уша кунини ухлади ва оғриғи қолди. Уша кунининг эртасига бутунлай соғайди. Бу шундан одамлар таажжубланишиди²⁶.

IX. Халид ат-Табарий ортиқча чарчади натижасида исенқлик-исенма касаллигига учради. Исенқликни бир

от пасаёени деб унга арва суви ва шунга ўхшаш пар-
салар бердим. Шундан сунг ён томон ва сийдик бўли
атрофида оғриқ пайдо бўлди. Табиблар буни куланиж
деб ўйлабдилар ва унга пессидик жуварилар²⁷лар бе-
ришга қарор қилибдилар. Чунки улар арва суви касалга
зарар қилган, деган фикрда бўлганлар. Ваҳоланки, мана
даанда пессидик касаллигининг қолдиги бор эди.

Оғриётган жойни пайпаслаб кўрдим. У жой менига
пессидик ва қаттиқ туюлди. Сунг ундан шу жойда аўқия-
лаш сезаяпсанми, деб сўрадим. У, жуда кучли, деб
жавоб берди. Шундай қилиб, мен ўша бидик ёнида пе-
сидик шир пайдо бўлган деб тахмин қилдим ва қаттиқ
оетин венасидан бир мартаба қарийб икки юз дирҳам
қон олдим. Шундан кейин, мен ўша бир неча кун да-
вомида итузум суви, сақратди ва бодринг этин истеъмол
қилишни буюрдим. У тузалди. Ушнинг касаллиги қон
олинган кундан бошлаб енгиллаша бошлаган эди. Тах-
минанча, касаллик туғанрушчи модданинг бир қисми
сўнган бўлиб, бир қисми ўша жойга кўчган, чунки унда
сезиларли бўшашли бўлмаган эди^{27а}.

X. ал-Аббодий иситма касаллигига учраган эди. Кей-
ин бу касаллик қайталайдиган бўлиб қолди. Лекин
сийдиги анча кунгача соғлиқ вақтидаги рангида қола-
верди. Аҳволи гоҳ оғирлашар, гоҳ енгиллашар, аммо
сийдикнинг ранги ўзгармас эди. Иситмаси эса гоҳида
тўхтар, гоҳида қайталар эди. Бир ва вақтдан кейин бо-
силдиқ томирдан қон олдиртирдим, аҳволи яхшиланди.
Қон олувчи кўпроқ қон олибди, шундан кейин ўша ку-
ннеқ сийдикнинг ранги оқарди ва бутунлай тузалиб
кетди²⁸.

XI. ал-Хусайн ибн Абдувайҳнинг қизи менинг мас-
лаҳатимсиз, одати бўйича, туя сутин ичибди. Сут ичин
натijasида қорни кўпчилган ва олдин қон олдирмай ёки
ичин сурувчи дори истеъмол қилмай мушк дориен ич-
ган. Шундан кейин давоими иситмага учраган ва чечак
аломатлари пайдо бўлган. Кетма-кет тўрт марта чечак
ҳужумига учраган. Чечак ботланиб, касални даволаш
менга топширилгач, мен аввал ушнинг кўзига аҳамият
бердим ва кўзини туя суви эзиб ямчилгач сурма билан
қувватлантирдим. Шунинг учун кўз атрофларига чечак
кўп тўшган бўлишига қарамай, кўзига ҳеч нарса чиқ-
қани йўқ. Ушнинг атрофидаги кампирлар касалнинг кўзи
чечакдан омон қолганлигидан таажжубландилар.

Унга бир мулдат арпа суви ва шунга ўхшаш нарса-лар истеъмоа қилиб туришим буюрдим, чунки олдатди бу хил касалликларда бўлгани каби ичи қолмади ва унда иситма қолдиқлари қолган эди. Бу ҳолни ичи олдатгани суриш билан сурилганда чиқиб кетмай қолган хилтларнинг таъсиридан деб тахмин қилдим. Қасб қувватининг кученангани сабабдан унинг ичинин берданига суриб бўлмасди. Шунинг учун унга ўн беш кунгача саҳар пайтида меза иситмаси ва пешин пайтида арпа суви истеъмоа қилишим буюрдим. Натижада ҳар кун икки мартадан ичи келиб турди ва буткул тозаланди. Қирқ кундан кейин сийдиги татоман етилди ва эллик кундан кейин касал тузалиб кетди²⁹.

XII. Табиблар ал-Хусайн ибн Абдувайҳнинг ўғли³⁰ ҳақида унинг тўлалигига қараб рутубатли касалликка учраган деб ўйлаганлар. Чунки улар гўштдор киши билан семиз кишининг фарқдай олмас эдилар.

Унинг бўғинларида бир оз оғриқ пайдо бўлиб, келинчалик йўқолган экан. Ундан бир неча марта қон олдим ва ҳар ҳафтада бир марта унга сафро ҳайдовчи сургин дори бердим, чунки унинг сафро хилти йиритган ва ўткир эди. Унга пордон, чучмак ва бурштирувчи овқатлар тайинладим. Ширинлик, ёғлик ва ўткир нарсалар ейишни ман қилдим. Касаллагни енгиллашди ва унинг эринмас аломатларигина қолган эди. Шу тadbирини анча вақтгача давом эттирган эди, тузалди ва шу билан бирга, унинг баданидagi гўшт камайди³¹.

XIII. Ибн Идрис ал-Аъварда шaтр ал-ғибб³² иситмасининг жуда ёмон хилининг аломатлари бўлиб, шилдатли алаангаланиши кучли эди. Бу узоқ чўзиллиб кетган ва табиб унга табошир кулча дорисини берган. Мен унга сиканжубиндан³³ кейин арпа суви ичишини, ҳар кунги овқатини иситмаси тушгандан кейин ейишини ва улдасидан чиқса иситма вақтида овқат ейишдан ўзини тийишини буюрдим. Мен бу хил даволашда қатъий турдим, ammo у бунга ўзинга қийин деб билди. Мен унга: «Сенга бундан бошқа даволаш йўли йўқ», дедим. Мен йўқлигимда бир неча кун мен айтган тadbирин қилибди. Ўн кундан кейин у мен билан учрашди, у бутунлай тузалган эди³⁴.

XIV. Абдулмуъмин зарғарининг ўғли кўз ёши пайчасида бўладиган оқма яра-варабга учраб қолди. Мен ўзим таркиб қилган шифони³⁵ унинг кўзига суртишни ва кўзининг ички бурчалига томизишни буюрдим. У шу,

пшин қилди ва тузалиб кетди. Мен биларман, бу хавф-қий тузалмиш эмас, Балки дорн елма ярани биринчиродин ва куритади, эmmo эт олаприб Отиприб юбора олмайди. Мен буни бир неча марта тажриба қилди курганман. «Наводир»да Жалилуссини³⁸ сузи бор, унга суз мени шуидай шикф таркиб қилншимга ундади³⁹.

XV. Жълдавайхнинг хотини, Хайдаранинг хамивараси иситма касаллиги билан огриган. У, яъни эри ҳар куни касал сийдисини олиб келганда касал учун кўрсатма берар эдим. Бир кун у келиб хотинининг эмчагида огриқ ва пиш пайдо бўлганлигини айтди. Эмчани совуқдан сақласин ва уқаласин деб кўрсатма бердим. Мен унга бу касалликка бухрон ўтиши сабаб бўлган дедим. Шу йўсинда касаллиги пасайди. Агар бу огриқ бўшатмишса тўсатдан босилса, кейин қайталайди, дедим. Аёл менимча, ором олмоқни бўлган ва оёқ-қўллариини совуқ тутган. Пиш ва огриқ пасайган, лекин касаллик ва хилтлар аралашуви шикфотда қаттиқ ва кучли қайталади. Кейин мен уни қайта-қайта урасин, «табрид» истеъмол қилишни буюрдим ва пиши бўшатдим. Шундан сўнг у тузалиб кетди⁴⁰.

XVI. Дарвозабон ал-Хасанда жуда ўткир касаллик юз бериб қолди. Жигарида исенқ бор эди. Чиккидилар оёқ ва қўлларига қуйилди, ҳатто уларнинг шийинишга сабаб бўлди. Иситма эса тушди. У шу аҳволда экан, бир табиб ундан қон олди, шундан кейин ўтлар иситмални касаллик қайталади. Касалнинг қуввати кетди ва уч кундан кейин ўлди⁴¹.

XVII. Мисгар Абу Исо ал-Ҳошимий ҳузуримга олиб келган хотин⁴² жуда семиз ва мизожин рутубатли эди. Тугниш вақтида фалажга ва ундан кейин тутқаноққа учраган. Касали яниқ эди ва очиқ равшан белгилари бор эди. Кучли шарбатлар бериш билан бадаминн тозалаб, балғамини ҳайдадим. Ундан кейин «тўртлик тарёқ»⁴³ истеъмол қилишни буюрдим. Агтор эса унинг ўринга балозур берибди, у ажабланарлик ҳолда бутунлай тузалиб кетди. Ёнз ва бошқа табиблар бу ҳолдан ажабландик⁴⁴.

XVIII. Дарб ан-Нафалда⁴⁵ яшовчи бизнинг қўшинииз базозонинг ёшлигиндан тутқаноғи бўлиб, ўзи озгин эди. Касаллик сабабини балғам ошиб кетганлигиндан эмас, деб тахмин қилдим ва бир неча марта қусиб ташлашини буюрдим. Кейин савдонни ҳайдашда кучли қувватга эга

бўлган шарбат ичирдим. Натижада уч ойгача тутқаноқ тутмади ва Дарб ан-Нафалдаги қушилар келиб бизга ташваккур айтдилар.

Кейин у балиқ еган, кўп шароб ичган ва ўша кун кечасидек тутқаноқ тутган. У янв қусиб ташлаганидан кейин иккинчи марта ўша шарбатдан ичди, шарбат аввалгидек таъсир қилди ва яна тузалди. Шундан кейин биз Бағдоддан чиқиб кетганимизгача⁴⁴, қусиб ташлагандан кейин ўша шарбатдан ичми тadbирини, ҳеч қандай қаршиликсиз такрорлаб турди.

Ундай олдин ҳам касалхонада⁴⁵ шарбатлар билан сурғи қилган эдилар, лекин ҳеч қанча фойда қилмаган эди⁴⁶.

XIX. Тутқаноғи бор Назиф исмли китобфурушни диққат билан кузатган эдим, бир жуфт бўйи кук томириги тўлган, юзини жуда қизартган ва шиканган, кўзларини қизартган ва баданини тўлган ҳолда кўрдим. Табобатини ўрганаётган шогирдга соғини томиридан қон олишни буюрдим. Шогирд унинг босилиқ томиридан қон олди. Мен касал холини кузатиб турдим, бир йилгача тутқаноқ тутмади⁴⁷.

XX. Бир киши ҳузуримга келди, у ҳаддан ташқари мастликдан кейин икки рита қон қусган экан. Кўзларини қизартган ва баданини қон билан тўлган ҳолда кўрдим. Шунинг учун ундан қон олди: ва буриштирувчи нарсалар буюрдим, натижада тузалди⁴⁸.

XXI. Бир киши йўтал билан қон туфлар эди. Бир кун зайтуни ёғида қавурилган чумчуқ ебди ва шундан сўнг бир кунда қортиқ ичидagi қонга ўхшаш уч ритача йотта-котта лахта қон ташлади. Бундан кўрққан эдилар. Шундан кейин уни саломат юргатини кўрдим, фақат доимо қалта-қалта йўталар эди. Унга ошқатинг янги балиқ бўлсин, деб тайинладим. Натижада қон ташлаши ўхшати⁴⁹.

XXII. Дороний ал-Ақволаа яшовчи бир киши меннинг ҳузуримга келди, унинг бошида икки бермоқдек жойда «тузлик» касаллиги⁵⁰ бор эди. Унга ўша жойни латта билан қомагунча шиқала, ундан кейин у жойни шиб билан шиқала деб кўрсатма бердим. У шундай қилди, бермоқ кўп марта ҳаддан ташқари шиқалаганидан у жойда нуфакчалар ҳосил бўлди. Шундан кейин ўша жойга товуқ ёғи суртишни буюрдим. Натижада ачишиш босилди ва бир ойда сочи асидан яхшироқ, қорароқ ва қалинроқ ўсиб чиқди⁵¹.

XXIII. Саъид ибн Абдурахмон узленинг вакили — кир ювотурининг хотинида⁵⁴ истисқо белгилари бир эди, аммо уни бевосита кўриш билан аниқлаш имконияти бўлмади. Мен унга вақти билан мо ал-фаллофил, вақти билан куркум⁵⁵ дориси ичартирдим. Бир кун у кир юватуриб, тоғорала эгизлигида олдидан йигирма ритача сариқ сув кетган, кейин бир мўдат енгил тортиб тишланган. Аммо кейин яна аввалги ҳолига тушиб қолди. Шундан сунг унинг аҳволи ҳақидаги янқ хабарни олдим ва бачадонида касаллик борлигини эшиқладим, кейин уни шунга қараб даволадим. У иккиқатман деб ўйлаган экан, аммо бундай эмас эди.

Баъзи бачадон касалликлари истисқо касаллигига ўхшайди. Шунинг учун сиз буни биланб кўйишингиз, яхшилаб кузатишингиз керак⁵⁶.

XXIV. Ибн Саводанинг ўғли тамоғидан сафроли иситмага учради. Тўртинчи кун эрталаб қоли сийди ва кейин ичи қон аралаш кўк-янги тушти ювганда оқадган сувга ўхшаш келди ҳамда қуввати тушиб кетди. Унинг аҳволи бизга вен бўлмади, чунки касаллиги олдин тинч ва сокин бўлиб, кейин бир кечаси аҳволи ўзгарган ва касаллиги юқоридагидек ўткирлашиб, кучайиб кетган. Бирон зарарли нарса ичган бўлса керак, деб тахмин қилдик. Ўша кун аср вақтида қора сийдан ва ичи ҳам қора кетди. Олтинчи кун азон вақтида вафот қилди. У қизамикнинг хатарли ва ичга уриб кетадиган хилига учраган эди⁵⁷.

XXV. Бир хотин ҳузуримга маслаҳат олиш учун садован қора сийдик олиб келди. Сийдиги шу рангга келгунча унинг умуртқа поғонасида оғриқ бўлиб, кейин егрини тўхтаганлигини арё қилди. Менинг олдимга келишидан ўн кун илгаридан бери шу ҳўлда сийган, ҳар кечаси у титратиб тутувчи тунги иситмага учраган ва унда савдо хилати бўлган. Мен унга сийдикини юргизувчи нарсалар тайинладим⁵⁸.

XXVI. Абу Исонинг хотини худаженинг енгил хилига учраган экан. У шаҳриёрон ичибди. Ундан кейин жуда иссиқлик дори истеъмол қилибди. Оғриқ урни бачадонда эди. Бачадондаги оғриқ ва шим кўр ичакни сиқиб қолганидан касаллиг ичи тўхтаб қолибди. Ахлат пастга тушганида оғриқ кучаяр, шунинг учун ахлат чиқошига ижон йўқ эди. Юқоридаги дориларни истеъмол қилганидан кейин олдидан йўлдошга ўхшаш бир нарса осилиб чиқди. Дояга уя пайпаслаб кўришни ва қат-

тақдирини аниқлашти буюрдим. Қўрсани, буш ва ҳис-
сия эваз. У нарсаин икки кунгача касалнинг соғига
боғлаб қўйишни ва ҳиссия кибешини қирқиб ташлашни
буюрдим. Шундан кейин ўша нарса яна уч марта осил-
либ чиқди ва у қирқиб ташланди, кейин касал соғайиб
кетди⁵⁷.

XXVII. Бизнинг қўшинимиз сизга учратган чол анча
виқтдан бери қаф қон туфлар эди. Аҳволи беирлашган-
дан кейин, йўталса қарши қаф дорилар истеъмол қилди.
Шу дори билан ҳар гал даволанганда у ўзини бир неча
кун яхши ҳис қилар эди. Лекин тез орада у ўлди. Ўша
кунлари мен унинг ҳолидан бехабар эдим.

Бинобарин, бошдан қўйишга қараб йўналувчи хил-
лардан ташқари хилтин туфлаб ташлашга монелик қи-
лувчи дориларини ишлатмаслик керак. Шунингдек, қи-
замик ва чечак касаллигида қоринга қуюқ суртма қўйиб
боғлаишидан сақланиш лозим, чунки бу иш тезда на-
фас сиқошига, ёмон хилдати ич кетишга ва қон сиқошига
сабаб бўлади ва бунга Ибн Савода мисол бўлади⁵⁸.

«Эпидемия».

Биринчи мақоладан биринчи касал:

Бу одамни кун бўйи кучли ҳарорат билан исит-
ма тутди. Ўша кечаси кўп терлади, лекин терлаш исит-
масини какайтирмади ва аҳволи сиқиллашмади, балки
бутун тун бўйи ва иккинчи кунни касаллик аломатлари
кўпайди ва кучайди. Шундан кейин ўша ҳуқфа дори-
дан бир миқдор кўтарган эди ичи келди, ўша кунни ке-
часи билан ва учинчи кунни эрталабдан пешингача аҳ-
воли енгиллашди. Учинчи кун охирига бориб, қаттиқ
чанқош, оғиз қуршиш ва терлаш билан иситма тутди,
иситма сира бўшашмади. Касал алаҳлар ва палдирар
эди. Шу кечаси қора рангли сийди. Шундан кейин бе-
шинчи кунга ўтар кечасидан бошлаб то бешинчи кун
ярмисигача иситма енгиллашди. Бешинчи кун пешиндан
кейин буркининг икки каттагидан бир нечта томчи қо-
рамтир қон келди. Унинг сийдигида думалоқ ва бошқа
хилма-хил шаклда макийга ўхшаш чўкмай, сузиб юр-
ган нарсалар бор эди. Олтинчи кунга ўтар кечаси ҳам
касал аҳволи оғирлашди, унинг оёқ-қўллари шу дара-
жа совиган эдики, зўрға иситилди. Уйқуси камайди, қо-
ри сийди ва алаҳсенди. Олтинчи кун эрталаб у тилдан

қолди ва совуқ тер чиқарди. Кейин пешинга яқин оёқ-қўлларни кўкарди ва ўлди.

Бутун касаллик даврида теря совуқ, нафас олинган кукур ва потехис эди. Биринчи кечанинг бошидан бу касалда ёмон белгилар кўринган эди: У тўхтовсиз терлар эди, ваъмо бу билан иситмаси енгиллашмас эди.

Будрот²⁷ айтади; Ҳар бир касалликда бухронда юз берадиган белгилар вайди бўлса-ю, ундан кейин бухрон юз бермаса, икки ҳолатнинг бири бўлиши мумкин: агар бухрон белгилари ўлдирувчи вломатлар билан бирга юз берса, ўлимдан дарак беради; агар саломатлик билан юз берса, касалликнинг тўзилишидан дарак беради.

Юқоридаги иситма терлаш билан енгиллашмади, баъзи иккинчи кунги кучлироқ ва оғирроқ бўлди; учинчи кунга келганда сийдикни қорайди, шу билан касалликнинг ёмон эканлиги аниқланди. Бу шундай бўлдики, бухрон белгиларидан кейин яна ўлдирувчи белгилар кўринди ва булар биринчи белгиларни таъкидлади, биринчи белгилар деганда тер билан иситма камайганини назарда тутаман. Ундан кейин уйқусизлик, алаҳснраш ва чанқаш ҳам юз берди. Тўртинчи кунги ёмон белгиларнинг охири бориши ва сийдикнинг қорайиши икки мартадан далолат беради: биринчиси, касаллик руҳларгача²⁸ етган, чунки иккинчи кунги касаллиги оғирлашган эди. Иккинчиси, ўлим руҳлар билан бўлиши маълум бўлди. Тўртинчи кун ўлимнинг олтинчи ва еттинчи кун бўлишидан дарак беради. Бироқ, касаллик қаттиқ ўткирлашса ва ўлим вломатлари бўлса, ўлимни олтинчи кунга кўчиради. Олтинчи кунги келганда касаллик оғир белгилари билан бирдан ҳужум қилди ва касал ўша кунги ўлди. Бухрон олтинчи кунга оққани маълум бўлди. Учинчи ва тўртинчи кунги сийдикни қора эди, бу эса касаллик ниҳоятда ёмон ва ўткир эканлигидан далолат беради. Ҳақиқатан, оғир ва шиддатли иситманинг кетма-кет икки марта бўлиши касалликнинг кучли ўткирлашганлигидан далолат беради. Бешинчи кунги мазкур белгилардан кейин бурун катакларидан қорамтир қон томчилани қувватининг заифлашганлигини аниқлади. Агар қуввати кучлироқ ва ёмон белгилар енгилроқ бўлганда, ўлимни саккизинчи кунгача кечикар эди. «Элиде-мия»да²⁹ айтилганидек, нафас олинган вақт чалқашини-дан далолат берди. Бутун касаллик давомида чиққан совуқ тер касал қувватини тушириб юборди, лекин касалликни камайтиртгани йўқ. Касаллик даврида юз бер-

ган кичкинчи ўткир ҳамла бўҳроннинг енгиллашибшига эълоаниган вақтинча оромга ишонмаслик кераклигини кўрсатади. Чунки бунга ўхшаш ҳолатлар шиддатли ҳужумларнинг тез қайталаши мумкин.

Маъийга ўхшаш сузиб юрган нарчалари бўлган сийдикдан ташқари бу кичик кузатувда айтилган барча белгилар «Касалликни олдиндан биланш ҳақида китоб»⁶⁰, «Бўҳрон ва унинг куплари»⁶¹ номли китобларидан мавзуларга тўғри келади.

XXVIII. Ҳасан саррофнинг касаллигини олдин эъланлаш эканлигида шубҳа қилинган эди. Кейин бу тахмин тўғри чиқди, лекин қон олिनмади... Иситмаси бор, балгани купикли ва оқ эди. Ун биринчи куни мен уни кўргананда қўл ва оёқлари муздек эди ва ҳеч бир тadbир билан иситмади. Буидан олдин ҳам иситмаланмаган эди, еттинчи куни унинг қолини менга хабар қилган эдилар, акениче баданни совиған ва қўллари ҳаракатсиз эди. Уша куни қон олдирмоқчи бўиди, томиркни ушлаб кўрсам, томир уршин калта-калта ва сусайган эди, шунинг учун қон олдирини манъ қилдим. Тупини ёмон қилди ва аҳволи «Ўткир касалликлар ҳақида китоб»⁶² да кўрсатилганидек эди. Бир кун илгари керак, деб ўйладим. Лекин етти ёки саккиз соатдан кейин ўлди⁶³.

XXIX. Ибн ал-Ҳасан ибн Абдуваҳх тумовнинг энг оғир турига ва мен кўрмаган кучли ҳилига йўлиқиб қолди. Енгил турига учраган кишида одатда у бир ой ёки ундан кўпроқ бўлади, сўнг мола кўрагига тушади ва йўтаи билан туфлаб ташланади. Қасалда тумов кун ярмида тўхтади ва ундан ҳеч қандай асар қолмади. Лекин у бўғли оғриғига учраб қолди. Бу ҳолатни сен Жалинус шарҳлаганидек биланнинг керак: Чиқиндилар фақатгина баданда аён бўлиб турган йўллардан ўтмайди, балки аъзоларининг тутанган жойларидаки ҳам ўтади. Шунинг учун касалдаги тумов бирдан тузалди, лекин бўғинларда оғриқ пайдо бўлди. Чунки чиқиндилар унинг бўғинларига тортилган эди⁶⁴.

XXX. Бағдод катталаридан бирининг ёнбошида оғриқ бор эди. Бир табиб унга сийдикнинг оқарганлигини, тандасининг йўғонлиги ва оқити гализ бўлгани учун макамун ва масакон ҳабини тайиридаган экан. Натияжада оғриги кучайган ва касаллиги зуриққан, ҳатто тик турарига қурби келмай қолган. Шундан кейин у ҳудна қилишни тайинлаганди. Лекин унинг аҳволи яна ёмонлашган. Шунда у менадан ёрдам сўради. Мен унга меъ-

да тўлиқлигига бир неча марта қустирдим, кейин пу-
факчалар ҳосил бўлгунича сон атрофларига ҳардад
сўртдим. Натижادا оғрини сикллашдан ва келмайдн,
ҳатто лардининг кўли кетди. Шундан кейин унга ичак-
ни сидирадиган ҳуқна қилдим ва у тузалдиб кетди⁶⁴.

XXXI. Китобфурӯш ҳамширасининг ёнбоши оғрини
бор эди. Мен унга ҳуқна қилишни тайинладим. Лекин
у ич сурадиган бир дарса сўради. Кейин тузалган ба-
диқ суви билан ҳуқна қилишни буюрдим. Шундай қил-
ди ва ичагидаги шиллиқ сидирилганидан кейин ту-
залди.

XXXII. Ибн Дааллнинг ҳам касаллиги шундай эди⁶⁵.
У ҳуқна қилишдан бош тортди. Натижادا ёнбоши суя-
гидаи оқсоқ бўлиб қолди. Кейин Абу Жаҳд тарвузининг
ётнадаи кўп икдорда ичди ва соғайди⁶⁷.

XXXIII. Ваҳбнинг ўғли Ибн Амир иситмалади ва
унга жуда оғир сариқ касаллиги юз берди. Бешинчи
кунн кўзларни бир бўлак маҳсарга ўхшаб қолган эди.
Туққизинчи кунн сийдиги тугилиб қолди; у жуда оз ва
сариқликда ўт нуфагидаги суюқликка ўхшаш уч томчи-
дан ортиқ сиймас эди. Ичи саядо аралани қора кетар
эди. Олтинчи кунн сийдиги қорайди ва кейин қизариб
сариқ кўнжли бўлди. Кейин.. Уни биринчи кунн келаси
уини бурнишнинг ўнг каттагидан кўп қон келди. Кейин
уни учинчи кунн келаси ўлди, ўлгунича хушёр ва ақли
жойида бўлди. Унда ҳиқичоқ⁶⁶ ва тумов кучайган ва
жигарининг сизилганлиги аниқ кўринган эди⁶⁸.

XXXIV. Ибн Нусайр бадаининг ярмида доимий ҳа-
рорат ва иккинчи ярмида эса муздек совуқлик ҳис қи-
лар эди. Бадаиннинг совуқ томонида томир урмас эди,
лекин иккинчи қисмида томир тез урар эди. Бўйини май-
ларни тортишиб қолган ва сийдиги оқар сувдек оқ эди.
Совуқ томонидаги кўзи жуда ҳам кичрайган ва қис-
либ қолган эди⁷⁰.

«КАСАЛЛИКЛАР ТАРИХИ» ТАРЖИМАСИГА ИЗОҲЛАР:

1. Касалларнинг қисселарни дейишдан, уларнинг касаллиги та-
риқлари оилашляди, аммо Розий ҳамин касалларни ҳам бевосита
ўзи кўриб дэвелган эмас. Бозаларнинг ўртада хабарчилик қилиб
турган хабарлар оспиталитяда, баъзларини яна кат оқишда даво-
лаган (Шу жолда, XV, XXIII, XXV), касаллик тарихларига қарши).

2. Келинча екин бөлүмчө — Шийе ёниб келиги келиши билиш, табибана келиши — (Уманга) — (Резий дариюнда ҳам, дарию ҳам тароботино урганишго талабидиур тарихида тарихидека касалларга қарабанин ва ошмо ишлар ёниб биролодиган шикоятинини ва касаллик тароботини таврифларини билдиреди. Келинча тарихи дейди, таски Розий ва унинг шогирдларини нуздан касалхонидардан биринде кўриб, кўзидиго ва урганиш дариюни белгиларинини касаллик тарихларини ва касалликлар қарабанин тавсифлаш бузда тушпади.

3. Элиаенинча бирини ёки қишқа нақт ишда шумдан касалликнинг адале ишайдиган жойлардаги ишларинини кўришанинча ошмаенин тарқалиши. (Шу жонда, XXVII касаллик тарихига қарай).

4. Бу ва бундан кейини келадиган касаллик тарихларида Розий касалликнинг исми, фамилияси ва кимлигини ёниб боради. Бу катта тарихий исмиий аҳамиятга эга бўлган услуб ҳозирга онда ҳам фа қишиенинча бўлатган энас. Шарқда биринчи бўлиб Розий билиш деб берган бу йўл ҳозирга эанин дариюни иши билан шугулланувчи берини ташкилотларда алави аттирилмоқда. Шунини касаллик тарихига касалликнинг исми, фамилияси, касби, ёши ва турар жойини ёниб қўйиш мажбурий қондага айлалган.

5. Розийнинг бу жумласи «Касалликлар тарихинини ёнишдан мақсадини фойдагига касалликларини урганиш бўлимоқ, бозли уларни бозувчи табибларинини катоякка ёл қўймаслик ва йўл қўйилган илчилликни, тақрирлашувелинларини ҳам назарда тутган. Бу лардан шогирдларини ва кейинги дари табибларини ҳам ишайдиланшиларини билдирди башират қилган.

6. Биринчи касаллик тарихидати бабига қараганда, қишқардан ҳам касаллик буйрак жонда ёрлаган биринчи иши бўлган.

7. Биз Розийнинг яна бир нуздан маълумот билди касаллик тарихини бошлаганини нурамиз. У ҳам йўлса касал номидан ташқари унинг касбинини, яъни «хисобчи» қишқаринини ҳам қайд қилган. Бу эва айрим касбда ишловчилар ва маълум ҳунар билан шугулланувчилар орасида келг тарқалган касалликларини урганиш тарихида келга оҳанлигга эга.

8. «Қуланж — ичакка оғриқ берувчи илсалик бўлиб, бугинчи илсаликда табиий равишда чиқадиган ахлатинини чиқиши қийинликлади. Қуланж ҳақиқатда йўлго личок, пилин қулуи ва унга ёниб илсаликларданги сабабдан бўладиган касалликнинг «исми»^{*}. Қадимини табибот терминини сифатиде қуланждан ичаклар ва илсалик оғриқлар тушунилаган.

9. Эрта аср Шарқ табиботида, шу жумладан Розий ва Ибн Сино

* Бу ва бундан кейини қўштиришқ ичмадаги нозқлар Ибн Сино «Иб қолуларини»дан ошпаган.

еске: 3) тиреак ұрта текаси (аққал) тирек бұғиының Өлиығы жатқыз өлшеги ва ички тери өста реваларыны биринтирүачи кена.

17. Мезги дориси дейштанна муряккаб дорн түшүниладн. Шу жойыгы касаллини хаи шалатилини мүжики бұлган үч хил мүшк карыниши би «Қовун»да уратымыз. Уларныи бири хақнаа шуи дай дейишан: «Ширнн калали мүшк дориси. Бу хафақон, сөзпөдан келиб шықандган кеселликлер, қийналыб нафас өлишд фалаж, ва фалажи ва түрт буыла бир тутадыган кеселликте фойда қилади.

18. Рабу — хареклаш (астма). «Харемаллид үнекаа тешили бир касаллик бүйиб, буыга утрөгек кишиини бұғилгек ёки өгир ки қилайтган киши каби нафас өлишдөк бөшица чорласа бұдэ. Алар рабу, нафас өргөилериде биринтирнги бирдди ёрлииб өқиинилди пайда бүйеа, буыга катарн шнш пайда бүйиб, мөдде интигагалдыги кейин тешилиб оқрөгган болен бүйиди.

19. Түртинчи касаллик тарихының баёныга қарогында, касаллик аорта регургитациясыа бүйеши.

20. Бешинчи касаллик тарихының баёныга қарогында, Мухаммед ибн Хусейнның касаллиги одатдагы герлес бүйган.

21. Өлтинчи касаллик баёныга қарогында, касаллик қияояи баёныги катталышыи ски тош туфайлы қовуқ яшын ва буйрак жойыныи өдиолоаши, дей тарихи қыдик.

22. Бу елтинчи касаллик тарихи түлек бүйеагалдыги учун касаллини шықлаб бүйиди.

23. Китебде учрайдыган өлирлик ва қажм үтмөваларының қуйындагы «текасн асасн «Қовун»ның V китебидеагы «Өлирлик ва қажм бөчөвлөр»н асаснда тузылди.

Уафоз номлары	грамм билан
рыта	340
қалақ	409,5
уқия	20,75
ёнгоқ	38,25
тәсеуж	0,14
мисерд	4,25
фундуқ	3.186
дирҳаи	2,975
донәқ	0,495
хабба	0,071

24. Бу сохта табиблар таъсирети берилди қолган алим қилди дордан бири. Розий худди нуздай ашиқлардан нобилди ва уларни тақид қатади.

25. Оқ қалам дори, сурмининг оқ эланиси. Розийнинг шогирди ғо устони отаидан дийбитусе эланиси, сўндиргани табиблар эланиси ва илдани мажмаи-тайдисақ ялани тарихи-тарихини ҳам ёзиб олган.

26. Бу санжиданинг касалиги тарихининг баёноти кўра, Абу Давуднинг касалиги кўннинг шажолаши ёки ижа шилиги парда-таининг кучли биринчилиги бўлади.

27. Жуворини — форс-тоjikча туворинининг арбчалоаштирилган шакли. Унинг луганини маъноси ахати қилинади. Жуворини дейилганда метад фаолиятини ва ҳам қилиш ҳудудини аъйитириданган арилар тушунилади. Жувориниларнинг маъжумалардан фарқи улар меъдада узоқроқ ушланиб турган учун тарихий исмлари биринчи личмадан ва маъани қилиб тайёрланади.

27а. Қомид ат-Таборийнинг касали кўричак бўлади.

28. ал-Аббодийнинг касалиги: исотмадан нелангик табиби бўлганлиги билан шибдик.

29. Касалиги чечанинг бир кўриниши. Касалиги тарихининг баёноти шу нарға раъшани. Розий табиби мажорати билан чечак касалиги ва унинг оқибатида кўр бўлиб қолишдан касалини сақлаб қолган.

30. Бу касалиги тарихидан ҳақиқатан ҳам Розий ал-Хусайнибн Абдувайҳ оназалини боқувчи табиб эканиниг ама ҳам икқали кўриши. У пввал шу оназалиниг қилини даволагани бўлса, энди ўғлини даволагани. Розийнинг шундай фаолияти тўғриси билан Ғрта Шарқда, хусусан Ғрта Осийда Розий давридаёқ оназали боқувчи махсус табиблар бўлганини биланис. Шундай муҳим панини аъйитишга эга маълумотлар асосан Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган ушбу касаликлар тарихларини бизгача етиб келган.

31. Касалиги тарихи баёноти ал-Хусайнибн Абдувайҳ ўғлининг касалиги семизлиги ва икқис бўлади.

32. «Шатр ал-ғибба» — бир кун аро тўтадиган, иккичиси баъпанда буладиган икки семизлиги таркиб топучи мураккаб исотиладир.

33. Сиканжабни ёки сиканжабни форсча (сикангабни)нинг арбчалоаштирилган шакли. Бу термини сирки ва асоти сўзидан таркиб топган.

34. Ибн Идрис ал-Адъар мураккаб исотимага учраган бўлиб, таркиб ва дори билан тузалган.

35. Шиф — асосан, икки хил бўлади: 1) иф ва бурун касаликларни учун тайёрлагани; 2) ичак ва баъидом касаликларни учун тайёрлагани. Тайёрлаш: аарур дориларни ямчилгандан кейин, сў

ИБИ СИНОНИНГ «ЮРАК ДОРИЛАРИ» РИСОЛАСИ

Севинчи табиб аш-Шайх ар-Раис Абу Али ал-Хусайн ибн Абдулоҳ ибн Сино, — худо унинг азия руҳини муқаддас қилсин, — аш-Шариф Саъид Абу-л-Хусайн Али ибн Абу-л-Хусайн Али ибн Абу-л-Хусайн ал-Қасанийга ёзган. Аҳа берган неъмат эгасига ҳолне ҳамд этамо ва фазлу карамини ортгиринини ундан сўраймо.

Юрак¹ қалб дориларининг ҳукмлари ҳақида тўп-лам — қисқача бир мақола ёзишимга лозим, худо умрини узоқ қилгур, улуг Саййиддан² менга буйруқ келди. Олий буйруқларини итбат билан қабул қилдим. Улуг таъридан муваффақиёт ва хатодан неъмат тилаб сўзга бошлайман.

БИРИНЧИ ФАСЛ

Улуг таъри юракнинг икки бўшакендан чап бўшлигини руҳга ўрин ва унинг вужудга келиш жойи қилиб яратди, руҳни нафсоний қувватлар³ учун бир улов қилиб яратдиким, у қувватлар руҳ воясатидан гавданнинг турли аъзоларига тарқалади. Нафсоний қувватлар бирикчидан руҳга тааллиқли бўлиб, иккинчидан руҳ воясатин билан бадан аъзоларига ёйилади.

Таъри руҳни хилларининг латиф ва буғ қисмидан, жасадни эса хилларининг қуюқ-қасиф ва ерлик қисмидан яратгандир.

Шундай қилиб, руҳнинг хилларининг тоза ва латиф қисмига инебэти баданнинг хилларга бўлган инебэти ҳабидир. Аъзо хилларининг мизожий бир шаклда аралашиншдан вужудга келади ва хилларининг айрим тарқабий қисмларидан фойдаланмайдиган ҳолларни бу аралашини орқали қабул этишга қобилиятли булади.

Рух түрт хил хилтлар латиф қисмининг мизожий бир сурат аъзага айланадиган аралашувидай вужудга келди. натижада рух бирин таркибий қисмларави вужудга келмайдиган нафсоний қувватларини қабул этишга қобилиятли бўлади. Балки, у бошлаб файзи илоҳий билан вужудга келур. У файзи илоҳий шундайки, қабел бир нарсани бўзмасени тақвимлашнингга қобилиятли не-теъдоди тамом ва етук бўлиб, унга футур ва камчилақ етмаса, у нарсавда билқувва маъжуд бўлганларини феъдага, яъни амалга чиқаради⁴.

Ҳар бир аъзо бир хил жааҳарлик хилтлардан ташкил тошган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бири ўзига хос мизожга эгадир. У аъзоларининг ҳар биринда хусусий мизож пайдо бўлишига хилтлар миқдорининг ўзаро исобати ва хилтлар кайфиятининг аҳвали едбаб бўлади. Худди шунингдек, бизда бўлган ҳаётий, нафсоний ва табий руҳлар ҳамма буларининг шигича веналарни ҳам хусусий мизожга эгадир; уларнинг ҳар қайсиен жааҳарларни бир хил бўлган хилтларининг тоза ва латиф қисмидан таркил топса ҳам, шу қисм миқдорларининг исобати ва аралашини кайфиятининг ҳолига қараб ҳар бирининг хусусий бир мизожни бордир. Вужудга келган аъзолар сон жиҳатидан кўп бўлса ҳам булардан энг аввал вужудга келгани фақат биттасидир; унинг вужудга келишига боғланчб бошқа аъзолар вужудга келадилар. Лекин мана шу энг аввал вужудга келган битта аъзо ҳақида ҳар хил фикрлар бор. Худди шунинг сипгарин биздаги руҳларининг сонин ҳам кўрдир, бирок ҳужамоларининг энг каттаси⁵ бўлган аолнинг фикрича, энг аввал вужудга келган рух бир донадир. Бу рух юракда вужудга келди⁶ сўнгра қолган бошқарувчи аъзоларга⁷ ўтиб тарқалади. Бу бошқарувчи аъзолардан қайси биринда қарор топса, ўша ерда хусусий бир мизож пайдо бўлади.

Шундай қилиб, рух мињада шундай бир мизожга эга бўладикки, у мизож орқали ҳис ва ҳаракат қувватларинини қабул этишга қобилиятли бўлади.

Жигарда еса шундай бир мизожга эга бўладикки, у мизож орқала озиқлантириш ва етиштириш тарбия қувватларинини қабул этишга қобилиятли бўлади.

Иккин мोजда шундай бир мизожга эга бўладикки, у мизож орқали туғдириш қувватинини қабул этишга қолдир бўлади.

Гарчи шу ҳақимнинг фикрича, бу қувватларининг келиб чиқиш жойлари юрак деб ҳисобланса-да, унга қар-

ини бўлган ҳақиқатларнинг фикрига кўра кўрув, эшитув, тотув ва бошқа қувватларнинг келиб чиқиши ерларни миядир⁴. Лекин руҳ бошқа аъзога келиб ўрнашгач, назар қувватларини ҳақиқат ва тўлалиқ билан қабул этишига қодир бўлади. Масалан, кўз тавҳарининг мизожини мизож билан аралашса, кўриш қобилияти вужудга келади. Эшитиш қисқали сатҳига ёйилган асабнинг мизожини билан аралашгач, руҳ эшитув қувватига қобилиятини бўлади.

Тил остидаги юмшоқ эт чиқарадиган памикнинг мизожини руҳининг мизожини билан аралашгач, руҳ тотиш қувватига қодир бўлади.

Қарши ҳақиқатлардан бир қисmini шундай дейди: «Рух миядан аъзоларга олиб борадиган қувватнинг у аъзолар мизожига эҳтиёжини йўқдир. Аксинча, ўша аъзо ўзинга келган қувватнинг феъли нисидан фойдаланади, унинг жавҳаридан эмас.

Чуқур текширишга асосланган илмий баҳс эса мухолифларнинг бу назарияларини ёмирдан ва руҳ тўла қувватини кўра бўлган иш аъзосидан олишлигини аниқлади.

Улуг табибнинг ҳамкасбларидан бир гуруҳ кишилар юқоридаги фикрга ўхшатиб шундай дейдилар: «Бу туғилган кифосининг қувватлар тўғридан-тўғри юракдан руҳга берилади: руҳ бу қувватларни қабул қилиш қобилиятига эга бўлиш учун мия ва жигар каби бошқа аъзоларга муҳтож эмас».

Лекин философ билан текшириш бу назарияни ҳали оқламайди, балки уни ёлғонга чиқаради.

ИККИНЧИ ФАСЛ

Тангри ҳаётини ва ҳеч қандай камолот ва хайру-яхшилликларини ҳеч нарсадан қизғанимади. Аммо қабул қилувчиларининг ўзи ҳаётини қабул қилиш истезодидан ҳоли бўлганликларини учун уни қабул қила олмайдилар. Чунки ҳар бир қабул қилувчи ҳамма нарсаини қабул қила бермайди.

Шунинг учун юнг, юнг бўла туриб қилмиш суратини қабул қила олмайди, сув эса, сув бўла туриб нисонлик ҳақиқатини қабул қила олмайди.

Оламдаги жисмларнинг сон ва миқдор жиҳатидан жуда оз қисмидан ташқари кўпчилики қисмин ҳаётини қа-

бул қилган. Соғлари оздир, чунки ҳаётин қабул этмаган тўрт унсур ва табиатда унга яқин бўлганлардан иборатдир.

Миқдорлари оёдир, кичикдир, чунки бутун олам олдида тўрт унсурининг миқдори сезилмайдиган даражада оёдир. Улар айланувчи фалак-осмонларининг ҳар биридан жуда кичикдир; ҳатто кўзғолмайдиган юлдузлар ҳам унсурларининг катта бир қисмининг мавжуд бўлишига ҳақиқатдан узоқ бўлмаса-да, шундайдир. Ҳолбуки, буларнинг ҳаммасини Зуҳал⁹ фалакига қибё қилмоқчи бўлсак, бир доиранинг бир нуқтаси каби бўлади. У ҳолда Зуҳал фалаги устидаги жисмларга нисбатан қанчалик кичик бўлишига равишандир.

Таъқиқотчиларнинг фикрича, бу содда жисмларнинг ҳаёт шакли-суратини қабул қилмаслигининг сабаби шунки, бу жисмларга бошқа содда жисмлар ва ҳаётга эга бўлган мураккаб жисмлар муҳолифдирлар, бунга сабаб уларнинг қарама-қарши табиатга эгаллигидадир, чунки ҳар бирининг табиатининг бир зидди бор.

Бунинг натижасида улар осмон жисмлари билан ҳамжиёе бўлишдан жуда узоқда бўладилар; шунинг учун осмон жисмлари жисмоний ҳаётининг энг шарафлисини қабул қилишга қобилиятли унсур-жисмлар бўлгани ҳолда, элементлар ҳаётдан жуда узоқдирлар.

Мураккаб жисмларга келсак, булардаги аралашини қарама-қаршилик асосини сиздирган ва уларда бир мизож суратини пайдо қилган. Мизож¹⁰ эса қарама-қаршилик орасидаги васат-ўрталик демакдир. Ҳртачаликнинг эса, зидди йўқдир. Бунинг натижасида мураккаб жисмлар ҳаётин қабул қилишга қодир бўладилар.

Мураккаб жисмлардаги аралашини-мизож ўртачаллик жиҳатидан қанчалик такомиллашса, аралашган жисмининг ҳаёт жиҳатидан тўлароқ кэмолотни қабул қилишига шу қадар ортади. Агар бу мизож жуда мўътадиллашса, ҳатто ундаги қарама-қаршилик йўқола бариб, тенгликка юз тўтса, аралаш жисм самовий ҳаётга ҳаммакъл бўлган нутқий-сўзловчи ҳаёт билан такомиллашшига қобилиятли бўлади. Бу хил қобилият инсон руҳида мавжуддир. Қисқа қилиб айтганда руҳ, унсур-элементларнинг аралашувида вужудга келган ва осмон жисмларига ўхшаган бир ҳолга эга бўлган жисмоний модала — жисмдир. Шунинг учун руҳ ҳақида нуроний модала деб ҳужж юритилади; шунинг учун ҳам кўрувчи руҳни нур деб аталади. Яна шу сабабли кўз нур-

ни кўрсат, нафс сенилади, қоронгуликда у сиқилади, чунки ёруғлик нафсни ташувчи-маркабга ўхшаш бўлиб, қоронгулик унинг эидадидир.

УЧИНЧИ ФАСЛ

Философлар ва уларга теббе бўлган табиблар гус келингандек, хурсандлик, гам, хавф ва ғазабни шражда бўлган руҳнинг махусе таъсирланишларидан дейдилар.

Ҳар хал таъсирланиш бирон таъсир қилувчи сабаб бўлмаган ҳолда кучаяди ва заифлашади. Таъсирланишнинг кучайиши ва кучеялаиши таъсирланувчи молда қобилиятининг кучайиши ва заифлаишига боғлиқ бўлади.

Ҳакимлар қувват билан ҳақиқий истеъдод орасини возик бир суратда айирганлар: қувват икки эидада баробар суратда бўлади, истеъдод эса икки эидада¹ баробар суратда бўлмайди. Масалан, ҳар бир инсон сенишишга ва ҳафа бўлишга қодир, лекин инсонларнинг баъзиси фақат хурсандлик учун, баъзилари фақат ҳафалик учун истеъдодли бўладилар.

Ғазаб, хавф ва бошқа таъсирланишлар ҳақида ҳам ҳукм шундайлир.

Шу ҳолда руҳнинг биалуваа шодланиши, унинг шодлик билан ҳафаликдан фақат бирнга қобилиятли бўлишдан бошқадир, бошқача қилиб айтганда, истеъдод — руҳнинг икки қарама-қарши нарсадан бирнга инебатан қувватининг такомиллашувидаи иборат деса бўлади.

Бундан шу келиб чиқадикки, руҳнинг биалуваа ҳам шодланмоқ, ҳам ҳафа бўлмоги мумкин бўлса ҳам, истеъдод жиҳатидан у фақат бирнгагина истеъдодлидир. Шу нарса ҳам равшанки, руҳ жавҳарланганда шу икки иш, яъни хурсандлик ва ҳафаликнинг ҳар иккаласига ҳам қувватининг бўлиши руҳга лозим бир нарсадир, лекин иккинчисидан биринини тайинловчи истеъдод эса лозим ва шарт эмасдир, балки руҳда у бирон сабаб ва ё восита билан вужудга келади.

ТҲРТИНЧИ ФАСЛ

Хурсандлик бир турли лаззатдир. Ҳар бир лаззат эса ашловчи-идрок қилувчи қувватга хос бўлган тако-

инд маъруфани идрок ҳилолидан — сезиндан иборат-
дир.

Масалан, сезувчи қўлпат учун ширинликни ва иккин
ҳилли сезмоқ, таъаб қуввати учун ўч олинчи сезмоқ,
тушмоқ қилиш деб ўйлаш қуввати учун фойдали ичининг
бўлишини, яъни уми шин сезмоқ каби дур. Ҳар бир тақо-
ми, бир табиий ишлар ва ақсима¹² ҳар қандай қув-
ватнинг бир табиий ишин сезувчи у қувват учун дала-
лар.

Баъзи айрим қувватлар табири-табиий ҳолдан айрил-
магунча лаъзаатламаелиги мумкин. Шунинг учун лаъ-
зат табири-табиий ҳолдан чиқиндан иборат ва дома,
табиий ҳолатда турининг лаъзати бўлиши шарт ама-
деб ўйлайдилар. Бу хато бир тушунча бўлиб, зотий¹³
иарсалар ўринга ориғий иарсаларни қўйиндан келиб
чиққан «Софистика» китобидан маълумки, маъкур ҳол
иотўри ҳудосалардан биридир.

Аммо юқоридаги масалаининг баёнига келганда
шунинг айтиш керакки, идрок ҳилинадиган иарсалардан
баъзиларни фақат бир ҳолдан бошқа бир ҳолга ўтишда-
гина билилади. Масалан, ушлаб кўриш билан сиқила-
диган иарсалар шундай; чунки у иарсаларнинг кайфия-
ти унга тегиб сезиб турган кайфияти уни сезувчи аъзо-
нинг аъзо ўз кайфияти билан унга қарама-қарши бўлиб
турган бир муддатда сезилади ва сезувчи у кайфиятдан
таъсирланади. Аммо сезувчи таъсирланганидан сўнг у
жисм устида қарор топса, у вақтда жисмининг кайфияти
уни сезган аъзо учун мизож бўлиб қолади ва у энди
кайфиятни ориқ ҳис этмайди. Чунки ҳар бир ҳис бир
турли кайфиятининг бошқа бир ҳолга ўтиши натижаси-
да вужудга келади. Бирон иарса ўз-ўзидан бошқа ҳол-
га ўтмайди.

Шунинг учун илгичка ориқ касаллигига мубтало
бўлган киши куйдирувчи иситма ҳароратидан яна ҳам
ишдаатли бўлган ҳароратдан азият чекмайди. Куйди-
рувчи иситмага учраган киши эса илгичка ориқда бу-
ладиган ҳароратдан кученз ҳароратдан ҳам азиятлана-
ди. Чунки илгичка ориқдаги ҳарорат аъзоларда ўрна-
шиб, улар учун мизож каби бўлиб қолади. Куйдирувчи
иситмадаги ҳарорат эса аъзоларга тўсатдан тарқалади
ва аъзоларнинг мизожини унга қарама-қарши бўлади.

Табиблар илгичка ориққа ўхшаш касалликларни
мос келадиган мизож бузилиши, куйдирувчи иситма ка-
биларни қарама-қарши мизож бузилиши деб атайдилар.

лар. Шу нарса англанмагани, қарор тоьган ҳис эти-
луви камолотдан лаззат бўлмаслигига сабаб янрок
этилмаслиги, табиий ҳолатга эришилган бошланғичла-
ри лаззатнинг сабаби эса янрок этилишидир.

Қачонки, табири-табиий ҳолдан чиқиб билан баробар
янрок ҳосил бўлса, лаззат табири-табиий ҳолдан чиқиб
билан ҳосил бўлганга ўхшайди ва шу ҳисни лаззатнинг
сабаби деб ўйланади. Ҳолбуки, иш бундай эмас, балки
лаззатнинг сабаби таъожилнинг ҳосили бўлиб, ундан
бошқа нарса эмасдир.

Лаззатга истеъдоднинг сабаби лаззатланувчилнинг
миқдор ва кайфиятида энг яхши ҳолда бўлиши, ҳатто
моддасида нуқсон бўлмаслиги ва ўзи бўлиб турган ҳо-
латдан чиқиб бирон хил табири-табиий ҳолга ўтмасли-
гидир. Миқдорда энг яхши ҳолда бўлиши лаззатланув-
чи руҳ миқдорининг ошшидир: натижада шу сабабли
унинг қуввати кучаяди, чунки табиат илмининг воқеа-
ларидан равшанки, модданинг миқдорда ортқалиги қув-
ватнинг шиддатда ортқалигини келтириб чиқаради. Руҳ-
нинг миқдори кўнглидан унинг миқдори катта бир қис-
мининг бошланғич ерда қоллинига ва катта бир қисми-
нинг эса хурсандлик ва лаззат вақтида бўладиган тар-
қалинига кифой қилади. Агар руҳнинг миқдори оз бўл-
са табиат унга бахиллик қилади ва уни бошланғич ерда
тутиб туриб тарқалишига қўймайди.

Кайфиятда энг яхши ҳолда бўлмоқ руҳ мизожининг
жуда мукаммал, қивомининг жуда мукаммал ва ундаги
нурониятнинг жуда тўла бўлишидирки, бунинг натижа-
сида унинг осмон жисмига ўхшашлиги жуда ошади.

Лаззатланиш ва хурсандликка бўлган қобилиятнинг
сабаблари мана шулардир.

Бу сабабларнинг энглари эса аламга бўлган истеъ-
доднинг сабабларини ташкил этади. Жинс ўрида бўл-
ган лаззатнинг сабаблари билангандан кейин, нав ҳи-
собланувчи хурсандликнинг сабаблари ҳам маълум бў-
лади. Шундай қилиб, қалбдаги руҳнинг миқдори кўп,
қўнглиши яқин бўлиши билан ўндан турган модда
кўп, мизож ва қивом муътадил ҳамда нуронияти юк-
сак бўлса, унинг хурсандликка истеъдоди кўп бўлади.
Ёки бўлмаса, касалликдан янги турганларда, касаллик
билан мажолсиз қолганларда ва кексаларда бўлгани-
дек, мизож муътадил бўлмаса; яна савдо мизожлилар-
да ва кексаларда бўлгани каби руҳ энч ҳамда қивом
гайиз бўлса, у ўзининг қуюқлиги сабабли тарқала ол-

маъди. Еки руҳ касаллик билан кучсизлашганларда ва хотинларда бўлгани каби қивомда жуда суяқ ва сийрак бўлса, у вақтда руҳ тарқалиш учун етарли бўлмайди. Агар руҳ савдо мизожлиларда бўлганшдек хира ва керемигу бўлса, ундай руҳнинг ғамга истеъдоди кучли бўлади.

БЕШИНЧИ ФАСЛ

Бирин нарсаса истеъдодли бўлганга энг кучсиз сабаб ҳам етарли бўлади. Масалан, олтингугурт ёнишига истеъдодли шундай, у жуда оз олов билан ёнади, ҳолбуки, ўтин унга икки баробар олов билан ҳам ёнмайди.

Бинобарин, нафе шодлантурувчи омиллардан таъсирлашишга истеъдодли руҳга эга бўлса, у энг кичик сабаб билан ҳам сешинади. Шунинг учун шароб ичган кишининг хурсандлиги ошади, ҳатто ушн ўзидан-ўзи севишяпти деб уйлайдилар, ҳолбуки, бундай эмас. Чунки бирон нарсаса таъсир этувчисиз бир нарсанинг юз бериши мумкин эмас. Балки, шароб муътадил ичилган вақтда мизож ва қивоми муътадил, нурунвати порлақ, миқдори кўп руҳ пайдо қилади. У руҳ эса хурсандликка истеъдодли бўлади ва фойдали хурсанд қилувчи сабабларнинг энг кичиги билан ҳам сешинади; ҳамда унинг ҳозирги вақтдаги фойдали сабаблардан таъсирлашиши келажакдаги фойдали сабаблардан таъсирлашишга қараганда ортиқроқ бўлади. Шунингдек, маъзатдаги маъфратли сабаблардан таъсирлашиши тиройликдаги маъфратли сабаблардан таъсирлашишидан кўпроқ бўлади. Шунингдек, гумон орқали бўладиган таъсирлари ақл орқали бўладиган таъсирларидан ортиқроқ бўлади.

Бунинг сабаби шуки, миёда бўладиган нафсоний қувватларнинг руҳи муътадил рутубатга муҳтож бўлади; бундай рутубат фикрнинг ҳаракатига ва ақлнинг ишлатилишига тобе бўлиш учун керак. Ҳолбуки, каслик вақтида маъкур йуенида рутубатлаиши ортади, натижада нафсоний қувватлар ақлга бўйсунмайди, шу билан бирга, миёга маъжлаиш кўтарилувчи буғлар билан аралашиб ҳаракати ортади. Рутубати жиҳатидан ақлнинг ҳаракатлаштиришига бўйсунмайди, балки руҳоний латиф бўлмаган зўраки жисмоний ҳаракатгагина тобе бўлади. Истиробни жиҳатидан ҳам руҳоний таъсир

юлга¹⁴ бўйсунмай, фақат зураки жисмоний ташкилга бўйсунди. Бу ҳолда ҳақиқий фикрлашда унинг истеъмоли қийинлашади. Шундай бўлгач, унинг ҳолининг таълабига кўра, яъни мизож мўътадиллашиб, мавжланиши тўхтагушга қадар ақлий қувват¹⁵ унда қочади. Сўнгра юракда бўлган ҳаётний ҳуваитнинг хурсандчиликка бўлган истеъдоди мастлик вақтида ортади.

Юқориди баён қилганимиз сабабга кўра,¹⁶ унга ҳолис фикрий хурсанд қилувчи омиллар таъсир этмайди. Балки унга ҳис билан ҳисга тобе бўлгани ва ҳисдан қувват олган ваҳм орасида тасаввур этувчи шодланттирувчилар, ёки ҳис билан нафсоний қувватларни истеъмоли қилишда унда ёрдам олиб қувватланувчи фикр орасида тасарруф этадиган шодланттирувчилар таъсир кўрсатади. Чунки ҳис ички руҳни қаттиқроқ етгади ва унга ҳаракатга солишда ақлдан кучлирақдир. Ҳатто ҳандаса ва бошқа илмларда бўлгани каби ички руҳ ақлга бўйсунмаса, унга қарши ақл ҳисдан ёрдам олади ва ҳис васитаси билан унга имконият туғилади.

Шундай бўлгач, келажак гўзал ва ақлий шодланттирувчиларнинг шароб ичувчининг нафсида таъсири оз бўлиб, уни лаззатли ва яхши шодланттирувчилар, хусусан, дарҳол мавжуд бўлган шодланттирувчилар эгалдайди; ичган кишининг таъсуротга истеъдоди кучли бўлгани учун унга болаларда бўлгани каби энг кичик сабаб ҳам етарли бўлади. Аммо бу томонлари тушунилмасдан ичган киши сабабсиз секинди деб уйлаш беҳуда факранд.

Шодлик билан ғамнинг сабаблари кучли ва заиф бўлади; улар киа маълум ва комаълум бўлишлари мумкин.

Кўп одат этилган нарсалар маълум бўлмаган сабаблардандир. Чунки кўп одатланган нарсани сезилмайди.

Шодланттирувчи ва ғамланттирувчи сабаблардан кучли ва заиф — очиқ-ойдиқ бўлганларини тапириб ўтиришга ҳожат йўқ.

Иккинчисига келсак, у ҳиснинг оламдаги тасарруфи кабиларки, бунинг лаззат беришига эҳдиининг ғам бериши далилдир. Энди эса зулматда яшашдир. Яна, масалан, кишининг ўзига ўхшашини кўриши кабиларки, бунинг шодланттиришига ёлғизлигининг ғамгиллик келтириши далилдир.

Бу кил сабабларга яна «Риторика», яъни «Хитобот китоби»да энкр этилган қўлидаги омиллар мисол бўла

оладан дарҳол муродга эга бўлмоқ, бирон қаринликкениз
уз истетиға мусофиг янашда давом этмоқ; шунингдек,
бироз ва умидлар, ўтган нарсаларни эсламоқ, келажакка
умид қилмоқ, ўзини овутмоқ, суҳбатлашмоқ, ҳайрон
қилимоқ, қизиқмоқ, таажжуб, ажаблантирмоқ, суҳбатига
дўстнинг аҳамият бериши, ёрдамлашмоқ, алдамоқ,
товламоқ ва бир озгина нарсада бўлса ҳам галаба қо-
зониоқ.

Бу ишлар истак ва одатларга кўра ўзгаради. Инсон
булардан қатъийи ҳоли эмас. Инсонлар енгил таъсирни
да буларнинг оқимида оққан ҳам берувчи сабаблардан
ҳам ҳоли бўлмайдилар. Бироқ, истиснод бир нарсанинг
икки тарафидан бирнга хос бўлганда, иккинчи тараф
сабаблари кучли бўлмагунча улардан таъсирланмади,
аммо махсус бўлган тарафнинг сабаблари заиф бўлса
ҳам улардан таъсирланади. Масалан, маст одам шундай,
у юқоридagi сабабларнинг бири билан ҳам шодланишда
давом этади. Ҳолбуки, савдойи мизожли¹⁷ ва хира руҳли,
кишининг ғамгинлиги мазкур сабабларнинг тескариси
бўлган ҳам ва ваҳшат берувчи сабаблар натижасида
давом этади. Масалан, юз берган хатарлар, кўрган алам-
лари, нафрат, қўпол муомала ва адоқалар, келгусида
буладиган қўрқувлардан ваҳималаниш, ақли инсон-
нинг у қадар аҳамият бермайдиган шу дунёдан айрилвиш
каби нарсаларни ўйлаш; қилиниш лозим бўлган муҳим
ишларни ўйлаш, бирон ҳодиса туфайли машғулот ва
фикр қилишдан ажралвиш, муродда қимчилик бўлиши ва
санаб бўлмайдиган даражада кўп бошқа нарсалар
каби.

Булар ва унга ўхшаш ҳодисалар ғамга истиснодли
кишиларнинг кўнглига келиши билан у кишини ғамга
солади.

Савдо мизожли киши эса ҳаёли кучли бўлгани учун
унинг ҳаёли ғамланишига буладиган манзаралар кел-
тириб уни ваҳшат ва қоронғу фикрларга туширади. Яна
ҳам йўқолмай бу нарсалар гўё доимо бўлиб тургандек
туйилиб, улар ҳам ва хавфдан қутулмайдилар.

Савдойи кишиларда ҳаёлининг кучли бўлиши кишининг
ўрта қоринчасида бўлган руҳининг мизожли савдоининг
берган қуруқлиги билан қуруқлик пайдо қилиб ҳаракат-
тининг енгиллашшидандир. Яна биз нафе илмидаги
шарҳларимизда илоқ этганимиздек, ақл руҳининг ёмон
мизожидан истиснод этмай юз ўгиради.

Хурсандлик ва ғамга бўлган истеъдоднинг ҳамма сабаблари ҳам руҳнинг жавҳарига миқдор ва сифатда қўшилган сабаблардан эмас. Балки яна бир бошқа гуруҳ мафсоний сабаблар борки, булар руҳни бу икки кидан хурсандлик билан ғамдан бирга ҳазирлайди.

Бу иккинчи гуруҳ сабабларининг руҳни тайерлашлари руҳнинг миқдори ва сифатига кирган биринчи гуруҳ сабаблардан бирининг юзига чиқиши — худуси орқали бўлади, яъни улар билан руҳнинг мизожи ва қивоми муътадиллашади, миқдори кўпаяди, табиати муттасилдоний бўлади, шундай қилиб сабаблар руҳни хурсандликка ҳазирлайди. Ёки мазкур нарсаларга энд сабаблар юз беради ва улар руҳни ғамга ҳазирлайди¹⁶.

Шундай қилиб, у ташқи сабаблар биринчи сабаблар бўлади, бу жавҳари, яъни руҳнинг жавҳарида юз берган сабаблар эса иккинчи ва яқин сабаблар бўлади¹⁷.

Узоқ сабаблар дейилган оризий сабаблар сои жиҳатидан теклашган бўлмайдилар ёки уларни санаб кўрсатиш қийиндир. Лекин, факримча, ҳаммасини бир маъно остида тўплаш мумкин: андди бўлган ҳар бир таъсир такрорланса, у таъсир натижасида қувват ортади ва истеъдодга айланади.

Яхшиси бу маънони истиқро²⁰ йўли билан язоҳ этамиз ва айтаманки, бир жисм эгар кетма-кет бир неча мартаба иситилса иситишга истеъдод пайдо қилади; совутилса ҳам шундай бўлади; бирон жисмнинг бўлакларини сийрақлатилса ёки энчлатилса ҳам шундай бўлади.

Ички қувватларнинг ҳам таъсирлари ва таъсирланишлари такрорланса, улар учун кучли бир малака ҳосил бўлади. Ахлоқ ҳам шундай вужудга келади. Шундай қилиб, бундаги сабаб қуйидагича бўлса керакки бир нарсада доний таъсирланиш юз берса, бу таъсирланиш у нарсанинг жавҳарига муносиб бўлади. Бир нарсага муносиб бўлган нарса унинг эндлига қарма-қарши бўлади; энднинг қарам-қаршиси такрор вужудга келса, нарсанинг эндини қабул қилиш истеъдодга камакди, натижада у эндининг қарам-қаршисига бўлган истеъдод ортади. Юқоридаги маънони истиқро орқали ва машҳур нарсалардан олинган қисс йўли билан баён шундан иборатдир.

Бу фикрни далил билан ҳам исбот этиш мумкин, аммо у вақтда сўз узайиб ўқувчиларни зериктиради.

Демак, шундай бўлган, хурсандликнинг кетма-кет давом этishi табиатин хурсандликка тайёрлайди, ҳамини кетма-кет бўлган эса кишини ҳам ва сиқилишига тайёрлайди.

Табиат баъзига ўхшаш бўлган қараш ва баёнига келганда муви айтаманки, хурсандликдан доимо икки нарса пужудга келади: биринчиси табиий қувватнинг кучайishi, иккинчиси хурсандлик — руҳни ёйилишига олиб келган учун руҳнинг сийракланувиidir.

Табиий қувватнинг кучайishiга хурсандликнинг сабабларидан бўлган уч нарса эргашиб келади: биринчи, руҳ мизожининг муътадилланиши; иккинчи руҳдан тарқалган қисмининг ўзинга кўпроқ моддаларнинг пужудга келиши; учинчи, руҳни тарқалиб кетишининг истилождан саклани.

Руҳнинг сийракланишига икки нарса тобе бўлади: биринчи, қишми, яъни тарқибни латиф бўлгани учун ҳаракат ва ёйилишига қобилият; иккинчи руҳнинг ёйилиши билан санқ ҳаракат этатилган томонидан бошқа томонга ҳаракат қилиши натижасида руҳга озиклантирувчи моддасининг тортилиши. Чунки бу сифатда пужудга келган ҳар қандай ҳаракат орқасида бўлган нарсани ўзинга эргаштириб тортади. Бунинг сабабини бу ерда айтиб ўтиришимизга ҳожат йўқ. Бу ҳақда қуйидаги мисоллар билан қаноатланамиз: олдиди оқувчи сувлар орқасидаги сувларни тортади; шамоллар ҳам, қортиқлар ичидидаги тери, шунингдек зарроқда²¹ асбобидаги сувларда ҳам шундай бўлади. Худди мана шу маънода хурсандликнинг такрорланиши хурсандликка тайёрлайди. Аммо ҳам такрорланса, унинг устида қувват ортади. Чунки ҳамга икки нарса тобе бўлади: биринчи табиий қувватнинг заифлиги; иккинчи руҳнинг шиддатли сиқилиши ва бўгплиши сабабли тутма ҳарорат сўниб, натижада юз берган совуқликдан руҳнинг қуюқлашуви. Буларга эса юқориди биз айтган нарсаларининг андиги тобе бўлади.

Шундай қилиб, маълум бўлдики, хурсандликнинг кетма-кет бўлиши руҳни хурсандлик учун ҳазирлайди, ҳамининг кетма-кет бўлиши эса руҳни ҳамга ҳазирлайди. Қувноқ бўлган кишига тамлантирувчи сабабларининг энг кучлисигина таъсир қилган ҳолда, хурсандлантирувчи сабабларининг энг кучсиз ҳам таъсир қилади. Ҳамларга мубтало кишининг ақоли эса бунинг андидир.

ЕТТИНЧИ ФАСЛ

Бу ерда, яъни юрак бобида бир ҳол бор, унга юрак заифлиги дейилади, яна бошқа бир ҳол бор, унга танаҳ-хуш²² ва кўкрак, яъни юрак сиқилиши дейилади. Бу иккаласи бир-бирига ўхшаса ҳам ораларида фарқ бор.

Шунингдек, бу ерда бошқа бир ҳол бор, унга юракнинг қувватланлиги дейилади. Яна бошқа бир ҳол бор, унга эса кўкракнинг баълиши ва шодлиги дейилади. Бу иккаласи ҳам бир-бирига ўхшаш бўлса-да, ораларида фарқ бор.

Мазкур икки группадан ҳар бирининг икки қисми бир-бирига ўхшаш, чунки у иккаласи кўп ҳолларда бир-бирига лозим бўлади, яъни бир-биридан айрилади.

Биринчи группанинг икки қисмини икки таъсирланувчи ҳол, иккинчи группанинг икки қисмини эса икки таъсирли ҳолдан иборат деб ҳисобланади.

Ҳар икки группанинг ҳар икки қисми орасида очиқ фарқ бор.

Биринчи фарқ. Биринчи группанинг ҳар икки қисми бир-биридан айрилмайдиган эмас, шундай ҳилиб, ҳар бир юраги заиф бўлган киши ҳафа бўлувчи бўлмагани каби, ҳар бир ҳафа бўлувчининг юраги заиф бўлавермайди. Шунингдек, ҳар бир қалби кучли киши шодланувчан бўлмаганлиги каби ҳар бир шод киши ҳам кучли қалб эгаси эмасдир.

Иккинчи фарқ. Буларнинг таърифлари бошқа-бошқадир. Чунки юрак заифлиги хавfli ишга кўра ҳам қалбнинг унга чидай олишлигининг озлиги жиҳатидан бўладиган ҳолдир. Кўкрак-юрак сиқилиши эса ваҳшатли ҳолга кўра ҳам қалбнинг унга чидай олишлигининг озлиги жиҳатидан бўладиган ҳолдир. Хавfliдан мақсад баданга азият берадиган нарсадир, ваҳшатли нарсалар эса нафсоний азият берадиган нарсалардир.

Учинчи фарқ. Бунда донхий равишда юз берадиган руҳий ҳолисалар турлича бўладилар, чунки қалб заифлиги қочиниға ҳаракат қилади, юрак сиқилиши эса қайтаришига ва қарши туришиға ҳаракат қилади. Аммо кўпинча қочмоқнинг энди булган олишиши ва танилашишиға интилади. Шунингдек, қалб заифлиги бир орза сифатида юз берганда ҳаракатлантирувчи қувватни бўлантиради. Юрак сиқилиши эса ҳаракатлантирувчи қувватни қўлиниға кўзготади ва ҳаракатлантиради.

Кер — аман дептам кепантур пахк фиркрас тарпор-
паннин на гинак йи оман орай хадиминур тарпордан-
ин бинак нахто ойнак. Шинт нахто ойнак тарас-
мур суп каярп зарон шини хам сагаб ойнак. Акко

ТРИКТИМПИ ПАЦИ

Кер — аман дептам кепантур пахк фиркрас тарпор-
паннин на гинак йи оман орай хадиминур тарпордан-
ин бинак нахто ойнак. Шинт нахто ойнак тарас-
мур суп каярп зарон шини хам сагаб ойнак. Акко

Кер — аман дептам кепантур пахк фиркрас тарпор-
паннин на гинак йи оман орай хадиминур тарпордан-
ин бинак нахто ойнак. Шинт нахто ойнак тарас-
мур суп каярп зарон шини хам сагаб ойнак. Акко

Кер — аман дептам кепантур пахк фиркрас тарпор-
паннин на гинак йи оман орай хадиминур тарпордан-
ин бинак нахто ойнак. Шинт нахто ойнак тарас-
мур суп каярп зарон шини хам сагаб ойнак. Акко

1. **Содержание**
 2. **Введение**
 3. **Глава I. Общие положения**
 4. **Глава II. Организация**
 5. **Глава III. Финансы**
 6. **Глава IV. Производство**
 7. **Глава V. Контроль**
 8. **Глава VI. Заключение**

Содержание

1. **Содержание**
 2. **Введение**
 3. **Глава I. Общие положения**
 4. **Глава II. Организация**
 5. **Глава III. Финансы**
 6. **Глава IV. Производство**
 7. **Глава V. Контроль**
 8. **Глава VI. Заключение**

1. **Содержание**
 2. **Введение**
 3. **Глава I. Общие положения**
 4. **Глава II. Организация**
 5. **Глава III. Финансы**
 6. **Глава IV. Производство**
 7. **Глава V. Контроль**
 8. **Глава VI. Заключение**

Үч оқишга қаратилган ҳаракати жуда шиддатли бўлмайди. Ҳамда ғазаб жуда кучлига қаратилган бўлмаслиги билан бирга жуда заифга ҳам қарши қаратилган бўлмайди.

Балкики, агар ғазаб тез ўтиб кетса, унинг сурати хаёлда тавқоралинмайди ва йўқ бўлиб кетади, натижада кек ҳосил бўлмайди. Үч олинш орзуси ва ўч олиншга қаратилган ҳаракат жуда кучли бўлса, кекнинг кучлилигига қарши бўлганган яна икки хил ҳол юз беради. Бирин: бутун ҳамма нарсанинг ўч олинш шарафига бўлган ҳаракатга тортилиши ва хаёлини азият берувчи маънода тасвирлаш қилишдан ва унинг тобелари ва қўшимчаларини хоҳлашдан сақлаш ҳамда уни эса ўрнашиб қолишига йўл қўймасликдир. Чунки ҳаракатга келтирувчи қувватнинг иши доимо нафесни идрок этувчи қувватдан сақлашдир ва аксинча²³.

Шунингдек, ташқи қисмининг иши нафесни ички томондан четга қолдиришдан иборат ва аксинча.

Иккинчи ҳол: ўч олинш шавқни жуда шиддатли бўлса ва у шавқни синдирадиган хавф бўлмаса, шавқнинг таъкидлашини натижасида исалган нарса хаёлда гўё эришилган нарса даражасига кўтарилади. Чунки қайси сурат тарафига бўлган ҳаракат кучли ва жуда тез бўлса, хаёл у суратни маъжуд нарса каби хаёл қилади. Талаб қилинган нарсанинг сурати хаёлда маъжуд нарсанинг сурати каби ўрнашса хаёлда унинг олдида, ҳаракат тугалланадиган бир нарсанинг сурати каби сурат ҳосил бўлади. Натижада хаёдан шавқ кўтарилади ва хаёлда унинг сурати кўринмайди. Шундай қилиб, шавқ зеҳини қарор топмайди ва бунинг натижасида кек ҳам вужудга келмайди.

Азият берувчи омиа подшоҳлар каби зўр ва ҳайбатли бўлса, ундан ўч олиншдан чўчини ва кўрқини ўчга бўлган шавқнинг суратини нафсда давом эттишига қаршиллик қилади. Бу ҳолда фикр ва хаёлда шавқнинг сурати кўринмасгани каби азиятнинг сурати ҳам кўринмайди; аксинча олиншига эмас, балки қочинишга шавқни бўлган хавф кўринади. Шунинг учун бундай вақтда кек сурати нафсда қарор топмайди.

Болаларга ва заифларга келганда, булардан ўч олинш имконининг осонлиги ва булардан кўрқинининг озлиги сабабли ўч гўё олингандек туйилади. Чунки жуда қулай бўлган нарса хаёлда вужудга келганга ўхшаш бир ҳолни олади. Хаёл эса бирон иш ҳақида у ишнинг ўзига

кўра эмас, балки, ўанда рўй берган таъсирга кўра ҳаракат этади. Бу ҳолда енгил бўлган нарса хаёл олдида эришилган нарса каби бўлган, эанфлардан уч олмиш мавжуд нақд каби бўлади ва ўч олмишга бўлган шавқ дарҳол кучини йўқотади; ҳеч қандай шавқ кўришмайди, кек ҳам вуҷудга келмайди.

Далил: Хаёлийнинг рағбат ва рағбатсизликдаги аҳволли ўхшашликларига асосланган бўлиб, ҳақиқатларга асосланмагандир. Асални қустирувчи аччиқ нарсага ўхшатишган вақтда инсон ундаи нафрат қилади. Яна бошқа хил яхши таомларнинг жисм рангларини ва шаклларини жирканч жисмларининг ранг ва шаклларига ўхшатишга ҳам шундай бўлади. Холябузи, оқд бўлиши шундай бўлишини тасдиқ этмайди. Яна кўннинг учуви, бирон иш ва шавқ ҳаракатининг шиддатидан еки етишишининг қулайлиги туфайли эришилмиши мумкин бўлган натижа борга ўхшаса, хаёс ундаи худди мавжуд нарсадан таъсирлангандек таъсирланади, натижада кек ҳам бўлаётди.

Энди раишан бўлдики, бу фаслдан олдинги фаслда биз томондан зикр этилган сўйиш мизож²² кек учун жуда қобилиятлидир.

ЭНИНЧИ ФАСЛ

Шодлик берувчи дорилар еки маъкур маълум сабабларнинг бири орқали шодлик беради, масалан, шароб каби руҳни тарбиялаб озақлангирини каби, еки марварид ва опак каби ўзининг тизиклиги билан руҳни раишан қилиш ва еритиш орқали; еки Қобул ҳалиласи, қаҳрабо ва маржон каби руҳни тўплаш ва ундаи тарқалиб сифраклашганини тезлик билан бўлишига қаршилик қилиш орқали еки дарунак каби қиздириш билан руҳнинг модаласини мўътадиллаштириш орқали; еки гул суви²³ ва кофур каби унинг мизожини синутиб мўътадиллаштириш орқали; еки дарини ва лхши худди хўкэтлар²⁴ каби руҳнинг мизожини лаззат берувчи табиий бир муносиблик билан кучайтириш орқали.

Еки говзабон ва дожувард каби савлоли ифлос бутини хайлаб чиқариш орқали шодлик берилади.

Еки булардан ҳосил бўлган сабзбларининг қушқилиши орқали шодлик берилади; масалан, маржон, дарунак ва говзабонлар шундай, бу ҳақда кейинги фаслларда гапирилади.

Еки дорилар ўзига хос, аммо моҳияти мажхул бўлган хусусиятлари билан шодлик берадилар. Масалан, ёқут шундай²⁷.

Ёки мушк ва акбар каби мажхур сабаблардан бирига биргалашган хосияти орқали шодлик беради; чуқки бу иккови ўз хосияти билан бирга ўзларига биргалашган сабаб билан хурсанд қиладилар; бу сабаб эса руҳни озиклантирувчи ҳиддир. Олма шарбати ҳам шундай ўз хосияти билан хурсанд қилади; бироқ руҳнинг мизожини жуда иссиқ бўлса, у ўзининг номаълум-мажхул хосияти ва маълум сабаб, яъни совутиши билан шодлик беради. Яна дарунак ҳам шундай; у ўз хосияти билан шодлик беради. Аммо руҳнинг мизожини совуқ бўлса, дарунак ўз хусусияти билан руҳ мизожини киздириб, муътадиллаштириши орқали шодлантиради. Бъъзан хусусият бирдан ортқи маълум сабаблар билан биргалашиб келади.

Хосиятга биргалашиб келадиган сабаблар ё умумий бўлади, ёки жуъбий бўлади. Агар улар умумий бўлса, у ҳолда юрак заифлиги ва ҳам ҳазинлик учун бўлган сабабларнинг ҳаммасида ҳам мутлақо ислоҳ, яъни тuzатишга муҳтож бўлмайди; масалан, яхши ҳидли нарсалар шундай. Агар жуъбий бўлсалар бляъзи ҳолларда ислоҳ элишига эҳтиёж туғилади: масалан, олма шарбатининг совутиши каби. Чуқки олма шарбати бир мизожга кўра шодлантирувчи бўлиб, иккинчи бир мизожга кўра шодлантирувчи эмасдир. Агар биз олма шарбатини унинг шодлантирувчи хусусияти туфайли совуқ бир мизожда қўлланганини хоҳласак, унинг совуқлигини бирон нарса билан синдираминз.

Жуъбий сабабларни тuzатишда энг тўғри йўл шундай нарса билан тuzатишки, у нарсада талаб қилинган кайфият билан бирга шодлантирувчи хусусият ҳам бўлсин. Масалан, мизожини совуқ бир кишига олма шарбатини берган вақтда унинг шодлантириши хусусияти бўлган озгина мушк билан аралаштириш керак.

ЭН БИРИНЧИ ФАСЛ

Руҳ моддасига уйғун ва мос бўлган кайфиятларга руҳнинг сезими қуваатлари зўр ҳоҳиш билан мойил бўлади, қояган руҳ моддаси эса табиий равишда, яъни ошатлагича мойил бўлади. Масалан, яхши ҳидли нарсалар ва ширинликлар кабиним, ҳидлаш ва тотиш қув-

вати буларни истайди. Табиий қувват ва ҳабий қувват эса буларга табиий равишда мойил бўлади.

Уз қувватда бошқа бир дорига баробар бўлган дорилар ширинроқ ва яхши ҳидлироқ бўлса, у фойдалироқ бўлади. Чунки жигар ва бошқа аъзодаги тортиш қуввати уларни кўпроқ қабул қилади; агар улар овқат хилдан бўлса, руҳ улар билан озиқланади; агар улар дорилдан бўлса, руҳ улардан тезроқ таъсирланади. Бироқ, ҳиднинг ўрни буғ ёки туғунга мансуб бўлган айтиш мўлладир; ширинликнинг ўрни эса ер моддасига мансуб бўлган тигиз мўлладир. Шунинг учун яхши ҳид руҳни яхшироқ озиқлантиради, ширинлик эса баданни кўпроқ озиқлантиради.

Юрак дориларида ширинликка нисбатан яхши ҳидликка кўпроқ риоя қилинади, жигар дориларида эса ҳидликка нисбатан ширинликка кўпроқ риоя қилинади. Чунки юрак руҳ озиғининг вужудга келиши учун, жигар эса бадан озиғининг вужудга келиши учун манбадир. Бироқ, жигар дориларида ҳидга бериладиган эътибордан кўпроқ бўлади. Чунки жигар табиий руҳнинг манбадир. Аммо тадқиқотчилар фикрича, руҳнинг вужудга келиш ўрни эмас, фақат қарор топган жойдир. Фақат таъбат тарафига эътибор берувчилар наздида эса унинг вужудга келиш ўрни ҳаманр.

Шундай қилиб, табиий руҳ яхши ҳидли нарсаларга томон интилади, улар билан озиқ олади. Табиий қувватлар эса, шубҳасиз, табиий руҳнинг қуввати билан қувватланади.

УН ИККИНЧИ ФАСЛ

Хусусият ҳақиқатда табиатдан бошқа бир нарсас эмас.

Табиатнинг таърифи шундай: табиат ҳар қайси нарсанинг ўз-биззоғ ҳарикати ва тинчлигининг бошланғичидир. Бироқ, табиатнинг зотий бўлган бошқа ишлари хусусиятга оиддир. Бунга қарамай, ҳақиқатда хусусият табиатдан фарқ қилади: хусусият махсусроқ табиат умумийроқдир. Фақат оддий кишилар наздида табиат, билан хусусият бошқа-бошқа нарсалардир. Аммо ҳақиқатга келганда шунинг айтиш керакки, вужудга келиш ва бузилишга қобилиятли бўлган табиий жиёмларнинг асосини ташкил этувчи элементларда уларнинг содда

ҳолида баъзи бир дастлабки фаол қувватлар юз беради, масалан, олов, ер, сув, ва ҳаво қувватлари. Бу унсурлар бошқаси билан бирлашиб, уларда милож ҳосил бўлганда бошқа иккинчи фаол қувватларни қабул этишига қобилиятли бўлади. Бу ҳақда икки хил назария бор:

1) баъзилар материя — ҳаюлода бирон сурат ҳосил бўлса у сурат материяга аввал бўлмаган бир қобилиятна беради, дейдилар.

2) бошқалар эса материяда олзидан бутун қобилиятлар маъжуд бўладди ва ундан айрилмайди, дейдилар. Биринч, материяда бирон сурат ҳосил бўлса, у материянинг баъзи қобилиятларини қайтарлади. Аммо сўнгра у суратни бекор қилувчи иккинчи бир сурат ҳосил бўлса, аввалги суратнинг қайтарилишини йўқотади, натижада материя табиий равишда ўзида бўлган қобилиятларга қайтади²⁹.

Ҳар қандай бўлса ҳам баъзи суратлар ва қувватлар борки, улар жисмлар содда ҳолда эканида бўлмайдилар, балки уларда бўлган қобилият соддалик ҳолатидан сўнг тугал вужудга келади. Масалан, магнитдаги темирни тортиш қуввати каби.

Шу икки қувватдан³⁰ биронтаси ҳам унсур-элементнинг ўзидан ҳосил бўлмайди; балки табиқарида келади, яъни улар ҳар нарсага тарқалуви ва ҳамма маҳрамадаги қувватни феълга чиқарувчи фаъли илоҳий³¹ орқали икки вақт билан ҳосил бўлади: биринчи хил қувватлар биринчи қобилият билан бўлади, иккинчи хил қувватлар эса миложи билан бўлади, бироқ милож уни фақат қувватни қабул этишигагина тайёрлайди. Миложнинг ўзи қобилият ҳам эмас ва унинг фонли ҳам эмасдир.

Ҳосилат ҳақидаги сўроққа берилган жавобнинг натижаси, маълум бўлган табиат ҳақидаги саволга берилган жавоб кабиндир.

Бирон киши «олов нима учун куйдиради» деб сўраса, унинг жавоби: «нисинқ бўлганлиги учун» дейишдан бошқа нарса бўлмайди. Бу жавобнинг маъносин эса «олов ўз табиатида куйдирувчи қувватга эга бўлгани учун» дейишдан бошқа нарса эмас.

Шунингдек, бирон киши «магнит темирни нима учун тортади?» деб сўраса, жавоби: «магнит табиати билан темирни тортиш қувватига эга бўлганлиги учун» дейишдан бошқа бир нарса бўлмайди. Маълумки, оловнинг ҳарорати билан ёндирилишини билган киши ҳақи-

қий ҳолини билган бўлиб, у модонликка мансуб эмасдир. Шунингдек, магнит тоши темирни тортади, чунки унда торттириш кучи бор ва ҳарорат деб аталувчи қувватнинг табиати куйдирishi бўлганидек, бу қувватнинг табиати торттириш бўлишини билган киши ҳам ҳақиқий ҳолини билган бўлиб, модонга мансуб бўлмайди. Лекин куйдирувчи қувватга ном қўйилган, торттириш қувватига эса ном қўйилмаган ва куйдирувчи қувват маълум ва машҳур бўлиб, торттириш қувват ноиниқдир.

Аmmo бир нарсага берилган ном уни маълум қилмайди, шунингдек бир маънонинг оти бўлмаса, бундан у маъно билдирмайдиган бўлиб қолмайди. Сўнгра маълум ва машҳурлик номмаълумликни йўқота олмаганини каби, ноиниқлик ҳам билмасликнинг сабаби бўлмайди.

Бу жавоб оддий кишиларни қаноатлантирмайди, чунки, ундай кишининг фикрича, жисмдан вужудга келадиган ҳамма феъл ва таъсир ё несиқликдан, ёки совуқликдан, ё ҳўлликдан, ёки қуруқликдан, ё отириқликдан, ёки енгилликдан, ё ҳаракатдан, ёки оддий жисملарда мавжуд бўлган бошқа бирон сабабдан соанир бўлади.

Бирор киши шу сабабларнинг биронтасига ишбат берилмаса, ва унинг қандай йўл билан вужудга келгандлиги аниқ билинмаса, оддий кишилар у кишини келиб чиқиш сабабини номмаълум деб ҳисоблайдилар. Ҳолбуки, бундай эмас. Аниқча, ақл ҳар нарсага қандай йўл билан вужудга келишини — табиий қувватданми, кафеоний қувватданми, ақлий қувватданми ёки арабий қувватданми вужудга келгандлигини билади. Магнит темирни нима сабабдан тортади, масалладаги қийинчиликка шунини айтиш керакки, у темирни ўз несиқлиги, ёки совуқлиги билан ёки ўзидаги нафе билан ёки ўзидан чиқувчи нлмоқ шаклидаги жисملар воситаси билан ёки ўз табиатидаги темир табиати билан ўхшаш бўлиши билан, ёки ўзидаги бўшчиқ сабаби билан тортади дейиш нотўғридир; бироз диққат қилинса, бу сўзларнинг нотўғрилиги очилади.

Сўзнинг тўғриси шуки, худди ўсимлик мизож билан озиқланиш қувватига эга бўлганидек, магнит ҳам мизож билан торттириш кучига эга бўлади. Торттириш кучининг нима учун магнитда бўлиб, бошқа жисملарда йўқлигининг сабабини билмасликка келсак, бу масала биз баҳс юритаётган масаладан бошқадир.

Бу масалани билмаслик икки хилдир: биринчиси фаол, яъни таъсир этувчи мабдаъларга³² қиссадир, яъни бу қувватларни вужудга келтирувчи маъбаларни билмасликдир. Экинчи шу қувват вужудга келадиган мабдаънинг аҳволини билмасликдир. Бу билмаслик маълум табиатдан ташқари хусусиятга тегишли эмас.

Иккинчиси қабул қилувчига инсбатандир, яъни нима учун шу жисм бу қувватни қабул қилишга қобилиятли бўлиб, бошқаси бўлмаслигининг сабабини билмасликдир.

Бу билмаслик ҳам фақат хосиятга маҳсус эмас, балки бизнинг билмаслигимиз ранглар, ҳидлар, нафсоний қувватлар ва бошқа нарсаларга оиддир. Биз мана шу қувватлар ҳақида шунини биламизки, уларнинг амалда мавжудлиги фаол бошланғич омиллар туфайли ҳосил бўлади ва бу омилларнинг сабаби улур таъғридир. Яна биламизки, бу қувватлар модданинг мизожга тобе бўлган маҳсус бир қобилиятидан вужудга келади. Лекин биз бу вужудга келиш ва йуқ бўлиш оламида бўлар эканми, у мизождаги оддий моддаларнинг инсбатини билмаймиз.

Бизнинг мағнитда бу қувватнинг юзага чиқариш сабабларини билмаслигимиз, нарсаларни қандай сабаб билан қизил ва сариқ ранг олишга қобилиятли бўлиш-лигини, ҳатто баданнинг нафсга қандай сабаб билан қобилиятли бўлишини билмаслигимизга қараганда кўпроқ таажжуб қилинадиган бир нарса эмас. Бироқ, маълум бўлган ва одатланилган ишларда таажжуб қолмайди; кишилар уни баҳс мавзун қилишга аҳамият бермайдилар. Модир нарсалар esa таажжубни жалб этади ва у ўз сабаби ҳақида баҳс ва фикр юритишга чақиради.

Қисқача қилиб айтганда, хусусият инсурлардан таркиб топган жисмларда улур фойз билан мавжуд бўлган бир табиатдир: у жисмларда маҳсус қобилиятларга фойдали бўлган маҳсус мизожлардан вужудга келади. Хусусият ҳақида тадқиқотга мувофиқ гапириладиган гап шу. Лекин баъзилар одат бўйича табиатдан бошқа деб ўйламайдилар. Уларча хусусият аралашини билан пайдо бўлувчи баъзи жисмларда мавжуд бир қувватдирки, у қувват сабаби билан бошқа бир жисмда одатдаги маълум табиатнинг ташқарисиди бир иш — таъсир содир бўлади. Табиат esa бир қувватдирки, оддий жисмлар у қувват сабаби билан ишларини бевосита ўзлари

қилаллар, Омжа ва назариячиларнинг заифлари бу фикрладирлар.

Агар олов нодир нарса бўлиб узоқ мамлакатлардан келтирилдиган бўлганда эди, унинг хосиятини юқори кўяр ва олов хосиятининг сабаби ҳақида бошқа хосиятлар сабабларидан кўра кучлироқ баҳс этар эдилар. Чунки оловдан келиб чиқадиган таъсирлар жуда ажойибдир. Нега шундай бўлмасинки, кўриш олов ҳузурда қувватдан феълга чиқали³³ у тўғри кўтарилади ва кучи етган нарсаларининг ҳаммасини юқорига кўтаради. Бир соат вақт ичида озгина оловдан жуда катта нарсалар пайдо бўлади. У учраган нарсани буюқ қилади ва уни моддасига — жавҳарига айлантиради. Ундан бир миқдорни олиш камайтирмайди.

Уйримга қасам ичмагани, оловнинг таъсири магнитнинг темирни тортишидан ва бошқа хоссалардан ута ажабланарлидир. Бироқ, оловнинг машҳурали ва кўп кўрилиши унда таражжубни ва унинг сабаби ҳақидаги баҳсни кўтаради. Магнитнинг ишени кўрганларда эса таражжуб пайдо бўлади ва бу ҳол унинг сабаби ҳақида баҳс қилнишга чиқиради.

УН УЧИНЧИ ФАСТ

Юрак дориларидан баҳс қилганимизда бир жамъага муштарик бўлган барча синф дориларининг таъсири ва фойдаларини бу бобда экир этмоғимиз лозим. Бундан олдин бутун дориларнинг сифатларини қондаси бўйича сўзлаб ўтаемиз. Шундай қилиб айтаемиз:

Дориларнинг сифати икки турлидир: биринчи, баданининг дориларга таъсир қилиши ёки қилмаслигида қатъий назар, уларнинг ўзида бар бўлган сифатлар. Иккинчи, дориларнинг баданда ёки баданига боғлиқ бўлган аъъода таъсир эътибори билан бўлган сифатлар.

Дориларнинг ўзида бўлган сифатлар, масалан, шулар: исенқлик, совуқлик, ҳўллик, қуруқлик, латифлик, эки тузиллилик, қотишлик, ёпишқоқлик, чузилаувчанлик, оқувчанлик, мўртлик, шунингдек мазолар ва ҳидлар каби.

Исенқлик дори шундай дорик, биздаги табиий қувват унга таъсир этган вақтда аввал у исийди, сўнгра унинг патижасида баданларини исийди.

Совуқ, ҳўл ва қуруқ дори деганда ҳам шулар назарда тутилади.

Латиф дори шундай дорики, ўша бадани табиий кувват унга таъсир этган вақтда, у тезлик билан баданларимизда мумкин қадар энг кичик бўлакларга бўлинадди. Масалан, долчин ва заъфарон каби.

Энг тузилган дори деб хусусияти юқорндагидек бўлмаган дорини тушунама.³⁵

Қотувчи дори шундай дорики, совуқ уни қотиради; иссиқ эса оқизади³⁶. Ёки иссиқ қотиради ва совуқ оқизади.

Оқувчи дори деганда бўлаклари қайси бир вазият устида бўлмасин, осонлик билан ҳаракат қиладиган дори тушунилади.

Уваланивчи дори шундай дорики, у ҳученз бир сабаб билан ҳам кичик бўлакларга айрилиб кета олади.

Эпишқоқ дори шундай дорики, у ҳўнлишни қабул қилади ва узилмайди.³⁷

Мазалар ва ҳидларга келганда, булар маълум нарсалардир.

Цаволарнинг баданимиздаги таъсирларига кўра бўлган сифатлари иккига бўлиняди: бири мутлақ сифатлар ва бири эса баданда бўладиган муҳим ҳоллардаги таъсирларга кўра бўлган сифатлари.

Дориларнинг мутлақ таъсирларига кўра бўлган сифатлари шулар: латифлаштирувчи, эритувчи, тарқатувчи, тозаловчи, дағал қилувчи, очувчи, бўшаштирувчи, ювувчи парчаловчи, тортувчи, ачиштирувчи, қизартирувчи, ярашовчи, қичитувчи, куйдирувчи, емовчи, сасентувчи, доғлаб куйдирувчи, етилатирувчи, ҳам қилдирувчи, дам қилувчи ва сляорин ҳайдовчи³⁸.

Бошқа табақа сифатлар шулар: Қуйилтирувчи, еликовчи, силанқловчи, сирғантирувчи, буриштирувчи, епкувчи, тақилтирувчи³⁹, қайтарувчи увуштирувчи, қувватли қилувчи ва қимлигича қолдирувчи дори.

Бошқа бир табақа сифатлар шулар:

Уядирувчи, бузувчи захар, таръёқ ва подзахр⁴⁰ дори.

Дориларнинг баданда бўладиган муҳим ҳоллардаги таъсирига кўра сифатлари ҳақида, масалан, шундай деилади:

Ичин сурувчи, сийдик, тер ва қонин ҳайдовчи, бола туширувчи дори, қон туфлатувчи, қустирувчи, қонин тухтатувчи, табиятин, яъни ичин боғловчи, сийдикни

ушловчи, яраларни битирувчи, эт ундирувчи, яраларни тиркалатувчи, уларни тозаловчи ва шилувчи дори⁴¹.

Энди бу сифатларнинг ҳар бирини алоҳида тушуниш ва бошқалардан фарқини билиш учун маъмур сўзларнинг маъноларини айтаман.

Латифлаштирувчи дори шундай дорики, у ўзининг муътадил иссиқлиги ва озгина эритувчилиги билан хилтининг консистенциясини⁴² суюқроқ қилади.

Эритиб тарқатувчи дори шундай дорики, у ўзининг ортиқча иссиқлиги билан хилтни бугга айлантириш орқали бўлақларга ажратади ва тикилиб турган жойдан бирин-кетини чиқариб, ихроат уни йўқотади.

Тозаловчи дори шундай дорики, у ёпишқоқ ва қотирувчи рутубатларни тери тешикларининг оғзидан ва аъзо сатҳидан йўқотади.

Дағал қилувчи дори шундай дорики, у суяк, тоғай ва асаб қаби тузилиши лишик аъзога нисбатан тозаловчи вазифани ўтайди. Аъзо бўлақларининг жойлашини турлича бўлиб, унинг устига оққан рутубат уни силлиқлаб турган бўлса, у дори аъзони дағаллигига қайтаради.

Очувчи дори шундай дорики, у ўтани жойларининг ичида турган модданни ҳаракат қилдиради ва уни фақат тешикларининг оғзидагина эмас, умуман оқиб йўллари-дан чиқаради.

Бўшаштирувчи дори шундай дорики, у ўзининг иссиқлиги ва ҳўлиги билан тешикларни зич бўлган аъзонинг тузилишини юмшатади. Натижادا тешиклар кенгайиб, аъзода бўлган чиқиндиларининг қайдалини енгиллашади.

Ювувчи дори шундай дорики, у таъсир қилувчи қуввати билан эмас, балки ҳўликдан иборат таъсирланувчи қувват билан кетказиб тозалайди. У тешикларининг оғизлари томон оқиб ўз ҳўлиги, оқини ва тешик оғзида ёпишган ва қотган хилтларга аралашуви билан у хилтларни юмшатади. Сўнгра аъзо сатҳидаги ҳаракати билан у хилтларни кетказолади. Масалан, арпа суви ва тоза сув қаби. Бу ўринда тозаловчи қувват бўлса, ювиш вақ кучлироқ бўлар эди. Масалан, совуи суви ва ишқор суви қаби.

Парчаловчи дори шундай латиф дорики, у ўз латифлиги сабабли аъзо сатҳи билан унга ёпишиб ётган ёпишқоқ хилт сатҳи орасидан ўтиб, хилтни унда қирқиб ажратади. Шу билан бирга, у дори хилт бўлақла-

рининг орасига ҳам кириди, ҳатто уларни бир-биридан ажратди ва уларнинг туташлигини йўқотди. Хилталар-
ни ёйилтирмаздан ва уларнинг моддасини тарқатиб
йўқотмасдан ҳамини кичрайтиради.

Латифлаштирувчи сўзи анчлаштирувчи сўзига қар-
ши ишлатилганидек, парчаловчи ҳам сирлаштирувчи
ва ёпишқоқ сўзнинг қаршисидир.

Тортувчи дорн жуда ўтувчи кайфиятга эга доридир.
У ўзи тегиб турган сатҳга қаратиб хилни тўғри қара-
кат қилдиради. Бу ҳаракатни ё ҳосилати билан қилади,
ё қиздириши билан қилади. Қиздириш эса тортади,
чунки у эригиб тарқатади, натижада бушлиқ вужудга
келмаслик учун тарқалган модданинг ўзинга бошқаси
келишига эҳтиёж ҳосил бўлади. Қиздириш яна аъзонни
гопаклаштиради, натижада оралиқлар тўлишига эҳтиёж
туғилади. Бундан ташқари, қиздириш оғритади; қайси
аъзо оғриса, у ерга яқин сабаб билан молдалар туғила-
нади. Биринчиси шунинг учунки, у аъзоннинг қуввати
заифлашади ва натижада бошқа аъзоларнинг ҳайдов-
чи қуввати ҳайдаётган чиқиндиларни қабул қилади.
Иккинчиси шунинг учунки, азият берувчи сабабга қар-
ши туриш учун табикий руҳ аъзога юзлангани ва у билан
бирга қўлгана қон қўшилиб баробар оқади.

Аништирувчи дорн жуда ўтувчанлик кайфиятга эга
бўлган латиф дорн бўлиб, аъзода майда-чуйда, бир-
бирига яқин жойлашган кўп сонли ажралашлар пайдо
қилади ва оғритади.

Қизартирувчи дорн шундай доринки, у ўзи тегиб тур-
ган аъзонни қаттиқ қиздиради, натижада латиф қон
кучли тортиниб сиртга чиқади ва қизартиради. Масала-
ан, торчица, аяжир барги ва чўдялпиз кабилар. Қи-
зартирувчи дориларнинг таъсири тери учун куйдириб
доғдекки қаториде туради.

Яраловчи дорн шундай доринки, унинг қизартириши
кучли бўлади, ҳатто ўзи учраган аъзо бўлакларининг
орасини туташтириб турган рутубатларни эритиб тар-
катади. Уларда чиқинлар пайдо қилади ва уларга чи-
қинларни тортиб ярага айлаштиради. Масалан, боло-
зур шундай.

Қичитувчи дорн шундай доринки, у ўткир ва қизди-
риш хусусиятига эга бўлаганидан, тери тешикларига
ачитувчи ва ўткир хилларни тортади, аммо яра қилмиш
ларажасига олиб бормади. Масалан, чўл петрушка-
си — кабикаж каби.

Куйдирувчи дори шундай дорики, у хилларнинг ҳўллигини кетказиб кул қисмини қолдиради Бўйга фарфиён ва ангуза мисол бўла олади.

Еювчи дори шундай дорики, у ўзининг эритиб тарқатиш ва ирадиш хусусияти билан тўшт моддасини камайтиришга олиб боради.

Саситувчи дори шундай дорики, у аъзонинг туташлигини уйда бўлган табиий руҳни тарқатиш орқали бузадди ва туғма ҳароратни тарқатиб юборади. Бироқ, аъзони ейиш, қовуриш ва куйдириш даражасига бормайди, балки у аъзога табиий бўлмаган бегона ҳарорат таъсир этадиган ҳар бир рутубатнинг ҳолига сасиш дейилади. Бу дориға зирних софисе²³ мисол бўлади.

Доғлаб куйдирувчи дори шундай дорики, у терини бир қадар куйдиради ҳўлликсини кетказилади. Тери бўлакларини эса тўнлайди ва қалқондек қаттиқлаштирилади, натижада тери моддаси оқувчи хилтининг оқадиган ерларини тўсиб қолади.

Етиштирувчи дори шундай дорики, у хилтнинг консистенциясини тузатади. Хилт қуюқ бўлса, мўтадиллик билан суялтирилади, агар суяқ бўлса, уни қуйилтирилади ва шундай қилкиб уни ҳайдаб чиқаришга мессаб беради.

Бу вазифани баъзан ўз консистенцияси билан бажаради: агар у суяқ бўлса, жуда қуюқ хилтни суялтирилади ёки қуюқ бўлса, жуда суяқ хилтни қуйилтирилади. Буни баъзида ўз кайфияти билан бажаради. Чунки иссиқ бўлган нарса бевосита — биззот етиштирилади ва совуқ нарса эса билвосита — билараз етиштирилади. Иссиқ нарса қуюқ хилтни латифлаштирилади ва бадан билан бирга бегона нарсанинг орасини табиий хусусияти билан ажратади. Совуқ нарса эса жуда суяқ хилтга ярали бир консистенция беради ва жуда иссиқ бўлган хилтда мўтадилла жилож вужудга келтирилади. Иссиқлик оқизадиган ҳар бир нарсанг совуқлик қотиради ва аксинча. Агар хилтнинг суяқлиги ёт ҳароратдан келса, туғма ҳароратга уни ҳайлаб чиқариш имконини беради. Чунки туғма ҳароратга энд бўлган ёт ҳароратнинг кучини сиқдиради, натижада туғма ҳарорат уни енгиди.

Ҳазм қилдирувчи дори шундай дорики, у озиқни баданни озиқлантирувчи яхши сифатли хилтларга ва у хилтларни эса баданга ўхшаш бир ҳолга келтирилади.

Дам қилувчи дори шундай дорики, унинг молдаси-да бегона қуюқ ҳўлик бўлиб, унга миқдори мўтадил тутма носоқлик таъсир этгани елга айланади ва тарқалмайди; бунга довня мисол бўлади. Дам қилувчи дорилардан баъзисининг дам қилиши меъдада, баъзисиники жса томирларда бўлиб, меъдада бўлмайди. Чунки улардаги ҳўлик кучли эралашган бўлиб, унинг елга айлиниши дориининг бўлаклари кучли равишда ажралгандагина ижжўлга келадики, бу фақат томирлардагина була олади. Бу хил дориға аажоабил ва шилпа мисол бўлади; бу дорилар жинсий истакни қўзғотишига ҳам ярайди.

Елларни ҳайдовчи дори шундай дорики, агар ҳўлик елга айланса-ю, тарқаливса кучсиз ҳарорат бажара олмагани бу жини у дори ўзининг ўтувчи латиғ ҳарорати билан эмалга оширади. Баъзан унинг елни тарқатиши хуеунати дорилар ва озиқларининг томирларда қолган еллари ҳайдаш даражасига ҳам бориб етади. Бунга пайжангупт ва газак ўтнинг уруғлари мисол бўлади. Бу хил парсаларнинг ҳаммаси жинсий қобилиятга зарарлидир.

Қўйилтирувчи дори латиғлаштириб сўйилтирувчи дориининг тескарисидир.

Еликловчи дори шундай дорики, у оқиш йўллари-нинг оғизлариға ёпишиб уларни тўсади.

Силликловчи дори шундай дорики, у меъда, бачадон ва кекирдак-ўлка найи каби бўлаклари турлича жойлашган, яъни ғадир-будир бўлган аъзонинг юанга ёпилиб, уларининг сиртларида бошқа бир силликқроқ сатҳ пайдо қилади.

Сиргантиручи дори шундай дорики, у қуруқликдаги оқиш йўлларида қамалиб қолган жисмин сатҳини ҳўллайдди ва уни қамалган еридан қутқазади. Сўнгра у жисм оғирлиғи билан ҳарихатга келади. Шундай қилиб, у жисмин билвосита ҳаракат қилдирадиган бўлади. Масалан, олхўри ва турли ширалар шундай.

Буриштирувчи дори шундай дорики, у аъзода қуруқлик ва биринки ижжўлга келтиради ва йўлларни епади.

Сикқичи дори шундай дорики, у аъзо бўлакларининг бир-бириға сиқиб зичлаштиришда шу даражага бориб етадики, патижаала у бўлаklar орасидаги суюқ рутубатлар сиқилиб чиқиш томон ҳаракат қилишиға мажбур бўлади.

Тикликка лайдо қилувчи дори шундай дорики, у ўтмиш

йўллариغا кирган вақтида ҳаракат қилдирувчи қувватга бўйсунмасдан барча тор ерларда тўхтаб қолади ва оралиқни тўлдиреди. Бунга ейиладиган кесак мисол бўлади.

Қайтарувчи дори шундай дорики, у совуқ - дори бўлиб, у аъзода совуқлик пайдо қилди, унинг тузланганини эцилаштиради, тешикларини тораитиради, аъзога оқуниги нарсани қотиради ва ҳаракатини сўндириб уни қуйилтиради. Шундай қилиб унга тўсиқлик қилади ва уни қамайди, айниқса ўзи куюқ бўлса, кўпроқ таъсир кўрсатади. Масалан, совутувчи гул ёғи, испягул шираси ва болиқялар шундай таъсир қилади.

Увуштирувчи дори совуқлик дори бўлиб, у аъзони шу қадар совутадики, натижада аъзога кирадиган руҳ моддасининг мизожини ис қилувчи қувват билан ҳаракатлантурувчи қувватни қабул этадиган мизождан бетюна бир совуқ мизожга айлантиради. Бунинг натижасида аъзо мизожки ҳам ўзгариб ҳисси йўқотади. Масалан, қорадори ва мингдевона каби.

Қувватли қилувчи дори шундай дорики, офатларни қабул эттирмаслик учун аъзонинг тузлангани ва мизожини мўътадилликка келтиради. Бу дори шу ишни муҳр лони⁴⁴ ва тарёқ каби ўандаги хусусият туфайли қилиши мумкин, ёки ўз мизожининг мўътедиллиги билан қилиши мумкин. Бунда у иселхроқ мизожни совутади, совухроғини исентади; Жолшуснинг қизил гул ёғи ҳақида айтганлари шунга далолат қилади.

Хомлиғича қолдирувчи дори шундай дорики у ўзининг совуқлиги жиҳатидаи етилиши ва ҳазми тўсиқлик қилади. Масалан, меъда ишинда ичилган совуқ сул каби.

Умдирувчи дори шундай дорики, у руҳ билан бадан мизожини бузади. Бу ишни ё ўз моддаси билан ёки сурали деб аталувчи нави билан қилади. Масалан, захарлар шундай. Ёки ўзидаги таъсир қилувчи кафиятининг гилабаси билан қилади; масалан қорадори совуқлиги билан, фарфилон эса иселқлиги билан таъсир қилади.

Бузувчи захар шундай нарсани, у ўз моддаси ва навиинг руҳининг моддаси ва навига зид бўлганлиги натижасида руҳининг мизожини бузади. Масалан, биноконинг шундай.

Тарёқ ва подзахр⁴⁵ шундай дорики, у ўзидаги хусусият билан захарли дори таъсирдаи руҳда пайдо бўлган мизожни табиий мизожга айлақтиради ва у мизожни руҳда сақлайди.

кўнсоқ руҳ ва қоннинг суюқлигидан, юрак сиқилиши эса кўпинча қоннинг қуюқлиги ва лойқалигидан юзага келади. Агар юрак вазифлиги ундаги иссиқ бузилган мизож сабабли келиб чиққан бўлиб, бунинг натижасида у офатларни қабул қилса, юрак дориларига қайтарувчи дорилар қўшилади.

Увуштирувчи дорилар юрак дориларига шунинг учун қўшилдики, улар юрак дориларининг қувватини юракка етгунча бузмасдан сақлайди; уларнинг қувватини юракка ҳам маълум вақтгача, яъни улар ўз таъсирини кўрсатгунча сақлаб туради. Бунга мисол юрак маъжунларига қўшилган қорадоридир.

Тарёқлик хусусиятига эга бўлган қувватлантирувчи дориларнинг ҳаммаси ҳам юрак дориларига қўшилади. Чунки бу дорилар ўзидати хусусияти билан табиатига мос яв ёқимлидир. Инсон табиатининг бошланиш ери эса юракдир. Маъкур дорилар юракни қувватлантирганлиги учун заҳарлардан таъсирланмайди. Бу дориларга чиёнсимои дарунак, ёввойи занжабил ва мушк мисол бўла олади.

Юракка шодлик берувчи ва уни қувватлантирувчи барча дорилар тарёқлик хусусиятига эгадир. Бироқ, барча тарёқли дорин ҳам шодлантирувчи бўлавермайди, чунки уларнинг кўпи жуда иссиқликдир, масалан, қушдуз қирин каби. Ёки жуда совуқликдир: семизўт ва сутчўл уруғи ва кофур каби. Буларнинг тарёқликлари бир қанча сабабларга биноан қувватлантирувчи кайфиятга муҳтождир. Сабабларидан бири шундай:

Бу тарёқли дорига қарши бўлган заҳар руҳининг моддасига эид бўлиш билан бирга тарёқли даволарла бўлган кайфиятга эид бир кайфиятдан ёрдам олади. Ҳатто баъзида заҳарининг заҳарлиги фақат шу эид кайфият билан бўлади, холос.

Бошқа бир сабаб: баъзан иссиқ ёки совуқ заҳарларга қарши туриш учун шиддатли иссиқликка эҳтиёж туғилади. Бунинг бир неча сабаби бор:

Биринчи, руҳнинг ҳаракати кучли бўлиши учун.

Иккинчи, руҳнинг ёйилиш кучи ёзилиб, заҳарни узоқдан тарёқли қуннат билан қарши олиш, унга қаршилик кўрсатиш ва уни юракка етказмасдан қайтариш учун.

Учинчи, руҳ кучайиб заҳарни куйдириш ва бузиш учун.

Мана шу галабага эрининг учун руҳни өзсизга вақт сақлаб қимоя қилиш ва уни саломат бўлиши учун юрак дорисидати тарққли хусусиятига эҳтиёж бордир. Қустирувчи дорилар нафасни осонлаштириш ва юракни шамоллатиб роҳатлантириш учун юрак дориларига қўшилади.

Эритиб тарқатувчи дорилар юрак заифлиги ва сиқилиши учун жуда ёмон. Бироқ, юрак заифлигига руҳнинг совуқлиги билан қуюқлиги сабаб бўлса ва баданга ҳам хилмаилар бўлса, бу дорилар у қадар ёмон саналмайдилар.

Бу дориларнинг юрак заифлигида зарари шу сабабданки, улар таъсири билан кам ёки қуюқ ва сиқрак руҳ тарқалиб кетади; чунки энг аввал тарқаладиган нарсая моддаси буғ ва ел жинсидан тузилган нарсалар.

Бу дориларнинг юрак сиқилиши учун бўладиган зарари шу сабабданки, сиқилиш агар руҳнинг озлигидан бўлса, бу дорилар тарқатиш хусусияти билан руҳнинг озлигини оширади; агар сиқилиш руҳнинг қуюқлигидан бўлса, бу дорилар руҳнинг латиф қисmini тарқатади ва қолган қуюқлигини яна ҳам орттиради. Агар бу дориларни истеъмол қилишга зарурат тугилса, буларга туташликни жамлаб сақловчи ва қувватлантирувчи дорилардан юракка муносибларини аралаштириш керак, масалан, килинэ ва Кобул ҳалиласи каби.

ЭН ОЛТИНЧИ ФАСЛ

Шайх шундай дейди: дориларнинг умумий ҳужмларини айтиб бўлдиқ, юрак дориларига кирадиган ва кирмайдиганларини умумий бир суратда билдирдик, шунингдек уларнинг сабабларини ҳам изоҳладик. Энди яна содда ва мураккаб ҳолда истеъмол этилувчи юрак дориларининг жузъий ҳолатларини муфассал баён қилишимиз лозим.

Абжад тартиби бўйича содда дорилар баёнидан боқладик:

«Алиф» ۱ [А, И, У] ҳарфи

І. Иорисам — ишак

Ишак юракни кучли хурсанд қиладиган дорилардандир. Унинг энг яхшиси хони. Агар бўлмаган бўлса, тоҳо қийнатилгани ҳам ишлатилади.

Инак биринчи даражада⁴⁸ иссиқ ва шу даражада қуруқлар. Шунинг учун унда суйиқлик, ширинлик, яъни тиреқлик ва тиниқлик бор. Юракни хурсанд қилиш хусусиятига эга; бунга латифлаштириш хусусияти ёрдам қилади.

Инак руҳни ёйилтиради, кучли қилади, ўстиради, тиниқлатади ва нурлантиради. Инакнинг руҳни кучайтириш хусусияти руҳ ва ҳолатларнинг ўзгариши билан ўзгармайди, балки унинг моддаси барча руҳнинг моддасига мос келади, ҳатто у миёда бўлган руҳга ҳам фойда қилади. Мен буни — инакни қўлга сурма қилиб бўйғанда кўрши қувватининг кучайишидан текшириб билдим.

Инакни эса сақлаб қолни қобилиятига ва жигардаги руҳга ҳам манфати бор, мен буни семиртиришидан кўриб билдим. Маълумки, инакнинг семиртириши бадалининг улдан озқилишини жиҳатидан эмас, балки сөнқини амлатини учун табиий руҳни кучайтириши туфайлдир.

Инакни мўътадиллаштирмасдан истеъмол қилинади.

2. Амлаж⁴⁹ — омила

Омиланинг мизожин ҳақида келишимовчилик бор. Кўлчанлик буни совуқ дейди, тўғириси ҳам шундир.

Лекин «Қушнош»⁵⁰ эгаси иҳудий⁵¹ табиби буни иссиқ ва қиздирувчи деб фараз қилади.

Буни совуқ дегэнлар орасида ҳам келишимовчилик бор. Уларнинг бир қисми бунинг совуқлигини биринчи даражада, бир қисми эса иккинчи даражада, деб ҳисоблайдилар. Ҳар ҳолда биринчи даражада бўлиши муносиб кўрилади.

Қуруқлиги эса, иккинчи даражададир. Шунинг учун қувватлантирувчи ва бурштиловчи дорилардан ҳисобланади; шунинг учун ҳам у юракни қувватлантириш ва хурсанд қилиш хусусиятига эга. Қувватлантириши ва бурштириши нафа шу хусусиятига ёрдам беради. Совуқ мизожли кишиларга берилган вақтда унинг совуқлиги бир ва нарса билан мўътадиллаштирилади. Бу ҳолда у руҳ моддасига мос дорилардан бўлади.

Омиланинг юракни қувватлантиришидаги манфаати юрак сиқилиши йўқ қилишидаги манфаатидан кўпроқ. Сиқилиш агар қоннинг суюқлиги, салтиги ва тез тарқалиши сабабли бўлса, унга ҳам манфат етказиши. Бу

дори ундаги хусусияти билан руҳга фойдали дорилардан бўлиб, юракни қувватли қилиш билан бирга, эҳти ва ёдда сақлаш қобилиятига ҳам жуда фойдалидир.

Бир сўз билан айтганда, омила барча аъзоларни қувватлантирувчи дорилардандир.

3. Утруж — шитрон⁵²

Шитрон қобили тарёқ хусусиятига эга бўлган хурсанд қилувчи дорилардандирки, иссиқлиги шу хусусиятига ёрдам беради. У учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Япроғи ва очилган гули хусусиятида қобилига яқин, бироқ улар қобилида латифроқ. Ички эти ҳам мизожин иссиқ бўлган юракни қувватли қилувчи нарсалардан бўлиб, иссиқ хафақоқ учун ҳам фойдали дорилардандир.

Бунда тарёқлик хусусияти бўлгани учун сариқ чайн, «бургут бити»⁵³ ва илри чаққанга фойда қилади. Шитрон учинчи даражада совуқ ва қуруқдир.

Уруғи барча заҳарларга умумий тарёқдир.

Руҳ моддасини чидоли қилини жиҳатидан шитрон қувватли қилувчилардан саналади. Чунки у учинчи⁵⁴ даражада совуқ ва қуруқ.

Шитрон юракни нурлантирувчилардан бўлиши ҳам ҳақиқатдан узоқ эмас.

4. Ос — мирта

Маълум бўлишига қараганда миртанинг мизожин кучли қўшилмоғи эмас, тазьир ва тазьирланмоғи ҳам мустаҳкам эмас. Шунинг натижасида унинг табиати голиб бир қувватга айланмайдди. Балки бунда икки модда борга ўхшайди: унинг биттасида совуқлик, иккинчисида эса иссиқлик голиб. Бу икки модда ораида аралашини, тазьир ва тазьирланиш мустаҳкам бўлмаганлигидан бирор қарор толган голиб мизож ҳам йўқ. Бу жиҳатдан миртага ўхшаш нарсалар кўп. Бунда иссиқлиги голиб бўлган латиф модда ва совуқлиги голиб бўлган элч модда кўп бўлса керак.

Икки модданинг қўшилиши кучли бўлмагани учун бадалларинидаги тугма иссиқлик бу моддалар орасини ажратинидаги ожиз қолмайди, балки буларнинг орасини ажратади: аввал бадалга ундаги иссиқ модда

синтибди ва у қиздиради, ундан кейин совуқ модда желиб қувватлантиради ва сиқинтиради.

Шунинг учун бунинг мўй ўстиришида манфаати катта; чунки аниқ иссиқ бўлган жавҳарни моддани тартади ва тери ташкичларини кенгайтиради; сунгра совуқ бўлган жавҳарни аъзонни сиқинтиради ва ташкичларини тарайтиради. Шу ҳолда соч бўлувчи модда тартилиб соч бўлиб кетади.

Бундаги ҳушбўйликни ташувчиси эса ундаги совуқ жавҳардир.

Миртанинг энг голиб ва энг кучли табиатини эътиборга олишса, у биринчи даражада совуқ, иккинчи даражада қуруқ бўлади. Шу билан бирга, унда латифлаштирувчи хусусият ҳам бор. У ўзининг ҳушбўйлиги билан руҳга мосдир. Узида латифлаштириши билан бирга буриштирувчи хусусият бўлгани учун руҳга шиқлик ва чидамлик беради. Руҳ моддасини тозалайди ва ёйилтиради. Шу хусусиятларининг ҳаммасига кўра мирта хафақон ва юрак занфиллигига фойдали дориладандир.

5. Ушла

У биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқдир. Узидаги ҳушбўйлик билан руҳ моддасига мос бўлади. Руҳни қувватлантиради, буриштиради ва шиқилайди. Латифлигидан руҳга сиқиб ўтади. Шунинг учун ушша хафақон учун фойдали ва юракни қувватлантиради.

6. Устухудус — Рум райҳони

Бу биринчи даража иссиқ ва иккинчи даража қуруқдир. У ўз хусусияти билан савдоли хилтин, айиқса бош ва юракдан суради. Юрак ва миёдаги рудининг жавҳарларини савдодан тозалаш орқали хурсанд қилади ва юракни қувватлантиради. Бунда озгина буриштириш хусусияти ҳам бор. Шунинг учун у юракдаги руҳининг жавҳарига шиқлик беради. Юракни қувватли қилишда бунинг шу ҳолларидан ташқари бошқа хусусияти ҳам бор бўлса керак. Шунинг учун ичилган заҳарлар, заҳарли жониворлар чақинишда катта фойдали бор. Шунингдек, юракни қувватлантириш ва миёни ўткирлаштиришда ҳам манфаати кўп.

7. Армоқ — «Яман долчини»

«Яман долчини» қирфага⁵² ўхшаш хушбўй чўлдир. Диттиларича, буки Ямандан келтирилади; уни Хиндистондан келтирилади деб ҳам айтадилар.

Бу иккинчи даражада иссиқ ва биринчи даражада қуруқдир. У ўнда бўлган хусусияти билан руҳни қувватли қилишда жуда кучлидир. Унинг хусусиятига хушбўйлиги ва латифлиги билан буриштириши ҳам ёрдам беради. Бу ҳақда юқорида бир неча марта сўзлаб ўтдик. Худмас, у юрак, миёна ва бугун ички аъзоларни қувватлантиради, шунингдек, у қувватларнинг барча таъсирларида уларга ёрдам беради.

8. Озаржи — тиркоқгул

Учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Бунда тарёқлик хусусияти бор. У юракни кучайтиради, бироқ руҳнинг мизожини хурсандликка эмас, азаб томошга майл эттиради.

9. Инфақа — панирмон⁵³

Учинчи даражанинг охирида иссиқ ва шу даражада қуруқдир. Бунда кучли тарёқлик хусусияти бор. Аммо бунда ортиқ қиздириши бўлгани учун хурсанд қилувчи дориларга қўшилмайди.

«БО» Ҷ [Б] ҳарфи

10. Бодранжубия — лимон ўт

Иккинчи даражада иссиқ ва қуруқдир. Юракни хурсанд қилиш билан бирга, уни қувватли қилишда ажойиб хусусияти бор. Хушбўйлиги, латифлаштириши, очувчилиги ва буриштириши хосиятига ёрдам беради. Бу билан бирга, у барча ички аъзоларни ҳам фойдаландир. Унда руҳдан ва юракдаги қондан савдоли бугун суриб чиқаришга етарли бўладиган енгил сурувчи табиат ҳам бор. Бироқ бу сурини хусусияти бутун бадан ва аъзоларда бўлмай ички бажаришга етарли бўлмайди.

11. Буссад — муржон

Биринчи даражада совуқ ва иккинчи даражада қуруқ. Ундаги хусусияти билан юракни қувватлантиради

ва хурсанд қилади. Унинг бу хусусиятига ундаги равшанлаштириш, тивиллик ва буриштириш орқали бўладиган интриқлик қобилиятлари ҳам ёрдам қилади.

12. Бозруж — садарайҳон

Бу биринчи даражада иссиқ ва қуруқдир. Бунда хушбўйлик ва буриштириш билан бирга қизилриш бор; унда ортиқ ҳўллик ҳам бор. Эса ҳосияти билан хурсанд қилади, юқорида айтганимиздек, буриштириш ва латифлаштириш билан бирга бўлган хушбўйлиги хурсанд қилишнинг натижаси мақтанарли эмас. Чунки бундаги оқлик бўладиган модда дори бўладиган моддага элдир; ундаги дорилик моддаси биз айтган таъсирларни кўрсатса ҳам, унда бўлган оқик моддасидан савдоли, қўйқа қон туғилади.

Ортиқча ҳўллиги эса томирларда ел ҳосил қилади. Холбуки, юқорида айтганимиздек, бу икки хол руҳга ва шодликка зарардир.

13. Баҳман

Бу иккинчи даражада иссиқ ва биринчи даражада қуруқдир. Баҳмanning оқи ва қизили бўлади. Қизилининг иссиқлиги кучлироқдир. Ҳар икковида ҳам латифлик ва очиқлик хусусияти билан бирга буриштириш ҳам бор. Ҳар иккови ҳам юракни қувватлантириш ва хурсанд қилишда кучли хусусиятга эга. Бу хусусиятга эгаларида бўлган мазкур табиат, яъни латифлик билан буриштириш ёрдам қилади.

14. Байз — тухум

Тухум музлюқ дорилардан бўлмаса ҳам, юракни яхши қувватлантириш жиҳатидан шубҳасиз дахли бор. Бунда мен тустовуқ, товуқ, қирғовул ва каклик каби яхши гўшти қушлар тухумининг саригини назарда тутаман.

Бу тухумларнинг сариги мўътадил мизожлидир. Булда уч нарсга жамланган: биринчи, тез қонга айланади; иккинчи, қонга айланмайдиган чиқиндисен оз; учинчи, буилан ҳосил бўлган қон юракни енгил озиқлантирувчи қон жишидан бўлганлиги учун у юракка тезлик билан кетади. Шунга кўра, руҳ жавҳарини тарқатувчи, қалб-

даги қондан иборат моддасини қадимдан касалликлар қилувчи фасод бу билан тамоман йўқолади.

15. Басфойиж — бистпоя

Бистпоя савдолли моддани юрак, миъ ва бутун бадандан сурини билан бевосита эмас, билвосита-билара хурсанд қилади.

«ЖИМ» Э |Ж| ҳарфи

16. Жадвор — задвор

Бу, юракни қувватли ва кучли хурсанд қилувчи муҳим дорилардандир. Бу парпига қарши ва илок чеққанда энг яхши тарафдир. Унинг иссиқлиги қаддан ташқари кучли эмас, шунинг учун у тереқ бўлиши билан ҳам хурсанд қилувчи, ҳам қувватлантирувчидир.

Задвор аристолохияга ўхшаш бир ёноч парчасидир. У парпи билан бирга ўсади ва парпи ўсимлигини заифлаштирадиган, ҳар қандай парпи унинг ёнида бўлса, унчалик ўсимайди ва мева бермайди. Ўйлашмича, бу сўтлуёт деб аталадиган ўсимлик бўлса керак, чунки унда ҳам шундай сифат бор. Бироқ, мен бу фикрда қатъий эмасман.

«ДОЯ» Э |Д| ҳарфи

17. Дарунаж — чиёнсимон дарунаж

Учинчи даража бошланғишда қуруқ ва иссиқдир. Аммо юракни қувватли қилиш ва хурсанд қилишда жуда кучли хосиятга эга. Ортиқ даражада иссиқлиги муҳуссиятига қаринилик кўрсатмайди. Бу муҳуссиятига унинг тарақлиқ қуввати ва литиф буриштириши ҳам ёради қилади. У барча захарларга қарши кучли тарақ, шунинг билан бирга, кучли хурсанд қилувчи ҳамдир.

Билъизда унинг шиддатли иссиқлигини унга олти шароби қўйиш билан сундирилади. Агар жуда иссиқ бўлган хафақон учун иссиқмола этишни хоҳланса, унга озгина кофур қўйилади. Бу ҳолда унинг хосияти сақланиб қолиб, кайфияти сундирилади.

18. Дорсиний — долчин

Долчин учинчи даражада қуруқ ва локчинчи даража охирида иссиқ бўлган найча шаклидаги нарсалардир.

25. Табошир

У юракни қувватлантириш ва хурсанд қилиш хосиятига эга. Ниссиқ бўлган хафақон ва қумдан кетмида фойда қилади; буриштиришни хосиятига ёрдам қилади.

Ниссиқ мизожларда совуқлиги иккинчи даражададир. Баъзан совуқ мизожларда истеъмоил этилса, уни заъфарон билан муътадиллаштирилади. Бунинг шодлантириш ва кучли қилиши руҳда мустақкамлик билан бирга порлоқлик ҳосил қилиши билан бўлса керак.

26. Тарахшақуқ — қоқигул

Бу ёвзойи сачратқи бўлиб, биринчи даражада совуқ ва қуруқдир. Тарёқ хусусиятига эга бўлганлиги учун юракни кучайтирувчилар қаторига киради; уни ҳам ичилади, ҳам боғлаб кўйилади.

27. Тин махтум — муҳр лойи

Мизожин ниссиқлик ва совуқликда муътадилдир. У ниссон мизожига жуда ўхшайди, аммо қуруқлиги ҳулликдан кўпроқ. Бунда қуруқлик билан шиддатли бир ҳолда аралашган ҳуллик бор. Шунинг учун муҳр лойида ҳам санишқоқлик ҳам елимлаш хусусияти бор. Қуруқлиги кўпроқ бўлганлиги учун бунда шимилш ҳам бор. Юракни кучли ва хурсанд қилишда ажойиб хосиятга эга. Ҳатто бу барча заҳарларга қаршилик кўрсатишда мутлоқ тарёқлик даражасига чиқади. Уни заҳар усиндаги ёки заҳардан олани ичилса, табиати у заҳарни қусиб ташлашга мажбур қилади.

Бунда руҳнинг нурлантириш ва муътадиллаш хосияти ҳам бор; узида бўлган елимлаш ва буриштириш қобилияти бу хусусиятига ёрдам қилади. Булар нағижасида руҳнинг инжиқлиги ортади ва у юракни хурсанд қилиш ва кучайтириш учун тўплайди.

28. «ПО» ۛ [И] ҳарфи

Ёқуғ³⁷

Бунинг табиати муътадил бўлса керак. Юракни хурсанд қилиш ва кучайтиришда ва заҳарларнинг зарарига қарши туришда унинг хосияти жуда улугдир. Унинг

бу хусусияти жисми билан чекланган бир қувват бўлади. Балки магнитдан чиққан қувват каби ундан чиқиб турса керак. Шунинг учун магнит темирки узоқдан тортди.

Ёқут ҳақида қанчат ҳосил қилмоқ учун айтганимиз, аъфсрон ва бошқа нарсаларда бўлгани каби, ичилган ёқутга туғма несиқлигиниз таъсир кўрсатиб, уни ўзгартиради, эритади ва унинг жавҳарини бугли руҳ жавҳари билан аралаштиради дейишимиз ҳақиқатдан узоқдир. Умуман ёқутнинг сурати бизнинг туғма ҳароратдан таъсирланади, сўнгра ёқутнинг таъсири юз беради дейиш ҳам ҳақиқатдан узоқдир. Чунки маълум бўлишқча, унинг жавҳари таъсирланишдан узоқ бир жавҳардир. Туғма ҳароратимиз ёқутнинг на жавҳарида ва на суратига онд аломатларида таъсир кўрсатса олмаса керак. Аммо ёқут аразий бўлган ўрни ва кайфияти билан таъсир кўрсатади. Ўрнида таъсир кўрсатиши ёқутнинг қон билан юрак томонга ўтиши билан бўлади; буида ёқут таъсирланувчига жуда яқин бўлади ва таъсирини кучлироқ кўрсатади.

Кайфиятда таъсир кўрсатиш эса қизитиши орқали бўлади. Чунки қиздириш хоссаларни майдонга чиқаради ва қувватларни уйғотади. Бунга қаҳраб мисол бўлади; қаҳраб сомонни тортишга ожизлик қилса, уни қизитишча ишқаланади, сўнг сомонга қарши тутилади; шунда у сомонни дарҳол тортади.

Ёқутга бизнинг табиатимиз томонидан кўрсатилмаган таъсир ниҳоятини мана шундан иборат бўлса керак. Ўчки биз унга таъсир кўрсатсак ундан табиий равишда чиқиб турган қувват ортади ва жуда ортиқ яқинлашиш юз беради.

Ёқутни тақиб юриш, айниқса уни оғизда туттиш билан шодлик беришига онд ўтган табибларнинг гувоҳлиги ҳам далил бўладикки, ёқут юракка шодлик бериш хусусида жавҳарида ва донини бўлган аломатларида баърон хил ўзгаришга, шунингдек ўзи таъсир кўрсатадиган нарсага тегиб туртишга муҳтож эмас. Балки ундаги ҳурсанд қилувчи куч ундан чиқиб туради. Аммо унинг таъсири қиздириш ва яқинлаштириш билан кучаяди. Жисملардаги таъсир қилувчи бошқа хоссаларда ҳам аҳвол шундай.

Ёқутдаги бу ҳосиятнинг таъсирга ўтишига ундаги тиниқлик сабаби билан бўладиган нурланиш ва мисохни муътодиллаштириш ҳам ёрдам берса керак.

29. Кундуз — кундуз елими

Иккинчи даражада нesiқ ва биринчи даражада қуруқ. У юрiдаги ва миъдати руҳини қувватлантиради. Кундуз елими шунинг учун ҳам бефаҳмлиқ ва унутунчанликка фойда қилади. Бунинг таъсири оқ баҳманнинг таъсирига ўхшайди, аммо юракни кучайтиришда ундаан заифроқ бўлиб, ҳушбўйлиги ва тарқалилиги эса ундаан кучайди. Шунинг учун унинг тутунини вабога фойда қилади.

30. Қаҳрубо — қаҳрабо³²

Биринчи даражада нesiқ ва иккинчи даражада қуруқ. Баъзилар бунини совуқ деб ўйлайдилар. Қаҳрабонинг кофур каби ҳушбўйлиги бор. Унда бир оз ялтироқлик ҳам бор. У юракни кучли қилиш хусусиятига эга. Руҳ жавҳарини муътадил ва мустаҳкам қилиш орқали қувватли ва хурсанд қилиш ҳамда ҳафақонини йўқотиш хусусиятига эга.

31. Кофур — кофур, камфора

Учинчи даражада совуқ ва қуруқдир. Руҳ жавҳарига мувофиқ келишида кучли хосиятга эга. Миқдори муътадил бўлса, совуқлиги голлиб бўлади. Баъзан юракда нesiқ бузук мизож бўлса, унга руҳ жавҳарининг заифлиги ва унинг тарқалиши сабаб бўлса, кофурнинг хосиятига унинг совуқлиги ёрдам беради.

Ҳушбўйлигига келганда, у мизожининг қандайлигига қарамасдан хосиятига мутлақ суратда ёрдам қила беради.

Баъзан унинг совуқлигини мушк ва явор билан, қуруқлигини эса шаббўй ва гунафша ёғи каби ҳул мизожли ҳушбўй ёғлар билан муътадиллаштирилади. Кофур тарақ бўлиб, айниқса нesiқ захарларга фойдаландир.

Руҳ кофурдан ўзига ўткир латифлик ва нурланиш ҳосил қилади, шунинг учун у қувватланади ва шодланади. Бу маънода қаҳрабо кофурга бир оз ўхшаса ҳам, кофур хосиятда ва руҳга мувофиқ келишда жуда ортиқдир.

32. Кузбура — кишич

Куруги иккинчи даражада сувук ва ушинчи даражада куруқдир. Юракки кучли ва хурсанд қилишда айниқса иесик мизожларда яқиниб хосияти бор. Еқимда ҳиди ва руҳ жавҳарига мустақамлик беруши буриштириши хосиятига ёрдам қилади.

33. Қуммасро — пок

Покда хушбўйлик, буриштириш хусусияти ва жавҳар қазтиқлиги бор; бу совиққа кўпроқ мойилдир. Покда юракки кучли қилувчи хосияти бўлиб, бу хосияти узига юқориде айтилган табиатидан ёрдам олади.

Олма бу ўринда ундан яхшироқдир.

«ЛОМ» J [JI] ҳарфи

34. Лисон ас-савр — говзабон

Бу биринчи даражада иесик ва ҳўлдир. Унинг юракки хурсанд ва кучли қилишда хосияти жуда кетти. Суяқ савдон суриши шу хусусиятига ёрдам қилади, чунки савдон суриши билан юрак қонлиги ва руҳнинг жавҳарини тозалайди.

Говзабоннинг яқиниси Хурсондан⁵⁹ келтириладиган хилдир. Унинг барги қаллироқ ва туки кўпроқ бўлади; қуриганидан сўнг буришмайди. Мизожки ҳам қуруқ бўлиб қолмайди. Бу шаҳарларда бўладигани эса канавча жинсидандир. Аммо говзабонга ўхшаганлиги учун ўша деб олинади, ҳолбуки у эмас.

Бу дорида кучли хосият билан табиатнинг муътадилликка яқинлиги бирлашган бўлиб, бу жиҳатдан ундан яхшироқ нарса йўқ.

35. Ложувард — ложувард

Таърифда «арман тоши» ҳақида айтилганга ўхшаш, аммо ундан бир оз заифроқ.

36. Лу-лу — марварид

Табиатда ва ялтиришда қаҳрабобага ўхшаш, аммо бу марварид ундан қаҳрабодан жуда кучандир. Бунинг хосияти жуда улуг.

37. Лаҳм — гӯшт

Гӯшт фақат ғизо бўлса ҳам, унинг суви юрак заифлигида ишлатиладиган дорига кириши сабабли у ҳақда гапирсак зарари йуқ. Шунинг учун деймизки, агар гӯшт яхши бўлса, яъни бир ёки икки ешдан қўй гӯштин, қузи гӯштин, улоқ гӯштин ёки яхши қуш гӯштлири бўлса, уларнинг суви юрак заифлигида энг фойдали нарсадир.

Юрак заифлиги руҳнинг еийраклигидан пайдо бўлса, унга бир ёки икки ешдан қўй гӯштин ярайдн. Агар у руҳнинг озлиги билан бир қаторда унинг гализалигидан ва лойқалигидан бўлса, у вақтда яна ҳам енгилроқ гӯшт танланади.

Гӯшт суви дейилганда замонамиздаги табибларнинг кўнлари ишда гӯшт пиширилган сув деб ўйлайдилар. Ҳақиқат, бундай эмас, балки гӯшт суви — қийма қилинган гӯштин пиширганда чиқадиган селдир. У гӯштин ҳил-ҳил бўлиб титилгунча яхшилаб қовуриб пиширилди ва оқиб чиққан селини сузиб кчирилади.

«МММ» [М] ҳарфи

38. Миск — мушк

У учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Заъфаронга ўхшаса ҳам у даражага бориб етмайди.

Заъфарон ҳақида айтилган сўзларни бу ерга кўчир.

Мушк, паран ва қуруи ас-суибулга ўхшаш ҳалоқия заҳарларига қарши энг зўр тарёқдир.

Мушкнинг иссиқлигини кофур билан, қуруқлигини эса гунафина ёғи ва гул ёғи қвби ҳўллоқчи ёғлар билан муътадиллаштирилади.

39. Мумиё — мумиё

Иккинчи даражанинг охирида иссиқ; фикридангча, биринчи даражада қуруқдир. Барча руҳни кучли қилиш хосиятига эга, лншиқлик берувчи ёшиштирувчанлиги унинг бу хосиятига ёрдам беради.

40. Наммом — тошчўп

Унинг иссиқлиги ва қуруқлигини гунафига ёғи билан муътадиллаштирилса ва ҳушбўйлиги билан таъсири қолса, миёда бўлган руҳнинг мизожини муътадил қилишда фойда қилади. Агар ҳасал бэлғам мизожли бўлса, у вақтда муътадиллаштиришга эҳтиёж қолмайди. Бироқ, мен бунинг юракдаги руҳга кўп бир таъсири бўлганини эшитмадим. Айтяб ўтилган сифатларига кўра унга ҳам таъсири бўлиши мумкин.

41. Нилуфар

Таърифи кофур таърифига яқин, ammo ҳўллиги ундан кўпроқ. Ҳўллиги қуввати туфайлидир. Унда бўлган совуқликнинг ортиқлиги миёдаги руҳнинг жавҳарига чарчаш ва футур етказибди. Бироқ, руҳнинг муътадилликка келиши учун совуқлик ва ҳўлликка эҳтиёж туғилади.

Аmmo юракда бўладиган руҳ миёдаги руҳ сингаринилуфардан зарарли маънода таъсирланмаса керак. Таъсирланмаслик билан бирга бунинг манфаватидан четда ҳам қолмайди. Балки ҳушбўйлигида бўлган ва руҳга муносиб ҳамда ёқадиган хосияти юракдаги руҳни кучли қилади.

Совуқлиги ва ҳўллигининг зарари чегараланган бўлиб, заъфарок ва долчин билан тузатилади.

42. Наъно — ялпиз

Бунда ёқимли ва ажойиб бир ҳид бор. Унда яна оччилик ва қакралик билан мазали ҳолда аралашган бир ширинлик ҳам бор. Шунинг билан бирга, унда яхши буриштириш хусусияти ҳам бор.

Кўп марта маълум бўлишича, бу нарсалар бот ялпизининг хурсанд қилиш хусусиятига жуда яхши ёрдам қилади. Мизожга келсак, унинг иссиқлиги биринчи даражанинг охирида, қуруқлиги эса иккинчи даражанинг бошида бўлса керак.

«СИН» س [С] ҳарфи

43. Савсан озод — оқ гулафсар

Мен бунки табиатда заъфаронга яқин, таърифларини ҳам унинг таърифларига ухшаш деб ҳисоблайман. Лекин бу иссиқлик ва қуруқликда ундан камроқдир. Бу юракни қувватли қилиш учун, у эса хурсанд қилиш учун кўпроқ мос. Бу ҳам заъфаронга яқин бир ҳолда руҳга мустақкамлик беради; бироқ бунда, заъфаронда бўлган каби, руҳни шиддатли ейиш ва шиддат билан ташқари томон ҳаракат эттириш хусусияти йўқ. Заъфарон ҳам беҳушликда бунинг қилган фойдасини қилмайди. Чунки гулафсар секки ҳаракатда кучли тутиб турган ҳолда руҳни қувватли қилади. У эса кучли равишда ҳаракатлантиради ва камроқ тугади.

44. Салиха — Цейлон долчини

Латифликда бўлмаса ҳам, табиатда оддий долчинга яқиндир.

45. Сунбул — сунбул.

46. Суъд — тўпалоқ

47. Солаж — малобатр

Буларнинг табиати бир-бирига яқин. Иссиқлик ва қуруқликда иккинчи даражада бўлишлари мумкин. Буларнинг таърифлари ўзида латифлик билан бирга буриштириш хосаси бўлган ҳушбўй дориворларнинг таърифлари ҳабидир. Хосиятлари эса, юракни кучайтириш ва хурсанд қилишдан иборат.

Улар дақида айтилганларини ўқилсин.

«АИН» ع [А, У] ҳарфи

48. Анбар

Бунда қаттиқлиги ва ёлпиқоқлиги билан бирга иккинчи даражада иссиқлик ва қуруқлик бор. Хурсанд ва қувватли қилишдаги хосияти жуда кучли бўлиб, бунга унинг кучли ҳушбўй диди ёрдам беради. Шунинг учун

у бошқарувчи аъзолардаги барча руҳини жавҳарини кучайтиради ва уни кучайтиради. Бу мушқдан ҳам муътадилроқдир.

Латифлик, ёпишқоқлик ва мустаҳкамлик билан ҳушбўйликдан иборат бўлган бу сифатларнинг шартлиги юқорида биллиган эди.

49. Уд

Бу ўз таърифида аябарга яқин. Лекин унда пастроқ, мизожин эса муътадилга жуда яқин. У барча аъзоларни бақувват қилади.

«ФО» ف [Ф] ҳарфи

50. Физза — кумуш⁶⁰

Бу озгина совуқ ва қуруқдир. Ёқут ҳақида айтилганлар ўқилсин. Улар кумуш сифатига ўхшайди. У сифатлар ёқутга ишбатан кумушда заифроқ.

51. Фаланжумуш — тукли райҳон

Бу лижон ўт таърифида ёки ундан бир оз заиф.

52. Фовоний — пион гул

Бу уд ас-салиб, яъни хоч оғочи бўлиб, иссиқлик ва совуқлик ҳукмларида муътадилдир. Лекин латифлиги билан бир қаторда кучли қуритиш ва буриштириш хусусияти бор. Бу икки ҳол миёдаги руҳни кучайтиришда, ундан чиқиндиларни йўқотишда пион гулининг хосиятига ёрдам қилади. Бу билан бирга, унда биргина миёнинг моддасидан савдони ва балғамни суриб чиқариш ва миёга уларни қабул қилишга қаршилик кўрсатиш хусусиятини бериш ҳам бор.

Юракда руҳ учун ҳам шунга ўхшаш бир таъсири бўлса керак, бироқ у экир этилмайди.

53. Фустуқ — ниста

Бунда ҳушбўйлик ва ёпишқоқлик билан бир қаторда буриштириш хусусияти бор. Шунинг учун ҳам у юракни ҳурғанд ва қувватли қилса керак; шу жиҳатдан уш тарақлар жинсидан ҳисобланади.

«СОД» س د [C] ҳарфи

54. Сандаз — сандаз игочи

Бунда юракни хурсанд қилиш ва кучли қилиш хусусияти бор. Унинг бу хусусиятига ундаги хушбўйлик, буриштириш ва позик латифлаштириш ҳоссалари ҳам ёрдам қилади. Совуқлиги эса иссиқликда табиийликдан четдаги мизождагина хосиятига ёрдам қилади.

Сандазнинг оқи яғуда совуқлик бўлиб, бу иккинчи даражадир, қуруқлиги эса қизқилишнинг қуруқлигидан озроқ, бу ҳам иккинчи даражада. Аммо биринчисининг қуруқлиги иккинчи даражанинг бошида, иккинчисининг қуруқлиги эва унинг охирида.

Рух бундаги қаттиқлик билан бирга ёпишил ҳаракатида фойдаланади.

«ҚОФ» ق ف [K] ҳарфи

55. Қоқулза — ҳил; 56. Қирфат ат-тиб — қалампирмушқ дарахтининг пўстлоғи;

57. Қирфат ад-дорсиний — додчии

Буларнинг табиатлари бир-бирга яқин, иссиқлик ва қуруқликлари иккинчи даражанинг охирида. Аллнқса ҳил юракни кучли ва хурсанд қилади.

Бундан илгерги бошқа дори ҳақида айтилганидек, бунинг ёқимли ҳиди ва латифлаштириш билан буриштириш хосиятига ёрдам қилади.

«РО» ر و [P] ҳарфи

58. Рибос — ровоч

Бунинг аҳволи ширинининг нордон этига яқин. Табиатда ундаи заиф бўлмаев ҳам, қосиятда ундаи анча заифдир.

59. Руммон ҳулав — ширин зиор

Ҳал мўъталил. Тиняқлиги ва ширинлигидан руҳнинг мизожига ва айниқса жигардаги руҳ мизожига мувофиқ.

«ШИН» و ش [Ш] ҳарфи

60. Шақоқул — ёвойи сабзи

Латиф қнадириши ва ҳўллаши билан руҳини қувватини оширади деб ўйлайдилар.

«ТО» و ت [Т] ҳарфи

61. Туффоҳ — олма

У биринчи даражада совуқ ва қуруқдир. Юракни қувватли ва хурсанд қилишда катта хусусиятга эга. Қуш бўли ва ширилиги хусусиятига ёрдам қилади. Олма дори бўлиши билан бир вақтда озиқ ҳамдир, шунинг учун руҳни озиқлантириш ва мўътадил қилиши орқали ҳам фойда қилади. Ва уни хосияти билан қувватли қилади.

62. Тамр ҳиндий — тамаринд

Иккинчи даражада совуқ ва қуруқ. Қалбни қувватли қилади деб ўйланган. Шу билан бирга, бу ҳол юрак мизожни бузулган ва сифроликка мойил бўлганларга хос бўлса керак. Табиатида ички суриш бўлганлиги учун у ўз совуқлиги ва тозалаш билан мизожни мўътадил қилади.

«СО» و س [С] ҳарфида [дори] йўқ

«ХО» و خ [Х] ҳарфи

63. Хайр бавво — кичик қоқила //қоқила

Бу қоқила ва қирфа ўрнида юради. Чунки, бу кичик қоқила бўлиб, катта қоқиладан латифроқдир.

«ЗОЛ» و ز [З] ҳарфи

64. Заҳаб — олтин

Бунинг ҳукмлари ёқут билан кумуш ҳукмларининг ўртасида ёқутдан паст ва кумушдан юқори. Ёқут ҳақида бағалларимизни кўздан кечирсанг олтин ҳақида ҳам

биласян. Олтининг мизожини енгили ҳароратга яқин муътадил бўлиб, таъсири хосияти биландир⁶¹.

«ЗОД» ذ [З] ҳарфи ва «ДОД» ض

[З] ҳарфида дори йўқ

«ГАЙН» غ [Г] ҳарфи

65. Ғорикун — «дарахт пўкаги»

Бу биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада совуқ. Юракни хурсанд ва қувватли қилиш билан бирга барча заҳарларга қарши тарёқлик хусусияти бор⁶². Бунга ундаги латифлик билан қуйқа хилларни сурини қуввати ёрдам беради.

УН ЕТТИНЧИ ФАСЛ

Юрак дориларининг соддалари ҳақида мақсадга мувофиқ суъни тугатдик. Энди мураккаб дорилар ҳақида айтамыз.

Бу боб аввал тарёқ форуқ⁶³ ҳамда митридат⁶⁴ номли билан машҳур бўлган маъжудан⁶⁵ бошланади. Чунки бу иккаласи шундай нарсаларни, иссиқ мизожига мослик ва мувофиқликда, юракни қувватли қилишда, юрак сиқилишини бўқоғишда яна заҳарларга қарши туришда мураккаб дорилардан ҳеч бири бу икковининг даражасига етмайди.

Бу икки доридати фазилатларининг сабаби иккита: Биринчи, маълум бўлган сабаблар. Иккинчи, маълум бўлмаган-мажҳул сабаблар.

Маълум бўлган сабаблар буларнинг таркибига кирувчи содда дорилардан ҳисил бўладиган таъсирлардир.

Мажҳуллари esa буларнинг ярадашишидан кейин келиб чиқувчи суратдан ҳисил бўладиганларидир.

Биринчисига мисол: билъамизки, тарёқ ва митридат илоиларнинг заҳарига фойдали. Чунки буларнинг таркибида у заҳарларга фойдали бўлган дори бор: булар яна кели заҳарларига ҳам фойдалидир, чунки буларнинг ичда унга фойдали бўлган дори бор.

Яна билъамизки, булар хяфақонга ҳам фойдали, улар юракни, меъдани ва жигарни қувватли қилади. Чунки уларнинг ичда бу вазифани утовчи дорилар бор.

Иккинчисига нисбат: бу иккаласининг энг шарафли тавсирлари аралашинидаки сўнг ҳисса бўлади. Бу эса уларнинг нисон табиатиға жуда уйғун ва мос табиатға эға бўлишларидир; булар мизож билан у табиатни қабул қилиш истеъдодига эға бўладилар. Аммо бу табиатнинг бошланғи маъбон ташиқаридадир. Чўнки биз содда дорилар ҳувиатлари орасидаги нисбатлар билан ишларининг бу истеъдодни қандай ва нима учун вужудға келтирганлигини билмаймиз. Биз буидай суъвий бўлмаган, балки табиатда вужудға келадиган шу хил баъзи ҳодиселарни билмаймиз.

Назариячи оқиллар ишонч билан ҳукм қилиб, бу икки дорининг биринчи марта тузилиши худонинг кўрсатмаси, иноят, ваҳсиен ёки ваҳига ўхшаган наҳоми билан бўлган, дейдилар. Чўнки эгес бу тузилишнинг маънастиға эға олмайди, фақат биз томондан экир этилган даражада эға олади.

Агар тарёқнинг бутук тавсир таркибиндаги содда дорилар жиҳатидан бўлиб, аралашуви натижасиға ҳисса бўладиган хусусияти туфайли бўлмаганда эди, тарёқнинг яқини эчиги эҳиссадан фойдалироқ ва яна ҳам тавсирчанроқ бўларди. Ҳолбуки, иш бушнқг тескарисидир. Чўнки яқинининг фойдаси бор дегундек миқдорда эмас. Уларнинг исси ва махсус манфавати фақат улар этилиб эчигандан сўнг вужудға келади.

Сўнгги давр табибларига кўра, тарёқнинг эчиги у таркиб тошгандан ўн йил ўтгач тўла ва етук бўлади. Жолниусға кўра йнгирича билдан сўнг бўлади.

Бу фарқ иссиқ ва ёки совуқ мамлакатларға нисбатан бўлади. Сўнгги давр табибларининг фикрича, тайёрланганиға олти ой ўтмагунчи тарёқдан фойда кўтиш керек эмас.

Шундай қилиб, на бизда, на Жолниусда ва на Жолниусдан олдин ўтган табибларда тарёқ ва микридатдаги фойдали хосиятини аралашинидаки сўнг вужудға келтириб чиқарадиган сабаб ҳақида қатъий бир қиес ва кўргазма йўқ.

Бу ҳақда ҳозиргача ҳеч ким биров маълумотға эға эмас. Ҳолбуки, бу иккаласида эчиги ва аралашинидаки сўнг содда қисмлари хосиятининг жами, аввалгидан заифроқ бир хусусият пайдо қилади деб кўриш ва шундай қилиб, аралашини билан содда дориларининг хосиятларини қайайди деб хавотир қилиш мумкин эди. Лекин ялоқий илҳом ва олғи иноят юқоридики натижаға олиб

шракка шөллек берни ва руҳни оёққа турғизишдан иборат.

Мушк дориси барча заҳарларга қаршилик кўрсата олмайди, бваки парига ўхшаш нарсаларга қарши фойдаланир. Ичилган заҳарларга қарши бўладиган фойдаси кўриш билан бўладиган заҳарларга ишбатан энча оё.

Ҳисбуки, тарёқ билан матридат буларнинг ҳаммасига ҳам фойдалидир.

Аччиқ мушк дорисини мўътадил қилиш мумкин. Бушнинг учун аччиқ мушк дорисидан ўн миққол нордон-ширин оливининг сиқиб олдингган сувидан, нордон-ширин явор ва нордон-ширин беҳи сувларининг ҳар биридан элик миққолдан олинади. Буларни қиёмга келгунча қайнатиллади, кейин уни иссиқ мизожликлар исетимтоа қиладилар. Агар касалнинг мизожи жула иссиқ бўлса, уни сув, ровоҳ суви ва штрошнинг нордон суви билан иралаштирилади. Мушк дорисидан бир марта иччи миққорига юқоридаги таркибдан уч ҳисса қўшиб ичилван. Бу таркибдан бир марта иччи миққори уч-тўрт миққолдан ошмаслиги керак. Бу йўл билан катта мушк доридан ҳосил эътибори билан бўлган манфаат ҳосил қилинади ва унинг кучли иссиғини ҳам йўқотади.

Хурсанд қилувчи катта дорилар ва ширин деб аталувчи кичик хурсанд қилувчи дорилар тўғрисидаги сўз ҳам шундай.

ал-Қиндийнинг⁷² муваффақият келтирувчи маъжунига келсак, бу маъжун савдодан пайдо бўлган юрак эфлиғига ва меланхолия⁷³ касаллиғига жуда фойдали. Азимо тозалани йўли билан бўладиган манфаати қувватлантириш йўли билан бўладиган манфаатидан кўй. Қолган дориларнинг қувватлантириш йўли билан бўладиган манфаатлари эса уларнинг тозаланиш йўли билан келтирадиган манфаатидан кўпроқдир.

Бинобарин, бу муваффақият келтирувчи маъжун савдодан бўладиган шрак сиқилиши ва меланхолия учун: у мушк дориси ва хурсанд қилувчи дори эса хайфақон ва ҳушлан кетмиш учун кўпроқ мувофиқдир.

УН САККИЗИНЧИ ФАСЛ

Юракка ҳос бўлган дорилар, юқорида қисман таркиби баён қилинган доридан ташқари, биз таркиб ва таъриба қилган қуйидаги дорилардир.

Булардан бири гулажжубини²⁴ бўлиб, мен буни савдодан найло бўладиган шрак сиқилиши ва туғқаноққа ураганлар учун туздим. У касалларни моддани секкисани тозалайди, моддани пиширади ва сиғил бир йу-сизда уни суриб чиқаради.

Нусхаси, яъни рецепти бундай: довпечак — ўн дирҳам, биетпоя-хати дирҳам, говзабон — йигирма беш²⁵ дирҳам, тоғжамбил, зуффо ва ер бағирааб ўзгачи сонавбарларининг ҳар биридан тўрт дирҳамдан, сада райҳон уруғи, лимонўт уруғи, туқли райҳон уруғи, ёвобис элжамбил, шенсимол дорунак, қизил баҳман, оқ баҳман, ҳинд мадобатри, сунбул ва ҳилнинг ҳар биридан ўн ярим дирҳам; зарпечак уруғи ва сачратқи уруғи — буларнинг ҳар биридан йигирма дирҳам; чучукмия илдинэ ва сачратқи илдинэдан ўн икки дирҳамдан; шакарли гулажжубиндак юқоридики бутун ҳамма дорининг оғирлиги баробарида олинади. Буларнинг ҳаммаси ўтқир сирка нима бир кеча-кундуз пашталади; сирка эса узум сиркаси бўлиши керак. Кейин унинг устига беш ритл сув қуйиб сирканинг миқдорига қайтуғича секкисани қайнатилади. Агар сув кўпроқ бўлса, ўша тўғри бўлгани бўлади. Сўнг сирка сузилади. Агар гулажжубин етарли бўлмаса унинг устига нордонлиги кўтарганича шакар қўшилади, олов устида қисм қилинади, сўнг кўтариб олинади.

Унинг бир ичими — ўн беш дирҳамдан йигирма дирҳамгача. Уни ўн кун истеъмол қилинади, шунда катта фойда қўрилади.

Маъкур таркиб кўп савдолли модда бўлганда ичши учундир. Агар бундай модда оз бўлса, бироқ бошқарушни аъзоларда бу хилтни туғилиши вакоияти бўлса, ҳамда у хилдан сезгирлиги вена ва артерияда ўрналиш қолган бўлса, унга қарини мез қуйидаги шарабни синаб кўрдим.

Бунинг таркиби: сачратқи уруғи, лимон уруғи ва туқли райҳон уруғларининг ҳар биридан йигирма дирҳам, говзабон — ўттиз дирҳам, лимон ўт барги — ўн беш дирҳам, кўк гулажжубин илдинэ — беш дирҳам, чучукмия илдинэ — ўн дирҳам, биетпоя ва эрлабодиён уруғининг ҳар биридан етти дирҳам. Буларнинг ҳаммаси ўзига олти баробар суз суанда икки баробар ширин олма суви билан қўшиб сувоқликдан дориларга инсбатан уч хисса қолғуғича қайнатилади. Бундан сўнг сузилади ва устига шакар есиниб бундан гулаб тайёрлашади.

ди ёки аввалги тайёрланганга қисс қилиб сиканжубин тайёрланади.

Жуда аҳамиятли бошқа бир таркиб:

Мен буни маъжун ва кулча, яъни таблетка ҳолида ишлаб тажриба қилдим. Одамларнинг мизожларига кўра баъзан оширдим, баъзан камайтирдим; юракни қувватлантиришда фойдаси кўп бўлади.

Хамири шундай: марварид, қяҳрабо ва маржоннинг ҳар биридан бир ярим миққол, майдиланган хом ишак ва куйдирилган дарё қисқичбақасидан бир миққолдан; говзабон беш дирҳам, олтин нукушдан — икки донақ; ёқут толқош — бир дирҳам; суқли райҳон уруги, тоғ қора райҳон уруги ва лимонёт уруги ва лимонёт баргларининг ҳар биридан уч дирҳам; қизил баҳман, оқ баҳман, ҳинд уди, ювилган ложувард тоши, ювилган арман тоши, мастакн, Цейлон долчинн, долчинн, заъфарон, кичик қоқила, катта қоқила, жабоба ва мускат ёнғоғининг қобиги — буларнинг ҳар биридан бикр миққол; лешчак — икки ярим дирҳам; Рум райҳони — уч миққол; ларпи — бир миққол, атар ларпи бўлмаса, ўринга биру учдан бир²⁰ миққол ёввойи занжобил ўтади; Рум чаёсизмон дорунаки — икки миққол; сачратқи уруги — беш дирҳам; таррак уруги — тўрт миққол; антоқшанлар — ўн дирҳам; қизил — гул — тўрт дирҳам; мушк — икки миққол; кофур — ярим²¹ миққол; анбяр-бир дирҳам²², ҳинд малобитри ва сунбулдан икки²³ дирҳамдан олинади.

Мана бу хамири: уйдан кулча қилдилар, баъзида уч баробар асал билан қорадилар. Ҳар иккаласи ҳам мўътадил мизожга кўра тайёрланилади ва бу таркибдан бирор нарса ўзгартирилмайди. Бузилган иссиқ мизожли кишилар учун ҳам, бузилган совуқ мизожли кишилар учун ҳам тайёрланилади. Бироқ, мизожи мўътадил кишилар учун қилинадиган бўлса, ўз ҳолига ташлаб қўйилади. Кулча қилганимоқин бўлса, ҳар икки кулча бир миққол оғирлигида тайёрланилади. Маъжун қилишмоқин бўлса ҳаммасига уч баробар асал қўшилди. Бу маъжунни ичганидан сўнг истеъмор қилишни хоҳлаганда беш дирҳам оғирликда қорадори ва шунча янчилган кундуз қиридан қўшни керак.

Қорадори ва кундуз қири қўшилганда энг камда олти ойдан кейин истеъмор қилинади.

Иссиқ бузук мизожи болиб кишилар учун заъфарон ва мушкдан ярим миққол қўшилишни лозим, бироқ лешчак қисқартрилиб, ушннг ўрнига тўрт дирҳам мак-

кий сано, тўрт дирҳам шоҳтара қўшилади ҳамда ўн дирҳам гул, саккиз дирҳам семизўт уруги, беш дирҳам табошир, икки дирҳам сут чўи уруги, уч дирҳам сандал оғочи қўшилади; бошқа дориларин эса ўз ҳолида қўшилади. Юқорда айтганимиздек, хулчалар тайёрланади ёки қўшиги яхшилаб олиниган асаа билан қўшиб маъжуй қилинади.

Совуқ бузуқ мизожли ошиб кетган киши учун мазкур дориларга булар қўшилади: мускат ёнғоғи қобиллари, нитрон қобиллари, баъзам дарахти оғочи, зайжабил ва мурларининг ҳар биридан уч дирҳам, қундуз қоридан эса икки мисқол; кофурнинг вази камайтирилкб, ундан фақат ярим мисқол қўшилади.

Несиж мизожли кишига бунинг ярим ичимлик бир мисқол табошир билан қўшиб олма шарбатини ҳамда ички сгарлидир.

Совуқ мизожли кишига эса бир ичимини бир донаҳ яхши ангуза билан ички кифоя қилади.

Хужмдор мансабда бўлган кишилардан бирининг манига²⁰ ва ваҳший жинийликка ўтадиган оғир меланхолия касалини шу дори билан даволаб тузатдим²¹, унинг муқтадил қилиб тайёрланган таркибига бир мисқол майда туйилган анор рангли нафис ёқут қўшдим. У жуда яхши манфаатланди ва умидсизликдан улуг маъбод томон юзланди.

Несиж бузилган мизож сабаби билан хайрақонга ва юрак заифлигига муштало бўлган несиж мизожларга ҳос таркиблар бор. Бу хил таркиблардан бири: сутчўи уруги ва қобиги, тозаланиган қовуи уруги ва қобиги, тозаланиган қовоқ уруги ва қобиги ҳамда тозаланиган таррак уругининг ҳар биридан беш дирҳам; семизўт уруги — уч²² дирҳам; марварид, қаҳрабб, маржон — буларнинг ҳар биридан бир мисқол; сандал оғочи — икки мисқол; қундузнинг қуйилтирилган ширасидан уч мисқол, агар тошилмаса, қундуз²³ чўидан уч мисқол, ҳинд уди, таёнисмон дарунак, евбоби зайжабил ва оқ баҳмаилларнинг ҳар биридан икки дирҳам; қуйилтирилган зайжабил ва маъдаланиган ипак — ҳар биридан ре қисқичбақаси ва маъдаланиган ипак — ҳар биридан бир мисқол; кичик қоқила ва табоширдан уч дирҳамдан; кесаси олиниган ва сояда қуритилган кизил гулдан етти дирҳам; заъфарон — ярим мисқол; ўндан бири баробар мушк билан, олтидан бирига тенг яхшилаб маъдаланиган анбар билан янчилган кофурдан ҳаммаси бўлиб бир ярим мисқол; говзабон — беш мисқол. Буларнинг ҳам-

масини юқорида айтганимиздек кулча қилинади ёки олма шарбати, беҳи шарбати ва анор шарбатидан маъжун қилинадиган миқдорга баробар миқдорда қўшиб маъжун тайёрланади.

Таркиблардан яна бири гулоб бўлиб, бу шундай қилинадики, бир миқдор говзабон шираси; шунча сазратқиз шираси; шунча ҳисса олма шираси; ҳаммасининг икки баробарича гул суви олиб, ҳаммасининг олтидан бирига тенг нобвоот қўшилади ва ҳаммасини бирликда секин-секин қиёмга келгунча қайнатилади.

Гулобни яна шундай тайёрланади: лимонўт баргини гул суви ичиде қувватини олгунча қайнатилади, ёки лимон исли райҳониниг учдан бири ёки учдан икки қисмига баробар ширасини гул сувининг ичига қўйилади. Бу гулоб барча юраги заиф кишиларга фойдалидир. Айниқса говзабон қўшилса фойдалироқ бўлади; говзабон қуруқ бўлса гул суви ичиде бирга қайнатилади, агар ҳўл бўлса суви билан қоринтирилади.

Агар мизожини ўткир ҳароратли бўлса, лимон исли райҳон шираси озайтирилади, говзабон ширасини қурайтирилади. Бошқа ҳолларда иккаласи ҳам баробар қилинади ва ундан гулоб тайёрланади.

ЭН ТУҚҚИЗИНИЧИ ФАСЛ

Савдодан келган касаллиғи бўлган кишиларни бўшатиш учун аявал модда этилиши ва юмшатиш керак. Бундан кейин, агар савдони хилт бутун баданини қоплаб олган бўлса, бутун баданини тозалашга бошланади. Тозалаш учун энг мушофиқ доря шу: бир уқия девпечак, икки уқия майнани икки²⁴ ритл сувда секин қайнатиледи. Шундай қайнатиладикки, сузилгандан сўнг ўттиз²⁵ дирҳам сув чиқсин. Сўнг этилган Луғозини иражидан олти дирҳам олинади ва бунини юқоридеги ўттиз дирҳам сувда эритилади. Бу таркиб билан савдо бўшатилмаса, маъруф девпечак қайнатмаса билан бўшатилади. Ёки саккиз дирҳам майдаланган янги Қрит девпечagini сиканжубин билан ичирилади. Азмо бундан олдини моддани юқориде айтганимиздек, сиканжубин билан этилтириш керак. Агар ичак шиллиншидан қўрқилса, бириччи сиканжубиндан кейин энкр қилинган гулоб билан этилтирилади.

Кучли ҳаб дориларидан бирининг таркиби:

Иёраж фикро⁸⁸ ва девпечакнинг ҳар бирдан уч⁹¹ дирҳам; Рум райҳони, бистрия ва «дарахт пўкаларининг» ҳар бирдан ярим дирҳам; Абу Жаҳл тарвузининг этидан бир дирҳам, сақамунини бир донақ⁸⁹, нефть тузи ва муқддан бир донақдан олинади.

Маъжур ҳабдан афзалроқ бўлган бошқа бир ҳаб дориларидан: Иёраж фикро, девпечак ва Рум райҳонларининг ҳар бирдан ярим мисқол, ювилган арман тоша ва ювилган ложувард тошининг ҳар бирдан чорак мисқол; ҳинд узи, мастаки ва яллиз — буларнинг ҳар бирдан бир донақ; Абу Жаҳл тарвузининг эти «дарахт пўкаги» ва нефть тузидан чорак мисқолдан, қора ҳарбақ — бир ярим тассуж; сақамунидан икки тассуж.

Маълум бўлсинки, ҳарбақ қайнатмага икки донақдан бир дирҳамгача⁹⁰, ҳабга эса ярим донақдан бир донақгача⁹⁰ қўшилса, зарар қилмайди, дориларнинг таъсирини оширади.

Аmmo савдо билан бирга балған ҳам бўлса ва савдо балғамдан келиб чиққан бўлса, ҳаб билан бўшатилади; унинг таркиби шундай: турбид ва девпечакнинг ҳар бирдан бир дирҳам; тоғжамбик, Абу Жаҳл тарвузининг эти, «дарахт пўкаги» ва ювилган арман тошларининг ҳар бирдан чорак дирҳам; олма ичиде ёки беҳи ичиде пишган сақамунидан бир донақ; нефть тузи ва зангори ва муқднинг ҳар бирдан бир донақ; Рум райҳонидан уч⁹¹ донақ; ҳарбақдан ярим дирҳам⁹² олиб гандано сув билан қўшиб ҳам тайёрланади. Бу ҳаблар бу иш учун кучли ҳаблардир.

Бу ҳаблардан кучсизроқ ҳабларга келинса, энг яхшиси таркиби ва дориларни бузмай бир ичим миқдорини тиббий тахмин билан яримга ёки учдан иккига камайтирилади.

Бутун баданини эмас, балки бош томон билан юрак томонини тозалаш керак бўлса, у вақтда шибёр ҳабларини истеъмол қилиш лозим.

Миножик қонис савдолар билан киши учун таркиби шундай: девпечак ва Қобул ҳалқасидан бир қисмдан; иёраждан бир ярим қисм; мастаки, хом уз ва бистрияларининг ҳар бирдан ярим қисм; ювилган арман тошдан — учдан бир қисм; Абу Жаҳл тарвузининг этидан учдан бир қисм. Бу дориларнинг ҳаммаси майда қилиб туйилади ва олма шираси билан қоринтириб ва ҳотдек қатталиҳда ҳаб қилинади. Унинг бир ичими бир

дирҳамдони бир мисқолгача бўлиб, кечаларни очилади ва ҳовуз сирқати билан, янширилган сиканжубин билан қўшиб наҳорлари ғарғара қилинади.

Мизожни савдоли ва балғамли бўлганлар учун: турбид, девпечак, «дэрэхт пўкаги» ва Рум райҳони. Қобул ҳалиласининг ҳар биридан бир қисм, нѳраждан бир ярим қисм, ҳинд удидаи ярим қисм; тоғжамбид, муқд ва мастакларнинг ҳар биридан ярим қисм олиб юқоридаги сиканжубин қўшиб тайёрланади.

Мизожни савдо аралаш сафроли бўлган кишилар учун: турбид, девпечак, маккий саво ва шаҳтараларнинг ҳар биридан бир қисм; сариқ ҳалиладан биру учдан бир қисм; сабр икки қисм, ювилган ложубард учдан икки қисм; мастакдан биру учдан бир қисм ва тулдан учдан икки қисм олиб айтилган усулда ҳаб тайёрланади.

Шундай қилиб, юрак дорилари ҳақида мумкин бўлгани қадар қисқартириш билан айтган сўзимиз шундан иборат.

Энди шу мақолани тамомлаш учун бизга ақл бағишловчи худога ҳамд, барча набийлари ва пайғамбарларига дуо болаёқ тугатамиз.

«ЮРАК ДОРИЛАРИ» ТАРЖИМАСИГА ИЗОҲЛАР

1. Автор «Тиб қоиунлари» номи асарида юрак анатомияси ва физиологияси ҳақида муфассал тўтайди («Қоиун», III, I-жилд, 509—510 бетлар).

2. Ибн Сино «Фарҳомон» қалъасидан овоз бўлиб чиққанидан сўнг Али номи бир кишининг уйига тушади. Яхўб Маҳдвий эса бу рисола шу Алининг номига ёзлаган бўлса керак, деб ўйлайди (Яхўб Маҳдвий, 23-бет).

3. Нафсоний қувватлар ўз ичига идрок қилувчи қувват билан ҳаракатлаштирувчи қуввати олади. Идрок қилувчи қувватнинг ўзи эса яна ташқи ва ички идрок қилувчи қувватларни ўз ичига олади.

Ташқи идрок қилувчи қувват ҳис қувватларидан иборат бўлиб, бу баъзи кишиларнинг айтишича, беш хил қувватдан иборат: кўриш қуввати, эшитиш қуввати, ҳид сезиш қуввати, татиш қуввати ва тегиб сезиш қуввати.

Ички идрок қилувчи қувват, яъни қайсоний қувват беш хил қувватдан ташкил толади: булардан бири: хаёс деб аталган қувват,

Иккинчиси, табибларнинг фикрловчи қувват деб атаган қувватлардир. Учинчиси, ёлга олувчи ва элатувчи қувват. Ибн Сино бундан табиблар учун шу учтасили билиш саралидир.

Харакатлаштирувчи янафосий қувват пайларичи тортувчи ва бундаштирувчи қувватлар («Қонуни», I, 132—133 бетлар).

4. Қувватлар билан таъсирлар бир-бирларни орқали билишадилар, чуқли ҳар бир қувват бирор таъсирнинг боиланиладигли ери бўлиб, ҳар бир таъсир ҳам бирор қувватдан пайдо бўлади («Қонуни», I, 132-бет). Масалан, суь билқувви (қуввати билан) ҳам билфезл (таъсир билан) ҳам солуқдир. Агар у қайистваса, билфезл иссиқ бўлади, солуғанидан суьг или билфезл солуқ қайиға келди. Асли деб бўндай эмас, у билқувви ҳам, билфезл ҳам иссиқдир.

5. Ҳужумоларнинг энг каттави дейиш билан Ибн Сино эрамингизга 381—392 йилларда янаган қолимга юнош фийласуфни Аристотелни назарда тутди. Ҳин автор ўзининг боъли эсарларнда Аристотелни биринчи фийласуф деб ҳам юритади.

6. Худди шу фикр «Қонуни»да ҳам айтилган: «Гавдадаги энг иссиқ нарса рух ва руҳини пайдо бўлиш ўрни — юракдир» («Қонуни», I, 17-бет).

7. Ибн Сино анатомия ва физиологияга доир қўлимга назариларни юнош табибларидан олган бўлса ҳам киши ортанганини кидори қилувчи Ҳалати назариясидаги уч аъзо тарафдори бўлиб, билки бошқарувчи тўрт аъзо: миш, жигар, мойк ва ирак эканлиги ҳақида ўзининг оригинал фикрини айтади («Қраткий очерк», 24-бет).

8. Ибн Синонинг ўан ҳам шу кейинги ҳақимлар фикрига қўшилди.

9. Зухал — Сатурн.

10. Мен айтаман, — деб уқтиради Ибн Сино, — унсурларнинг видонг ларажада майда бўлакларидан қорам-қарош кайфиятларнинг бирбирга таъсирдан пайдо бўлган кайфиятга мизож дейилади. Унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирига таъсир қилишлари ялтижасида бир кайфият вужудга келади. Ага шу кайфият мизождир. Унсурлардаги дасглабки қувват тўртта: иссиқлик, солуқлик, ҳўлик, қўруқлик.

11. Яъни хурсандлик билан хайрликда.

12. Хар бир табиий иш бир тақомидир.

13. Логикага онд термин бўлиб, бирор нарса ўни кишида ортиний (арзий) бўлиб, яшилдан ўан (эоти)да бўлган сифат, ҳол ва хусусиятларига айтилади. Масалан, ёғочни бўлиш билан ўини ўанда бўлган «эотий» хусусиятларни устига иккинчи бир қолимга юз берини (ориз бўлиши)ни олиб кўрсан, ёғочнинг бўлганлига қалар ўанда бўлган хусусиятларига «эотий» ва унга бўлиш орқали

афшилган кейинги хусусиятларига «оразий» дейилади (ММ. 1-жилд, 731 ва 2-жилд, 1373-бетлар).

Органик парсалар эса зотий бўлмай, кейинчалик бирор парса ёки кишига ҳосил бўлган софат, ҳол ва хусусиятлардир.

14. Рухоний тишиклдан мақсад ақлий ҳаракат билан бир шю қилиш.

15. Нафсоний ҳувоат турларидан бири бўлиб, идрок қилувчи ҳувоат демакдир (Шу жойда 3-изоҳга қаранг).

16. Яъни ақлий қувватнинг майдан қочиб сабабига кўра.

17. Ибн Сино ювон олимни Гиппократ нздан биринчи киши организмнинг тўрт хилте, чунинчи қон (sangina), балғам (phlegma), сафро (chole) ва савдо (melanchole) деб ташкил топган деб ўргатган. Минзож хиллари шу хилтирдан биринини кўралиб, ортинб шеттишига боғлиқ бўлиб, улар ҳозирги вақтда сэнгивиник, флегматик, халерик ва меланхолик деб аталади. Демак, киши минзоки рухий фаоллигидан биринини кўриниши бўлиб, киши организмидати хиллари, яъни материя ҳолига мослашган («Қраткий очерк», 30—21 бетлар).

18. Ибн Сино «Фамнинг иоҳияти ҳақида» ва «Фамни йфқолини» номли рисолаларида ҳам гали касаллигини аниқлаш ва уни қандай йфл билан даволаш ҳақида ёзган. Бу рисолаларнинг қўлёзма нусхалари кўп бўлиб, жузидади, Қоҳира ва Истибул кутубхоналарида ҳам сақланмоқда («Тарих-и улум», 224-бет).

19. Ибн Синонинг тошиқ муҳитни барилчи сабаб, яъни биринчи таъсир кўрсатувчи барилчи ва унинг таъсири ёки сабаби орқали аъзоннинг таъсирланиши натижасида юзага келадиган сабабларни эса иккинчи сабаб дейиши бу ўрнида унинг масъалага материаллистик ёндашишини кўрсатади.

20. Истикфо — жузъий парсалардан ушуний хулоса чиқориш, яъни индуктив метод йўли билан муҳозама қилиш демакдир.

21. Зарроқа — жами «зарроқот» — даволашга хос пуркагич (сприцилка)га ўдлаш бир асбоб бўлиб, бу билан табиилар зарар кўрган аъзоннинг илгичи ва тор йўлларида дори юборадилар (До-ан, 1, 2-қисм, 586-бет). Зарроқа Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» номли асарида минроқа шаклида учрайди.

22. Луғавий маъноси ўзини кишилардан четга тортиш, шувийлашишдир.

23. Идрок шувчи қувватнинг иши ҳам доимо нафсон ҳаракатлантирувчи қувватдан сақлашдир.

24. Яъни яссиқ минзож.

25. Гул суви — бу сўзининг тожики-форсий тилидан ўтган сифиний гулоб арабчасига нисбатан кўпроқ учрайди.

26. Бу хил бисмлик мақсулотлари ҳақида «Юрак дорилари» мни XVI фаслида муфассал тапирилади.

27. Уш олтинчи фаслининг ақут собига қаранг.

28. Урин дейишдан мақсад унинг таъсири қилувчи бўлаётгани дегнаклир.

29. Бу иккинчи назарни эгаларни материализмга бир ва бўлса ҳам бидланган файласуфлар дейиш мумкин.

30. Яъни жисмларнинг содда ҳолидаги ва соддаликдан кейинги — мураккаб ва таъомланишган ҳолидаги қуввати.

31. Яъни илоҳий куч.

32. Мабадаъ — ибодат ёки бирор нарсанинг башланғич ери.

33. Яъни инсониятдан ҳақиқатга айланади.

34. Бу фасл мазмун жиҳати билан «Тиб қонунари» 2-китобининг «Содда дорилар қувватининг таъсирини ўрганиш тўғрисида»ги VI фаслга жуда яқин. Ҳар иккала фасллардаги навоқуд бўлган содда дорилар ҳақидаги таърифлар мазмунан бир-биридан кўп фарқ қилмайди («Қонуни» II, 25—33 бетлар).

35. «Энг тузилган дори деб ҳусулрати латиф бўлган дори»ни тушунамиз. Масалан, қорпоқ ва гипс каби («Қонуни», II, 26-бет).

36. Масалан, муш шундай («Қонуни», II, 28-бет).

37. Бунга асал мисол бўла олади («Қонуни», II, 28-бет).

38. Ноби Сино бу табақага ҳирувчи дориларни «Тиб қонунари» II китоб 27-бетда йигирма иккита бўлишга айтса-да, саниб чиқилган вақтда «ширинувчи» дори билан улар сони йигирма учта эканлигини билганимиз. Яна шу китобда берилган нозҳга қараганда бу исарининг Булоқ нуҳасида «латифлаштирувчи» яъ «ф-кир»ларини қўшилиши билан, дориларнинг муздақ таъсирга кўра бўлган сифатлари яна ҳам ошиб кетади («Қонуни» II, 27-бет). Бу сифатлар сонини янтар айтган миқдорга тўғри келмаслигини кейинги дориларда кўчирилган нуҳаслардаги йўл қўйилган қилма-қилмаликлардан деб ҳисоблаш мумкин.

39. Яъни йўлларни тўсиб тўқилма байзо қилди.

40. Подзаҳр, фодзаҳр, бодзаҳр ва бодзаҳр шакллари ҳам учрайди. Умуман заҳарларга қарши шилатиладиган дори бўлиб, унинг маъданий ва ҳайвоний тўрлари бор («Қонуни», II, 49-бет).

41. «Қонуни»да содда дорилар қувватининг ҳамма таъсирларини қирқ тўқизга дейилган, яъни «Юрак дориларида» «Қонуни»нинг 1877 — йили Булоқ (Миср)да босилган нашридаги латифлаштирувчи ва ф-кир, (яъни билла туширувчи) сифатларга эга бўлган дориларни ўз ичига олган ҳолда, уларнинг сони эллик биттага бориб етди («Қонуни», II, 27 ва 49-бетлар).

42. Л.: қиёмини.

43. Софсий ёки тоғ газлақтининг олими.

44. Тини маҳзум — Мухр лойи. Бу ҳақда ботаника нозҳ олими учун қаранг: («Қонуни», II, 291—292 бетлар).

22. Бу бир-бирге алам хусусиятдаги дориалардан бирини, яъни тарьёқ исминин — суькаий равишда тайёрланадиган хилга бериледи. Иккинчисини, яъни подзаҳр исминин эса табиатда пайда бўлиб, етти хилда учрамоғининг дориаларга бериледи. Ибн Сино буларнинг етти хил равишда ўсимликлардан тайёрланадиганларинин тарьёқларда маъданлардан тайёрланадиганларинин подзаҳр дейишсини ҳам маънадайдн («Қонуи», II, 32—33 бетлар).

26. Шибёр деб кечаси ичиб келинадиган сурьмаларга айтивлади.

27. Хафизон — юрак сиғилсин билан келувачи касаллик. Кулпича юрак тез ва қаттиқ уриб, илфос олши оғирашади. Қўл ва башбар учн чапгак бўлиб торшвади (кестерин) («Қонуи», I, 439-бет).

28. Бадаиға жа кайфияти билан таъсир қиладиган ҳар бир нарса бадаиға ўлиб унинг табиий ҳароратидан таъсирланган ҳолда, унга иссиқ бадаиғадан (кайфиятдан) кўра энди таъсир кўрсатмаса шу вақтда унга муътадил даво дейиледи. Агар у энди кайфият билан таъсир этиб, бу кайфият муътадилликдан четга чиқса ва у таъсир осонласа, бу вақтда унга биринчи даражадаги дори айивлади. Агар кайфият таъсирини ҳис қилишиб бадаиға зарар етказмаса, унга иккинчи даражадаги дори дейиледи. Агар бадаиға зарар етказиб ҳалокатга олиб бормаса, унга учинчи даражадаги дори дейиледи. Агар ҳалокатга олиб борса, у тўртинчи даражадаги дори бўлиб, заҳарли дорилар деб аталади» (Ибн ан-Нафис, 17-барақ).

29. Амлажнинг мураббоси ҳалила мураббосидан на шу каби бошида мурабболардан заифроқ Амлаж сунда ичинилса, шар амлаж, яъни «сут амлаж» деб аталади («Қонуи», II, 70-бет). Шу жиҳда дори № 19 га қаронг.

30. «Қуиош» — суръий тақлидан кирган бу сўзнинг асл маъноси, ирри қондалар ажралиб чиққанидан қонуналар тўпланиб бўлиб, бу ерда тиббий тўплаш китобини билдиради.

31. а-л Яҳудий деганда VIII асрнинг биринчи ярмида яшаган тибб Масаржавайх назарда тутилади.

32. Яъни ширин лимон.

33. Бургут бити — захарли ҳашарот хилдан.

34. Т. да: иккинчи.

35. Қирфа — долчин дарахтининг турларидан бир хилнинг қовиги. Бу оддий долчинга қараганда дағалроқ ва ранги қорароқ бўлади («Қонуи», II, 100-бет).

36. Ёш кайшотчи қайионлар қорнидан олинадиган суюқлик маъносини билдирувчи павирмон исминин Ибн Сино ҳўён қорнидаво олиннадиган ферментга ҳам беради («Қонуи», II, 70-бет).

37. Ибн Сино ёқутнинг дориворанк хусусиятлари ҳақида бош-

қп асарларига ишбатан «Юрак дориларинда муфассал гапградиди. Масалан, «Тиб қонуналаринда бу дорин устиди илмусе тўганидиди».

58. Урга аср ва қадимги даврдаги авторлар қаҳрбони фа дорилариди маъжуд бўлган даралатларининг елкисин деб тушунганлар. М. В. Дамоносов эса биринчи бўлиб, қаҳрбони қадимги даралатларининг ердан қазиб олинганини вақтин аккадликни айтган («Қонуни», II, 316-бет).

59. Урга асрларда Хуросон Эрондаги Дашти Кабир ва Сенгтон областидики торийб Бадяқшов тоғларин, Амударё ва Қара кум таша бўлган ерларини асраган.

60. Қумушнинг бошқа нарсалар билан аралаштирилган қириндисин лафиқонга фойдал етказиди («Қонуни», II, 496-бет). Қумушнинг шитрат түзи (Argentum nitricum — лянис) ва бошқа сиринималар СССР VIII Фасига киритилган. Иби Синь кумушнинг энг яқини дорилардан ҳисоблаб, қилин тозаловчилар қаторида кишининг ички аъзоларининг даволашда қўллаган. Қумуш суни берилган қаблари (пильовин)ларини тайёрлаш ҳам шу вақтда бошланган.

61. Олтин юрак оғриқларига, играк сиқилишига, ялфақонга ва қўрқоқликка фойдал қилтади («Қонуни», II, 663-бет). Иби Синь олтининг энг яқини дорилардан ҳисоблаб, қилин тозаловчилар қаторида кишининг ички аъзоларининг даволашда қўлаган. Олтин суни берилган ҳаб дориларини тайёрлаш ҳам шу вақтда бошланган. (Қонкер, стр.260).

62. И. Қарорати билан бирга латифонки бўлган учун очувчидир.

63. Тарьёқ (ёки тарёқ) — эҳарларга қаршин ишлатиладисин жуда мураккаб таркибга эга бўлган дорин.

64. Митридат VI Еллатар — Поин подшоҳларидан бўлиб, асрининингача 132—63 йилларда яшаган; у эҳарлар ва хилма-хил касалликларга қаршин туридиган мураккаб доринин кашф қилган эди; бу дорин шу подшоҳининг номин билан таркиблиб, кўп асрлар давоинда кенг қўлланиб келган («Қонуни», V, 24 ва 235-бетлар).

65. Маъжун (маъин маожин) сўзининг лугавий маъносин қорилган ва ҳажир қилинган бўлиб, яқини (ҳажир) сўзидаки вақинган. Бу таркибин билан таркибий қисилари ихтилаб янгиб, энг аралаштирилгандан кейин асатга ёки қанд қилинга, ёки бирон бошқа шербатга қорини оққали тайёрленадиган мураккаб дорини ифодалинади, бу таркибин қоринтирилгандан кейин қирқ ёки ундан ортиқ, ёхуд кен күнчага аччиш учун қўлиб қўйилтади («Қонуни», V, 234-бет).

66. Қаммуни — мураккаб дорин бўлиб, таркибига кермон зирасин кумин, сирка, суёо3 барси, мурч, анбар, орнин бурасин ва асал қаради («Қонуни», I, 445-бет).

67. Фалофилли — мураккаб дорин бўлиб, таркибига қора ва оқ мурч, ёлсон дарахт, анбар, петрушка уруги, асал ва бошқалар қаради («Қонуни», II, 449-бет).

66. Архитект. Траян (эрамизнинг 117-йилда вафот этган) подшоҳлик даврида Римда яшаган табиб.

69. Ибраҳим — кичикча сўзнинг арабчалашган шакли бўлиб, Ибн Саломнинг айниқанда, тузатувчи сўзининг номидир. Лужавий маъносини илҳий дори демакдир. («Қонуни» V, 66 ва 243-бетлар).

70. Жуворинчи, яъни жуворинчиноч — форсча гуворини ёки гуворинини арабчалаштирилган шаклидир. Бу сўз форсчада «орқали ҳазм қилмоқ» маъносинда бўлган гувориндан фелъмдан олинган, сўзнинг учун жуворини сўзнинг лужавий маъноси «ҳазм қилмоқ» демакдир. Жуворинчилар ҳам маъжүүларга ўхшаш бўлади, лекин уларнинг бошида хил маъжүүлардан фарқи шуки, улар ибодатда унжроқ ушлайиб турени учун таркибий қисملари жуда майдалаб юборилмастан бирчироқ қилиб яшайди. Бундай ташқари, жуворинчилар доимо мизали қилиб тафёрларвади, бошида маъжүүлар эса юприи ҳам, яччиқ ҳам бўла беради.

71. Мушк дорилари ҳақида «Қонуни» китобининг 40 ва 41-бетларига қаранг.

72. а-л-Киндий (Абу Юсуф Якуб ибн Нехоқ а-л-Киндий) — ариб файласуфи ва табиби. 870 йили вафот этган.

73. Меланхолия сўзи юқонча («melanchole») бўлиб, «сизда» хилтига айтилади. Кичик организмда сардо хилтининг ошми келиши интиқалинда юз берадиган касалликка «сиздолий» ёки «меланхолия» деб аталади (Бу ҳақда «Қонуни», III китобининг, I-жилди, 126-бетига қаранг).

74. Асал ёки шакер билан сирнадан тафёрланганган инчалик.

75. Т. ва Н. да: ўн беш дирҳам.

76. Н. да: икки мисқол.

77. Н. да: бир мисқол.

78. Т. да: бир мисқол.

79. Т. да: бир.

80. Мовивийат маъноси биргача жинсийлик бўлиб, унга учраган киши бутунлай даяжовом бўлади, ўғаларга ташланади, биргачилик ва Секерчи ҳаракатлар, қилади. Унинг қарови кўпроқ биргачилар қаровига ўхшайди ва шу билан бирга унда нектима бўлмоқли («Қонуни», III, I-жилди, 122-123 бетлар).

81. Ибн Саломнинг меланхолия касали билан олғини назоратинда ўзини ҳўмиз деб тасаввур қилган йиғини тузатганкини ҳақида тафсилан ошди шу ҳақидада сўзлов деб келивор эди («Шаҳр мақоли», 82—84 бетлар). Эндилкида авторнинг бу асардаги сўзлари ва ёзиб қолдирган рецетни унинг меланхолия касаллигини тузатганлигига далил бўлади. Автор меланхолия касаллигига унжам билан беради ўзларини подшоҳ, қаймон, шайтон, қуш ёки себоблари деб атади қилувчи иншиқларни бар неча марта тузатган. Бундай касалликларнинг белгилари дораси ва даволани усули ҳақида муфас-

сид гайирган («Қоғун», III, 129-бет; V, 57 ва 165-бетлар). Мухаммад Замои Тошкентий ва Мухаммад Бақир ваби Царқ табиблари XVI асрда ҳам бу ренет билан меланхолия касаллиги тузатганлар (Тузрат ал-муъминин, Уз ФА ШИ қўлёзма асарлар фонди, инв. № 721, 4376-438 а-бараклар).

82. И. да: турс.

83. И. да: кадар.

84. Т. да: бир риста.

85. Т. да: йиғирма.

86. Иерак фиджо, яъни ачиқ иерпж. Леваид таркибид қисми сабр бўлгани учун маъани ачиқ бўлади («Қоғун», V, 66-бет).

87. И. да: учдан икки.

88. И. да: чорак дирҳам.

89. И. да: дирҳамдан кам.

90. И. да: орин донақ.

91. И. да: бяр.

92. И. да: донақ.

ИБН СИНОНИНГ «ТАДБИРДА ЙЎЛ ҚЎЙИЛГАН ҲАР ЖИЛ ХАТОЛАРГА ҚАРШИ ЧОРА КЎРИШ» РИСОЛАСИ

Олам эгасига мизонатдорлар олқини, барча элчиларига эса, унинг мақтови бўлсин¹. Шайхурраис Абу Али ал-Хусейн ибн Абдуллоҳ ибн Сино дейди: Сўнг, Олий ҳиммати ва насл-насаби, ҳақиқий илмларга муҳаббати ва улардан фойда тула баҳрамандлиги, шу хил илм оқлини рўзга чиқариши ва улар қарда бўлмаслилар, барчиларига бирма-бир таълим бериши билан долг чиқарган шухратли шайх Абу-л-Ҳусейн Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳабий жаноблари менга юксак патифот кўрсатиб ўз яқинлари қаторига қўшгач², берган илмий буйруқларидан бирида инсон боданига етишган турли зарарларни йўқотиш борасида бир китоб тузишга амр қилди. Чунки у тиббий китобларни диққат билан қараб чиққанида шу нарса маълум бўлибдики, уларда инсоний эътибор (кишиларни) зарарли ишлардан сақлашга қаратилиб, ўзини тия олмайдиган ва буюрилган нарсаларининг тескарисини қиладиган одамлар дучор бўлиб қоладиган (ҳолатларининг) тадорукини кўриш тўғрисида ҳеч нарса айтилмаган экан. Унинг оғиймақом буйруғини жон-дил ва итоат ила қабул этдим ва вакий нсъматимга бўлган итоатим баракасидан муваффақият тиладим, ахир усиз менинг ҳобилиятим ҳеч эди. — Таъридан мадод сўргум, ўз ёрдамини аямас!

БИРИНЧИ МАҚОЛА

Турли-туман хатолар тўғрисида

Мақолазни бошлайман ва дейман: модомки соғлиқ, бошиқа китобларда кўрсатилгани ва тушуштирилганидек, мизожининг³ мўътадиллигига⁴ ва тузилишининг тўғрилигига боғлиқ экан, бу жуда муҳимдир: уни сақлашга

баъзи ишларни муътадиллаш (тартибга солиш), баъзи ишлардан эса чекиниш орқали эришилади.

Баъзи ишларни муътадиллаш

У ҳавони муътадиллаш, овқатни тартибга солиш ва ичимликни тартибга солиш, уйбоқликни тартибга солиш, уйқуви тартибга солиш, нафсоний ҳаракатни тартибга солиш, истироҳат ва сукунатни тартибга солиш, бадандан бўшатиладиган нарсаларни тартибга солишидир. Баъзи ишларда чекиниш (аъзоларни) эладиган ҳамда сиқирадиган, кесадиган ҳамда тўлдирадиган, қовурадиган ҳамда куйдирадиган ва притадиган ҳамда хоҳ совуқ, хоҳ иссиқ бўлсин, ўлимга сабаб бўладиган ёмон мизож тугдирувчи нарсалардан ва ўз хосияти билан мизожга акс таъсир қилувчи нарсалардан чекинишидир.

Бу айтилганларнинг ҳар бири бир умумий жинс ҳисоблашиб, унинг замиридан турлари билан ажралиб турувчи навлар ва хосиятлари билан ажралиб турувчи синфлар келиб чиқади. Биз буларни ойдинлаштиришимиз ва кўнайтиришимиз ҳамда маълум бир чегарадан чиқувчиларнинг турларини ҳисоблашимиз, шунингдек, қандай хатолар бўлишини бирма-бир ва мизожламизож кўрсатиб, уларга қарши турадиганларни ҳам бир-бир санаб чиқишимиз зарур. Бунинг билан маънавий нуқтонан назардан баён қилишимиз керак, зеро бу китобдан мақсадимиз ҳам, бизга амр қилинганидек, қисқалик бўлиб, калмининг³ ҳақиқий томонини излаб ўтирмай, амалий чораларнинг баён қилиш ҳамда олдин биз старан даражада (баён) қилган ва бурунчилар инновт сарф қилган нарсалар ҳақида сўзлашдан четланмоқ эди. Шунга биноян, биз кишилар сақламини керак бўлган нарсалар билан шугулланиб ўтирмай (йўл қўйилган хатони) тuzатадиган нарсалар билан шугулланилик. Биз ҳозир содир бўладиган хатоларнинг турларини қисмларга ажратиш йўли билан эмас, балки умумий тарада синфлаштириш ва жамлаш йўли билан санаб чиқишимиз зарур. Сўнгра бобма боб батафсил баён қиламиз. Энди (ганни) ҳавони муътадиллаштиришдан бошлаймиз.

Ҳавони муътадиллаштириш

Абу Али дейди: Ҳаво (сўзи) тиббий китобларда умумий ва хусусий тарада ишлатилади.

Умумийси — бу муштарақ ҳаво бўлиб, хусусийси ҳаммомдир. Шунинг учун ҳаммом ҳақидаги гап ҳаво тўғрисидаги сўз бобига киради. Ҳозир эса умумий ҳаводан бошлаймиз.

Деймишкки, ҳавонин мўътадиллаш қуйидагиларни тақозо этади: унинг иссиқ-совуқлигини мўътадиллаш ҳамда денгиз томонларда (унинг) намлигини, дашт ва чўл томонларида ва тоғларда эса (унинг) қуруқлигини мўътадиллаш; шунингдек куз фаслида ёки ҳаммомга киришда бўладиган иссиқдан совуққа ёки совуқдан иссиққа ўтишни мўътадиллаш; сассиқдан хушбўйликка ёки хушбўйликдан сассиқликка кўчишни мўътадиллаш; шимолдан жанубга; жанубдан шимолга, бир мамлакат мизожидан бошқа бир мамлакат мизожига кўчишни мўътадиллаш; вабо келтирувчи сасиш, — ҳаводани сасишни назарда тутаман, — вақтида (қилинадиган ишларни) мўътадиллаш. Агар вабо ҳаводани сасиш туфайли бўлса, ундай (ҳаво)ни ичга тортмишдан ўзини сақлаш керак. (Ҳавонинг) қамалиб қоллиш ва ҳаракатини мўътадиллаш лозим, чунки тўхталиб қолган ҳавода вабонинг ўзи бўлмаса, ҳам, иссиқ сасиш туфайли вабога ўхшаш ўзгаришлар келиб чиқади, чунки вабо бошқа сабаблардак келиб чиқади, ёки иситмага сабаб бўлувчи совуқлик кайфиятга олиб келадиган (ўзгаришлар юз беради). Доний ҳаракатдаги ҳаво туфайли ҳам баданларда турлитуман сфатлар бўладикки, уни ўз бобиди алоҳида текшираимиз. (У туфайли) мавзулардан тоза жойларга ифлос чанг ва бугларнинг келиб қоллиш (эҳтимолдан) ҳоли эмас.

Ҳаммомни мўътадиллаш

Ҳаммомни мўътадиллашга келсак, у қуйидагилардан иборат: ҳавосини мўътадиллаш ва унга киришни тартибга солиш керак, токи дафъатан бўлмасин, сувини мўътадиллаш керак, токи у чучук бўлсин, шунингдек, жуда иссиқ ҳам, совуқ ҳам бўлмасин, (Ҳаммомда) туриш ҳам мўътадил бўлсин; уylan чиқиш, уқалаш, ишқаш ва юккиш тартибинин мўътадиллаш лозим.

Сўнг (ҳаммомда) кескин ҳаракатлар қилишдан, жинсий алоқадан сақланиш керак. Кириш вақтинин мўътадиллаш керак, токи қорин жуда оч ва бўм-бўш, шунингдек, жуда тўқ ва тўла ҳам бўлмасин; оғир ҳаракат, қон олдиркиш, сурги қилиш ёки кўп жинсий алоқа

каби қувватни пасайтирувчи нарсалардан сунг ҳам бўлмасли. Сунг ундан чиқкивга шошилнимайди.

(Ҳаммомта) шуичаки тушкямасдан, (унда) узоқ вақт қолнади ва иссиқ жойда ўтирилиб узоқ терланади. Шундай қилиб, биз ҳавонинг кайфиятазари ва уни мўътадиллаш ҳақида қисқача гапирдик.

Овқатни мўътадиллаш

Миқдорда: кўпроқ ёки камроқ бўлиши мумкин; сифатда; иссиқроқ ёки совуқроқ, қуруқроқ ёки намроқ; таркиби^о ортиқ даражада заиф бўлиб, тез бузилувчан бўлади, масалан, сут ёки ёмғир суви каби; ёки таркиби ниҳоятда (тиғиз) маҳкам бўлади, масалан, туруч ёки жўхори каби; ёки қўرға кўзиб пишпириладиган (кўмач) нон каби ёқименз, ёки жуда ёғлиқ нарса каби сермой, ёки ёғлиги ўзгар (иб бузил) адиган нарса каби бад-бўй, ёки шёз ва саримсоқ каби (таъми) ўткир; ёки аччиқ бодом каби аччиқ, ёки ўткир сиркя каби нордон, ёки ҳалим^о ва баянқ каби елимшак ёки жиёда, чилонжийда ва беҳи каби дағал ва буриштирувчан, ёки Фолуд^о ва араб олими каби силлиқ, ёки мизожнинг ҳўл ёки қуруқлигига қараб таъсирни турлича бўлган ловия ва туг каби ел пайдо қилувчи ёки совуқлиги ва ҳўллиги туфайли ел берувчи қатиқ кабилар.

Овқат ейишининг тартибини тузатиш,
бири устига иккинчисини ейишнинг тўғри йўлиги
ва тартибдаси хатолар

Агар жуда тез ҳазм бўлувчи нарса секин ҳазм бўлувчиининг ортидан борса, у ҳолда тез ҳазм бўлувчи ундан олдин ҳазм бўлади, бироқ тағида секин ҳазм бўлувчи тургани учун нарига ўтиб кета олмайди. Шунингдек, секин ҳазм бўлувчидай олдинги сиргалувчи овқат ёки таом билан бирга ёки ундак олдин ё кейин ичилган сурги, ёки таом устига беҳиники каби ширалар (пиши), мезъада туриб қолувчи кашинч каби нарсалар (истеъмола қилини), ёки кутилаётган бузилашга ёрдам берадиган нарсалар ейиш. масалан, карам устидан саримсоқ ва сут устидан пишлоқ, бунда биринчиси тез сасибди, иккинчиси тез ивийди, аралаш қилинган (овқатнинг) бузилаши унинг сасишга ёки ивийшга ёки туриб қолишга қобилиятличилиги билан, шунингдек сир-

тағиб өси еңкілінің екі сурілінің екі боһоға усул оңқа-
лаи пәстга туһишга тайёрлығы билан булади. Аралаш
қилишгаи (овқат) буғаланишининг боһоға бир тури (мод-
далардаги) вақтида хусуситларга бөлениқ.

Тағам ыстемоя қилишини тузатиш йүригларидан би-
ри ушинг вақтидир. Биринчиси (пәстроққар) туһтағалдан
кейин иккинчиси тағовуа қилинади. Бирор тасодиғий
(арамий) сабаб еки касаллик билан боғаниқ буғалтаган
тағиний очаник сезилгенде, тағовуа қилинади. Шунинг-
дек, тағам унга айланиб кетшин хавфи буғалган хилте¹⁰
металдан ишқарылган буғаса, тағовуа қилинади; маса-
лаш; меңдасенда сағро буға туриб қаттиқ ичинда шу-
дан қилинади. Кетсен овқат эҳтиёжи билан қилинади-
ган бодантарбим туғатган ҳам, ебиле береди.

Хазмин яқинлаш йүригларидан бири

Клиш узининг ҳарокат, сукунат, уйқу ва уйғоқлик
ҳолатлари устидан эътибор қилинидадир, токи узок
вақт ҳаракат нәтижесинде (қориндаги овқат) чайқал-
масин ҳамда хазм буғалач, узок вақт ҳаракатсиз қоли-
ши туғайли (овқат) етилмай ҳам қолмасин. Уйғоқлик
ҳаракат каби, уйқу сукунат кабидир. Рухий ҳолатлар-
дан газаб ҳам (беҳад) шолзаниш ва шунига ўхшашлар-
га эътибор беринш ҳам шулар жумласидандир. Чунки
газабланган кайфиятга исеңлик овқат зарарли, тағ-
тиниға қуруқлик овқат зарарлидир. Хурсандлик (ҳо-
лат) устига ҳўа мизожли овқат (ейилса), ортинқалик-
ка, яъни түрт хилтининг муштарак кулайиниға олиб ке-
лади.

Шунингдек, қаттиқ хавф еки беҳад лаззат вақтида
совуқлик (овқат) зарарлидир. Сукунатда кўи (овқат-
ланиш) ва ҳаракатда ози ҳам (зарарлидир).

Шаробга келсак, уни ыстемоя қилишини тузатиш
ҳам юқоридаги вақтлар юмасыдан булади. Шароб деб
сунига ва мает қиладиган парсааларга, шунингдек, иши-
тлар ва жева суваларга айғинади. Бу ерда ҳам мақ-
садимиз сув ва боһоға (ичимликлар) ҳақидадир. Би-
ринчидан, сувалар хусусинда гашириб, уни ыстемоя қи-
лишини тузатиш ҳақида сузалаймиз. Узини мақдори до-
зим буғаланидан юқори ҳам, дозим буғаланидан пәст қам
буғаласин. Узини сифатига келсак, у сувиқ, ситил нәти-
ли, ҳидени, тағмени, исең ва совуқин тез қабул қилу-
ни, чет парсаалардан тоза ва чучук дой устидан оқает-

тан дарё суви бўлиб, чиқадиган маибандан уюқдониб, кўни ва шабадага тўли оғиб тез оқувчи бўлиши мисол. Дарё қанчаллик катта бўлса, суви шунча яшил бўлади. У муҳимият жиҳатидан чучук ҳамда меъда оғидан, қорурга келирчакли остидан тез тушиб кетадиган, сийдик билан тез чиқувчи ва терга айланувчидир.

Маъбодо, сув баландли, олтингустурган, зокли, аччиқтошли, мисол, ашгорли, зиринхли бўлса ёки бирорган бошқа маъданиниг қуввати бўлса, у турли касалтоқлар келтириб чиқаради.

Маъданили сувларнинг яхшиси унинг темирлигидир. Турли шўр ва тордан сувлар ҳам шулар жумласидан.

Сув негизанга қилинишиг вақтига тегишли муқориф-лантиришига келсак, уни ёт қоринга ёки тўғиб оққа еб бўлиган ааҳоти ичмаслик керак; шунингдек, оғир ҳаракатдан суни, кили баданини говаклантириб бўшантирувчи жансий алоқа ва ҳаммом қабиладан суни ва кишининг табиий ҳароратини ҳалдан ташқари кўтарилишига таъсир қилувчи газаб ва қуноғ қаби сабаблардан суни ҳам мулкни эмас. Овқат суйилиб оғил-ланиганда ва уни сийдириб ўтказиш учун эҳтиёж бўлганда ҳамда ўткир касалликларни даволаш олдиан (ишса) бўлади.

Бошқа шаробга келсак, уларнинг жанҳарини мулофидлантиришини турларидан бири миқдорларига тегишмасидир. (Ичмилкиниг) кўни бир-бирига энг икки ишини бажаради; исенқ (мизожли) баданларда сафрон ёки исенқ қорини қўлайтиради ёки уларни қилдиради, ёки саситади ёки аъзолариниг ич-ичига оқизади. Совуқ (мизожли) баданларга эса, биз қуйида таъсир этадиган совуқ ва рутубатли таъсир кўрсатади.

Унинг сифати (кайфияти)га келсак: исенқ мизожлиларга берилдиган жуда аччиқ ва қуюқ бўлмасин; совуқ мизожлиларга берилдигани жуда тахир ва суюқ бўлмасин; муътадил мизожлилар ичадигани эса аччиқлик, ранг, бадхўр таъмлик ва ҳид жиҳатидан ҳам (меърдан) оғиб кетмасин; балки улар учун мақбул ҳидли, тилдан ўтаётганида мазаси ёқимли туюлиб ёки буриштирувчи, ёки аччиқ, ёки нордон маза сезилмайдигани (моё келади).

Исенқ мизожлиларга энг маъқули нордонроқ узумдан қилинган оқ суюқ (шароблар). Совуқ мизожлиларга эса қизил, узоқ сақланган, тиниқ ва ўткир қилинган маъқулдир. Мизожли муътадилларга муътадилли (бўл-

син). Сув аралашгани несиқ ва қуруқ мизожли кимсга фойдали; эсаби заиф ва рутубати кўп кимсаларга эса зарарлидир. Шароб ички вақтини мувафиқлаштиришга келсак, оч ва бўғи (қоринга) уни ичиш, айниқса несиқ ва қуруқ мизожлилар учун ярамайди. Шунингдек, овқат ва ўткир мазали емаклар устига бўлмасин; бош сўриқ ёки оғир¹¹-нафас сиқилиш ортидан; кўз оғриғи бошламаётганда ёки уч тур садда толиқинлар¹², яъни чарчаш, тамаддуд¹³ ва яра тўфайли бўладиган толиқинлардан бирортасенда ҳамда (толиқиннинг) мураккаб турларига муштало кимсаларга, бодан тешикларининг бўшашиб говаклашувига ва тузма ҳароратининг тарқалиб кетишига сабаб бўлувчи аҳвол юз берган кишиларга ҳам ичиш (мумкин) эмас. Хуморлик устига ҳам (ичилмасин), чунки бу зарарли, ўйлаганларидек фойдали эмас.

Ҳаракатга келсак, сафарлардаги ҳаракат, бадантарбия, жинсий алоқа (уни бўшатиш бобига жойлаштирилса ҳам дурустроқ бўларди, бироқ шу бобга киритишга раъй қилдик) ва нафсвий ҳаракат унинг жумласидандир.

Сафарлардаги ҳаракат тўғрисида алоҳида рисола¹⁴ қилганимиз ва унда бу ҳақда шарҳи билан ёзилган.

Бадантарбияга келсак, унинг тўғри амалга ошириш миқдори билан боғлиқ, токи у чарчатадиган даражада узоқ бўлмасин, жуда оз ҳам бўлмасин. Унинг сифатини (муътадиллаш) шуки, жуда шиддат билан қилинмасин, чунки уни қисқартирилса ҳам узоққа ўхшаб қолади; лекин кучсиз ҳам бўлмасин, чунки уни узоқ давом эттирсанг ҳам озга ўхшаб қолади. Вақти: ички аъзолар ҳамда томирлардаги¹⁵ биринчи таом ҳазм бўлгандан сўнг ва иккинчи таом олдида қилинади. Лекин таом устига ва тўлиқ¹⁶ қоринга (мумкин) эмас; шунингдек, ҳаддан ташқари оч қоринга ҳам (мумкин) эмас — худди рўзадаягидек овқат ейилганига яна вақт ўтиши муносабати билан бўладиган очлиқни назарда тутган. Яна у муқаддам қилинган сурғи, жинсий алоқа қилини, бурундан қон оқиш, қон кетиш, сийдикни ҳайдаш ва яра ёрилиш каби ҳодисалар натижасида бўладиган бўшатишлар устига ҳам бўлмаслиги (керак).

Агар куч талаб қилувчи зарарли ҳаракатга зарурият бўлса, унинг (юқори даражасига) мулоҳималик билан, аста-секин этилади. Жинсий алоқа ҳаракати қорин мутлақо бўш ҳолда қилинмаслиги лозим, акс ҳолда у

сафрон ва бошқа нарсаларни қўзғатиб юборадик, уларни кейинчалик эслатиб ўтамиз. Бундан ташқари, жуда тўқлик устига ҳам, қон олдирини, ички сурини ва чарчатадиган ҳаракатдан сўнг, ёки иситма, ҳушдан кетиш, у ёки бу турдаги заифлик ортидан ҳам бўлмасин, ёки ҳазми оғир ишимаган таомлар устига ҳамда давомли буйрак касалликлари устига масалан: тош найло бўлиши, сийдик тўхтамаслиги ва унинг аччиқ келиши ёки тугилиб қолиши ҳамда диабет касаллиги руи берганда ҳам қилинмаслиги керак.

Шунингдек, икрийс, ирқаниасо ва шунга ўхшаш бўғинларда бўладиган бошқа оғриқларда, ҳис ва ҳаракатнинг увушини ёки сезмай қолиши ва фалаж каби офатларга учраганда, кўз оғриғи ва эшитишнинг заифлашуви устига, манкийнинг чиқиши табиатан қийинлашганда ҳам қилинмасин; яна кўпгина тортмаган кимса билан ёки шахват истогисиз зўрма-зўриқига ҳам қилинмасин. Ким куруқ мизожли, хусусан, унинг совуғи бўлса, ёки таъсил аъзолари совуқ, ёки кўриниши ориқ, яратилишдан аслий аъзолари заиф бўлса ҳам (мумкин эмас). Шунга ўхшаш (алоқага) ўрганиб қолган кишига агар унинг шахвати шиддатланиб турса ҳам, алоқа қилинганга узоқ вақт ўтган бўлса ва айниқса, у киши бекор, нозин неъматда яшаган бўлса ҳам баданни серҳосил ва кўп қилин бўлса, уни тарқ этиш ҳам зарарлидир. Нафсоний ҳаракат тўғрисида асо уйғоқлик ва уйқу (боби)дан сўнг сўзлаймиз.

Уйқу ва уйғоқлик ҳамда уларни тўғри тартиблаш йўллари

(Уйқу) ўз вақтида бўлсин, мен меъдада овқат миқдори бирмунча енгиллашиб қолган (вақтин) назарда тутаман. Фараз қилинган вақт миқдори таъбга ва муътадилликка қараб (белгиланади). У 12 соатга яқин, бунинг кўп қисми кечасига ажратилади. Агар бадан гипозаланган бўлса, унинг бир ёки икки соатгина кундузга ўтказса ҳам бўлади. Лекин (бадан) гипозаланиши бўлмасе, (кундузги уйқунинг) өзгинаси ҳам керак эмас. Димо дам олишни возиж қилуни қаттиқ чарқаш, ортиқ галабланиш, фикр қилиш, сам каби сабаблардан бироғнаси бўлса, кундузги уйқунинг зарари йўқ.

Ҳаддан ташқари кўп уйғоқлик (ухламаслик), хусусан, ориқ бадан ва иситқ мизожлар учун зарарлидир.

Ҳаддан ташқари кўп уйқу, ҳеч шаксиз, семиз, тўлиқ баданларга зарарлидир.

(Бадани) бўшатиш ва акслича, (унда суюқликлар-ни) ушлаб қолиш ва унга ўхшашлар бобига қон олиш, сурги қилиш, тер, сийдик ва маший чиқариш киради. Маший чиқариш ҳақида сўзлаб ўтдик.

Қон олиш бирор заруриятдан келиб чиқши керак ва кишининг ёшига, одатига, табиатига ва қувватига ҳамда мавсумга қараб қилиниши зарур. У — ҳаракат, тўлиқлик, жинсий алоқа, ҳаммом ва чарчашдан сўнг зарурат бўлмаса, қилинмаслиги керак. Кўп сув ичиш ва хиятларини қўзғовчи ичимлик ичиндан сўнг ҳамда меъда ва юрак заифлиги устига ҳам имкон борица қилинмаслиги керак.

Ортиқларин босиш ирода этилганда, шундай ҳаракат қилинсинки, қоннинг (чиқариллиши) зарур (бўлган миқдор) икки ёки уч мартада чиқиб кетсин. Сўнгра (бе-морин) тинч қўйилади, аямо агар имконияти бўлса ух-ланилмайди. Агар айтганларимизга хилоф иш тутилса, (бошқа) касалликларга шароит туғиладик, улар ҳақи-да кейинчалик айтамыз.

Сўнг, Табиий (зарур) миқдордан ортиқча қон олиш оғриқиб турувчи иллатнинг, унинг моддаси қандай бўл-масин, тўзалиниши тезлятади. Бироқ туғма ҳарорат-нинг барқарорлиги қонга боғлиқ, ҳаётнинг барқарорли-ги эса туғма ҳароратга боғлиқ. Шунинг учун энг яхши-си ва энг маъқули эҳтиёт бўлиш ва тадоружини қилиш-дир.

Сурги қилишга келсак, уш бадан қувватли пайти-да ва унинг сургига ҳожати бор пайтида қилиш керак. Шунингдек, уш зарарли болиб хилти суриб чиқара-диган нарсая носитасида яхши эътибор билан амалга ошириш керак. Ундан олдин ёки кейин қаттиқ ҳаракат ёки жинсий алоқа бўлмасин; унинг устига кўп суя ичи-лмайди, меъдада овқат кўп бўлганда ҳам (сурги) қабул қилинмайди; шунингдек, унинг устига овқат, агар ич сурини тўхталмаган бўлса, ейилмайди. Уша қуви таом ва ичимликлар егиллатилади ва ҳар иккисининг мумкин бўлгани қадар (озин) билан хифояланилади¹⁷.

Бу бобга тааллуқли нарсалардан бири сурги ичиб, ичи сурилмаган ёки керагидан ортиқча миқдорда сурил-ган қимсаннинг тадоружини қилишдир.

Энди қусишга келсак, унинг ортиқчаси хилма-хил бузилишларин келтириб чиқаради, лекин уш ўз вақти-

да қилинса, катта фойдаси бор. Батъилларга пи қоринга ва батъилларга овқат устига жуда фойдалидир. Умуман (хустирини учун) яхши вақт қишдир.

Синдикки юригишга келсак, у ҳам қаддан ошиқ бўлмасин, шунингдек, оз ҳам бўлмасин. Терлаткиш ҳам шундай.

ИККИНЧИ МАҚОЛА

ҲАВО ТҮГРИСИДА

Иссиқ ҳаво қалбни қизитувчи, баданини бушаштириб товакляштирувчидир.

У тифиз бўлиб, ўт (сафро)нинг сасиши, бурундан қон кетиши, бош оғриқ, ва ўтқир хитма касалликларига шароит тайёрлайди. Табиий мизожли иссиқ (кимса)лар учун ҳамда табиийликдан чиққан мизожли совуқ (кимсалар) учун оз зарарлидир. Қимда унинг тескариси бўлса, кўп зарарлидир, эҳтиёткорлик билан сақлакиш ва ўзини ҳимоя қилиш керак ва ҳоказо.

Иссиқ ҳаво таъсир қилган ва ундан зарарланганлар тўғрисида

Иссиқ қуруқ (мизожли) ориқ баданлилар бир кунлик ниситмага ёки сасишдан келиб чиқадиган ниситмага учрайдилар ва улар нигичка оғриқ касаллигига учрашлари ҳам эҳтимол. Шунингдек, улар бош оғриқ ва бурундан қон кетишга учрайдилар ва ҳоказо. Совуқ нам бадан эгалари энгил бош оғриққа, диққинафасликка, бўғинларнинг эанфлашувига ҳамда ҳаракатнинг қийинлашувини кабиларга учрайдилар, улар муътадиллангунча даволашшадди.

Давоси: кимга ушбу (ҳаво) зарар етказган бўлса, унга кофур, сандал ва гул суви ҳидлатили зарур; юзи, иккала ёғи ва иккала қўли совутилган гул суви ёки совуқ сув билан чайилади; ҳисримий, нишуқий¹⁸ ёки кишкия¹⁹ каби энгил латиф нордон емак едирлади. Юрагига семизўт²⁰, сандал, гул суви ва кофур боғланади, совуқ (мизожли) хушбўй нарсалар искатиледи. Мева ичимликларидан нордон шароблар ичирлади. Сўнг кузатилади; улар хилларининг бирортаси ҳаракатланаптими? Ҳамда у (одам)ларда буғлар буғланаяпти-

ми? Халтларнинг ҳаракатига аъзолардаги кўчунчи оғриқлар ва ҳаракатдаги ланжлик, хусусан, агар хилтлар оғир ва ням бўлса ҳамда худди чина санчилагандек оғриши ва мушакларнинг ачишуви, хусусан, агар хилтлар сафродан иборат бўлса, далолат беради. Бугларга бошнинг тувиллаши, кузини тиниши ва муттасил бош оғриқ, айниқса, миаянинг орқа томонидан енгил оғриқ билан бошланса, далолат беради. Тиқилмаларнинг²⁴ ва енгил бош айланишининг келиб чиқиши ҳам бунга таъкидлайди. Агар оғир хилтлар безовталанса, қандай бўлмасин, қон олаш фойдалидир.

Сафроданга желтак, у ҳолда, бўшаткиш сафро бутунлай бўшатилгунча бўлмаслиги зарур. Ушга сундирувчига кўшпадиқчал нарсалар: тош шираси, тамаринд, шилонжиди талқони, илшуд, минн²⁵ шираси ва шунга ўхшаш нарсалардир.

Агар хилтлар кўп эмас, деб фараз қилингани ҳолда, ҳаракат пайтида аъоб берса, советувчилар ёрдамда тиқитиш билан шуғулланилади. Уларни сурғи ортидан эафляк келиб чиқмайдиган қолатгача тиқитиш яхшироқ. Бунда советилган аччиқ қаттиқнинг ва яппа кишикидан²⁶ олинган бўза (фуққо)нинг фойдаси катта. Агар меъданинг ҳазм қуввати кучли бўлса, баъзиқ ва мол гўштидан тавёрлаган қарис²⁷ хабб олақатларининг ҳам (фойдаси жуда каттадир). Бу борада нордончүк акорининг ҳам яхши хосияти бир. Нордонни эса ундаи кўра сундирувчироқдир, бироқ унда органича дағаллик бор. Ҳавонинг ёмоя таъсири кўпичта қалбга бўлади, олми бу борада яхши манфаат келтирувчилардандр.

Совуқ урган кимселар ҳақида

Абу Али дейди: совуқ, кўпичта, баъдалларда эчлаништириш, темиратки пайдо қилиш ҳамда бадан аъзоларининг ичда тугма ҳароратини тўплаш каби ишларин баъжаради. Сўнг охирида (тугма ҳароратини) сундиради, кейин ҳалок қилади).

Совуққа, баъзан табиий миложи совуқ (бадан) яхши қаршилик кўрсатади, чунки нарса ўз ўхшашидан эмас, аксинча, эидидан таъсирланади; баъзан эса қаршилик кўрсатувчи кучли иссиқ миложлар ҳам (қаршилик кўрсатади), чунки эид ўзини ҳимоя қила оладиган кучли бўлса, ундаи таъсирланмайди. Совуқ агар эчлик кел-

тирса-ю, ундак зарар кўрилмаса ҳам тулиқ баданлар-
да бугларнинг ажрალიшдан тўхтаб қолишига сабаб
булади, хатар келтиради, сасин ва сасиш аломатлари-
ни пайдо қилади. Тоза баданларга келсак, уларда муъ-
тадил зичлаштириш тугма ҳароратининг бўғилишини во-
жиб қилади; натижада у тўпланади ва кучаяди ҳамда
унда гизонинг ҳазм бўлиши ва хилтларнинг етилиши
пихонгда ва хўплаб ошади. Агар у совуқ аъзо ичига
кириб бора оладиган кучда бўлса, ҳеч маҳолемиз, тугма
ҳароратини сўндирди. Сўнишга қарши зудлик билан че-
ралар кўрилсин, яъни (бадан) ичкарасидан табиатда
тайёрланиб қўйилган (ҳароратин) тортиб оладиган
гарса ёрдамда (қилиши) назарда тутаман; бу қандай
яқин иш булади! Акс ҳолда, сасиб бузилади. Чунки са-
син рутубатининг (ўзи учун) мудаббир қилинган тугма
ҳароратдан бушатилишига (яъни ажралишига) ва унинг
устига, тасодифий (ёти) ҳароратининг қамраб олиниши-
га боғлиқ. Шунда (ёти ҳарорат рутубатин) тугма ҳаро-
рат каби тасарруф қилмайди.

Давоси: зичлаштириш тўхтатиш, бу — иссиқ сувга
ювишиш²⁵, ишқаш, уқалаш ва сиқиндикр. Хусусан, ке-
пак, мойчечак, гунафина, қашқар беда ва укрол каби
мулоҳимлаштирувчи (қўшиб), қайнатилган сувада юви-
ниш. Ёғларга келсак, зичлаштириш даволашда уларни
қўлалишидан сақлашни керак; ёки улар билан ишқаш-
дан сўнг тиклаларини пайдо қилувчи хусусияти келиб,
фақат мулоҳимлаштиришигина қолгунга қадар ихти-
лаб ювиш керак. Бироқ қўл ва оёқни сасиб бузилишдан
сақлашда бальзам дарахти ёғи, нефть, ангуза ёғи ва
булардан бошқа иссиқ (мизожли) ёғларни сурқаш қўл
келади. Агар улар сасий бошлашса, унинг иложи «Йў-
ловчилар тadbирлари» рисоламизда баён қилинганича
булади.

Қалбин ва ичин совуқдан сақлаш ва совуққа (қар-
ши) мопелик қиладиган иссиқ мизожни кучайтириш
эса қиздирувчи маъжунлар, эски тоза шароб ва сарим-
соқ билан, хусусан уш шароб билан қабул қилиш ор-
қали (булади). Бундан ташқари, агар иссов совуқдан
зарар кўрса, ёғлиқ гўшдан шўрва тайёрланиб, шароб
аралаштирилиб, доривор — мурч, саримсоқ ва долчин
билан хушқилили қилиниб, хўплаб-хўплаб ичса, маъ-
қулдир.

Шу совуқнинг (зарарли) ишига кифоя қилади.

Сассиқ ҳидлардан зарарланганлар борасида

Абу Али дейди: Бундайларни даволаш кофур ва сандал исқатиш, атиргул, гунафша ва нилуфар ёғларини бурунга тортириш орқали бўлади. Агар ҳидлар ўта таъсирчан бўлмасаларгина шундай (қилинади). Мабодо улар ўта таъсирчанлик қилсалар, унга мақбул келувчи даво турли тутатқилар, мушк ва заъфарон ҳидлатиш ҳамда бошдан иссиқ сув қуйишдир.

Қўмир ҳиди урганлар борасида

Абу Али дейди: Қўмирнинг ҳиди миқдори билан эмас, заҳарлик сифати ҳисобига миёни қизиради ва қуритади ҳамда унинг қувватини заифлайтиради.

Давоси: мувофиқлиги туфайли руҳини талланганши учун мевалар, хусусан, буриштирувчи (мева) лар ҳидлатиш ҳамда кофур, сандал, анор пўстининг куйдирилгани ва беҳи ҳидлатиш. Агар иссоқ безовталаниб қаттиқ бош оғриққа дучор бўлса, у қуснидан манфаатдор бўлади ва иссиқ сувдан ҳам манфаатдор бўлади. У миёни устидан қуйилади, саримсоқ берилади; чучук суви бурунга тортирилади, буринни ювилади, гул суви тез-тез бурунга тортилади ва бошқалар.

Энг фойдали нарсас, айниқса, тулик баданларга, овқатдан сақланишдир.

Хушбўй (ҳид)дан азипт чеккаслар борасида

Ҳамма хушбўй нарсалар ёқимли ва ҳидланадиган бўлгани учун миёна ва қалбга фойдалидир. Аммо қиздириш ёки совитиш билан баъзи ҳолларда зарарлидир: қуритади ёки рутубатли қилади, қисади ёки буриштиради. Атирсимон хушбўйлар, масалан: мушк, кофур ва уд набиларнинг кўпчилиги қуритишга мувофиқлашган бўлади. Сўнг, Кофур совитади, мушк эса қизитади; уларнинг ҳар бири иккинчисили совитишда ёки қизитишда даводир. Мушк билан кофур уд ва заъфаронларнинг таъсирига қарши тура олади; кофур билан мушк сандалнинг таъсирига қарши тура олади. Аммо гунафша ва нилуфар каби рутубат (пайдо) қилувчи хушбўй нарсалар билан ёки бурунга тортиладиган ёғлар билан қуритишга (қарши) туришига эътибор қилиш зарур.

Сўнг. Рутубатан бошқа ҳар қандай хушбўй нарсалар, ҳеч сўзсиз, совуқликлар. Агар у баъзи мизожларга ва баъзи касалликларга ўз рутубати билан азият берса, айталик, касалликни кучайтирса ва келтириб чиқарса давоси мушк, заъфарон ва ғолидир²⁶. Қизилгул каби қисми орқали азият берувчи нарсаларни бир жамoa қисмини ва иссиқлиги билан, бошқалар эса ўзидоги ўткирлик билан, шунингдек, ҳар икки жамoa ҳам минъасиз совитиш билан тумовга дучор қилди дейдилар. Қисми унинг доимий қилиши.

Агар кимда ўша (дард) сиқишиш орқали рўй берса, унинг давоси юмшатувчи нарсалар, масалан юмшатувчи хушбўй нарсаларни ҳидлатиш. Бу хусусда айтадиларки, гунафша ва илуфар иккови қизил гулнинг зарарига қарши дилолардир. Бироқ бошдан иссиқ сўв қуйишига кифоя қилмайди. Сари ва тўпалоқ ҳиди ҳамда бошқа ҳиллар қабз қилганда давоси (юқорида) қайт қилинган юмшатувчилардир. Сижувчиларга (қарини) энг яхшиси, буритирувчилар ҳидлаш ҳамда бошдан юмшатувчилар қуйишдир, токи тарқалаётган нарса тўсиқлини, буришиб энчланиётган нарса эса тарқалсин. Бу хусусда ҳаммом қабул қилинган, седана ҳидлашда қизил гул зарарига қарши манфаат катта, ҳатто тўпалоқ ва қизил гул бирлашганда ҳам шундай. Устидан бурунга ёғ тортилса, қизил гулдан ҳеч қачон тумов келиб чиқмайди.

Шамолнинг зарари

У баданини зичлайди, таҳаллулга тўсиқлик қилиб, минъи ва қоринини боғлайди. Натижада, унинг ортидан кўз оғриғи ва лутал келиб чиқади.

Шамол зарарининг давоси: Ҳаммомга тушиш, гура узум сувни қўшиб қилм қилинган тўтнб сурқани, кашҳо-шияга²⁷ заъфарон қўшиб епиш, қизил гул кичик кудчалари истеъмол қилиш, шаббўй ёғига қизил гул ёғи аралаштириб қулоқ ичига илиқ қолди томизишдир.

Жануб шамолининг зарари

Унинг хосияти: хилларни эритиб тарқатиш ва уларни бадаи қаърига оқиғиш ҳамда минъи буг билан тўлдиришдир. Шу сабабли, шаксия, кўз тиниши, бош айланиши, қутир ва бошқалар келиб чиқади.

Давоси: Агар бадан тўлиқ бўлса, зудлик билан қон билиш, буриштирувчи мевалар ва буриштирувчи меваларнинг сувлари истеъмол қилиш, бошга мирга ёғи суртиш, кофур ва сандал ҳидлаш, овқатга аралаштириб ҳўл ва қуруқ қашич истеъмол қилиш, тўнғдан эса чекиниш. Агар зумкин бўлмаса, пордон нарсалар билан бирга (истеъмол қилиш), шунингдек, шаробдан ҳам сижланиш зарур. Мабодо ичмаса ҳам турши узумдан қилинган ёки бироз пордон бўлсин. Оғизни тайин ва совуқ сув, ҳусусан, қизил гул (суви)ни ҳидлаш. Буларнинг ҳаммасини амалга оширишдан олдин совуқ сув билан ювинишни (унутмаслик) керак.

Бир ҳаводан (иккинчи) бир ҳавога кўчиш (қуйидагича) бўлиши мумкин: нам ҳаводан қуруқ ҳавога ёки эсимча; совуқ ҳаводан иссиқ ҳавога ёки эсимча, бир хил сассиқ ҳаводан иккинчи хил сассиқ ҳавога, масалан: ташландиқлар сассиқдан оқизиқлар сассиқга ўхшаш. Бу ҳаволардан ҳар бирини мўътадиллаштиришнинг махсус йўриқлари айтилган. Бир (ҳаводан) иккинчи бирга кўчувчи учун уч нарсалар лозим: кўчишни аста-секин олиб бориш, токи тадрижий равишда бўлсин; унинг кийими, ҳидлайдиган нарсаларни ва овқатни анча мудатгача олдиги ҳавога мувофиқлашган бўлиши керак. Сўнг, унда юз берадиган бирор (касалликнинг) муолажаласи билан қарши томонга кўчмаган кийинки муолажаласидан кучлироқ бўлиши (лозим). Шунинг учун бурунги табиблар иссонга ҳан билан ватани сувиши ва унинг туپроғини олиб юришни ва уларни янги ўрнашлаган (жойлаш) суви билан аралаштириб (ичишни) буюрганлар.

Вабонинг чорасини кўриш

Абу Али дейдики, вабо — ҳавонинг сасишидир. Агар ҳавога ёмон ёки яхши буғлар аралашса, лекин улар тўхтаб қолса ҳамда шамол уларни тэрқатмаса (ҳаво) ўзгарали. Модомки иссон ўз баданидан бошиқа молдаларга исбатан ўша (ҳаводан) ичга тортишга кўпроқ муҳтож экан, сўнгга ичга тортилган (ҳаво) кимсаннинг ҳаёт мавбани устига (тушар) экан, вабонинг зарари аввало қалб мизожининг ва ундаги (қалбдаги) ҳаётий руҳ мизожининг бузилишидан иборат бўлади. Сўнг баданнинг қалбга тобе бўлган бошиқа бўлақларига зарарини ўтказеди. Унинг ортидан туғма ҳароратининг ички

кубдириб чуқурлашганлиги сабабли, есртдан қараган-
дан енгил, аслада оғир ва ёмон иситмалар келади. Сунг-
ра сурункасига ҳушдан кетиш, дармонсизланиш, совуқ
тер боёниши ва томирлар уришининг қисқариб кетиши
келади.

Вабони қарши олиш тўғрисида

Абу Али дейди: агар вабонинг аломатлари сезилса,
яъни ҳавонинг настки қатлами рутубатли бўлиб, сунг
уни жанубий (шамолнинг) эсини ва шимолнинг
турғунлиги қизитса, худдиқ билан қон олиш ва сурғи
қўлланилсин. Шунингдек, беҳи, олма ва узум турпан
шинилари ҳамда чилонжийда шанингга ўхшаш бар-
ча энциловчи, совиқувчи ва сундирувчиларни истеъмол
қилинсин; татим, анор донсен ва шунга ўхшашлардан
овқат тайёрлаб (ейилсин), кофур ва саидал ҳидлошда
давом этилсин. Тезлик билан совиқилган ҳаволар қўл-
ланилсин.

Вабонинг энг зарарлиси унинг (кўи) қонли бадан-
ларда кз берганидир. Бурунчиларнинг ўзaro бир (фикр-
га) келувчиларига хўра, вабони емишига қолар дори ялон
тарбегидир. Жолшус таъкидлаган эдики, уларнинг (юр-
тида) тарқалган кучли вабодан шунинг истеъмол қилган-
ларга халос бўлганлар.

Туриб қолган ҳавонинг зарари борасида

Абу Али дейди: унинг натижаида ёмон бугларнинг
ва зисн етказувчи дудларнинг туриб қолиши юз бера-
ди, кейин оқибатда вабоникига ёки уларнинг табиати-
нинг бузилиш томонга ўзгаришига ўхшашан ҳолат юз
беради.

Уларга қарши чора. Агар ўшандай ҳавода маълум
даражада ҳарорат бўлса, баданини тозалашда давом
этиш ва хий иссиқ мизожли бўлса, буриштирувчи ичим-
ликлар ҳамда мева шинилари истеъмол қилиш, кий
совуқ мизожли бўлса, мушк, шодлантурувчи дори³⁰ ва
митридат истеъмол қилишда давом этилсин; овқатлар-
ни енгиллатиш ва совуқлик хушбўй парсаларни бурун-
га тортишда ҳам давом этилсин. Агар тўқай ва балчиқ
ҳамоларига ўхшаш бузилиш томон бирор ўзгариш бўл-
са, давоси; мушк ва заъфарон искаш, бадантарбия қи-

лиш, терлаш ва уқалаш истеъмол қилишдир. Ангузадан ҳам бу борада манфаат каятдир.

Ҳаракатдаги ҳавонинг зарарлари

Абу Али дейди: кучли ҳаракатдаги ҳаво тери тешикларини зичлаштиради, пазлалар пайдо қилади, йўтлатиради, ёш оқизади ва қалбини туғма ҳароратга яқин ҳаводан маҳрум қилади. Агар у ёмон жисмлар ва ерлар орқали ўтса, у ҳолда унинг бузилиши вабодаги бузилишига ўхшаган бўлади.

Ҳавоси вабоникига ўхшаш бўлиб, вабо бобнда буюрилганлар қилинади. Аммо вабоникига ўхшамасдан давога (келсак), чучук сувда ҳаммом қабул қилиш ҳамда уқалаш, ишқош ва бадавтербия қилишда давом этиш орқалидир.

УЧИНЧИ МАҚОЛА

ҲАММОМ ТУҒРИСИДА

Ҳаммомнинг ҳавоси муътадил бўлмаган чоғда унинг зарарлари ҳақида

Абу Али дейди: ҳаммомнинг ҳавосини муътадиллаш будир: умуман олганда, жуда иссиқ ҳароратли ҳам бўлмасин, тер қийинлик билан чиқадиган совуқ ҳам бўлмасин. Тафсилоти билан олсак, у кам деганда, уч (хона)дан иборат бўлади. Улардан биринчи хона муътадил бўлиши, яъни унда иссиқ ҳам, совуқ ҳам сезилмаслиги, иккинчи хона лоҳас қилмайдиган бўлиши, учинчи хона эса куйдир ёшламоччи ва бир текис нафас олишга монелик қилмаслиги керак.

Жуда иссиқ ҳаммом қотиб қолган хилтларини вазоларининг ич-ичига оқизеди, нағнжада баъзан тикилмалар, баъзан эса шишлар келтириб чиқаради. У хилтларини мияга кўтаради, натижада ёки кучли бош оғриқ ёки сарсом келтириб чиқаради. Рутубатларни (миянинг) холи бушлиқларига оқтиришга келсак, ундай қуёнчиқ ёки сакта келиб чиқади. Қуёнчиқ тикилмаларининг ҳамроқ бўлишида, сакта эса тикилмаларининг бутқул

(кўп) бўлишидандир. Соғуқ ҳаммом эса тер бўлиб чиқуви моддани юқис ҳаракатлантиради ва ундан зурли офатлар келиб чиқади; баъзан тумов ва қориннинг санчиб оғриниши келтириб чиқаради.

Иссиқ ҳаммом зарарининг тадорухи: Сўидирувчи ичмалликлардан: олма шинииси, беги шинииси, узум гўраси шинииси, тамарнид шароби, инжуқ шинииси, киви шароби, қизил гул шароби ва сикялжубиш, булардан ташқари, соғитувчилардан муз билан соғитиладиганларидан бошқалари. Суриниллардан: жигар ва юрак устидан сандал, кашини сув ва сирки ҳамда гул эти ва сирки лахласининг²⁷ иссиқ-соғуғини муътадиллаб боғига суртилади. У (бемор)нинг икки беги бирмулка вақт соғуқ сууга солинади. Сўнг, андак ўтгач, ундан бир оли кураклар устидан қуйилади. Яна бир оз вақт ўтгач, у билан бошини ишқалайди, сўнг оз-оздан устидан қуйилади. Соғуқ сув муътадил бўлиши, жуда ҳам соғуқ бўлмасанги керак ва уш тўсатдан иссиқ ҳаммомдан кейин ишлатмаслик керак. Сўнг ўртача юмшоқликдаги ўрнида ухлашга буюрилади.

Соғуқ ҳаммомининг тадорухи, Абу Али дейди: соғуқ ҳаммомининг тадорухи бу: таъб кўтарган иккдорда ўртача иссиқликда сув тайёрланади ва (ҳаммомдан) чиқишдан бир оз олдин бош устидан қуйилади ҳамда уқалаш, ишқаш, селаш ва терлатиш усулларини қўллашда дилом этилади. Чиқиш олдан фақатгина бошининг устидан иссиқ суя қуйилади. Сўнг (кун) иссиқ бўлса, сийлагилда салла, соғуқ шидлати бўлса калта салла ўрилади. Чиқилди-ю уқланади.

Ҳаммомга дилфъатан кириб ва ундан дилфъатан чиқиб ҳато қилганлар борасида

Улар ҳаф остида бўладилар. Агвр мизожлари иссиқ бўлса, киришда (уларга) туғма ҳароратнинг тарқалиб кетиши зарар етказиши, Унинг ортидан эса қалбнинг заифлашуви ва хафяқон²⁸ келиб чиқади. (Ҳаммомдан) чиқишда бўлса, иссиқлик назлалар²⁹, ичакнинг шинишиши, бўғинларининг оғриниши билан масалланадилар.

Ким соғуқ мизожли бўлса, киришда сакта, фалаж ва хафяқон; чиқишда (аъзоларининг) қетиши, ҳаракат қила олмаслиги, сийдик тутмаслиги ва титроққа учрайдиги

Ҳаммомга дафъатан кирганда (масалланган) иссиқ мизожли кимсани даволаш

Абу Али дейди: аста-секин биринчи хонага чиқарилади ва чап қўлтиенга, дафъатан, совуқ тул суви пуркалади.

Муздек кийимда тутилади ва дафъатан, унга совуқ сувдан бошқа ҳеч нарса тежизланмайди. Сўнг ҳаммом жуда иссиқ бўлганда, касалланган (кимса) нима билан даволанса, ўша билан даволашिलाди.

Ким совуқ мизожли бўлса ҳам шундай қилинади. Сўнг олма шарбатини озроқ мушк дориси билан араштирилиб бир оз ичирилади ва ухлатилади.

(Ҳаммомдан) дафъатан чиққан кимсани даволаш. Абу Али дейди: иссиқ мизожли бўлса, у ҳолда бошига кўлаб иссиқ суви қўйилади ва (бошига) иссиқ латта қўйиб боғланади ва ухлатилади.

Совуқ мизожли бўлса, жуда иссиқ уйда тутилади, бурнига ясмин ёғи ёки гуляфсар ёғи, каъматак ёғи тортирилади; бошига сувбул ёки тўпалоқ лахлаҳаси суртилади, аъзолари уқаланади ва митридат ёки тўрт (марсадан тайёрашадиган) тарёқ³⁹ ичирилади. Са-римсоқ солинган овқат едирилади, суви қўшилмаган шарбдан бир оз ичирилади ва ухлатилади.

Ҳаммомдаги тузлик сувлар ҳақида

Абу Али дейди: (шўр сувлар) кўтир ва қичмага қарши фойдали, бироқ у терини ювакляштириб, кейин зичлаштирилади. Агар қичма бўлмаса, уни пайдо қилади, баданни озадилади. Кўзга зарар қилади ва назлалар ҳамда кўз оғриқ келтириб чиқаради. Ҳисларини хира-лаштирилади.

Аччиқтошли суви ҳақида

Терини зичлади ва уни буриштирилади. Баъзан бир кунлик иситмани келтириб чиқаради. Занф баданларда томшир тортиши келиб чиқиши ҳам мумкин.

Нефган ва олтингурутган суви ҳақида

Абу Али дейди: Бунинг ҳаммаси бадан терисини мизожини бузади ҳамда уни сасишга ҳозирлайди; турли назлаларни келтириб чиқаради. Агар тўхтаб қолган ҳавола

кўп турилса, унда истисқо касаллиги хавф солади, кў-
винча ундаи сариқ (касаллиги) ҳам келиб чиқади.

Темирли сув ҳақида

Унда чўмилишнинг фойдаси кўлдир ва арзигулик зар-
рар рўй бермайди. Агар аччиқтош аралашган бўлса,
у терини зичлаштиради.

Ҳаммомда уқалаш ва ишқаш истисқо қилиш ҳақида, чўмилиш борасида

Баданининг (мизожи) муътадил нимса ҳаммомга кир-
са, ҳар бир хонасида андак вақтдан туради ва то бада-
ни нам бўлгунча ва терлашга сая қолгунча сабр қила-
ди. Сўнг энг олдин икки елакадан, сўнг бошқа аъзолар-
идан сув қўйилади, сўнг эса бошга ўтилади. Сўнг бош-
ни қирилади, кейин силанади ва аста-секин уқалана-
ди, айниқса, бўғинларга эътибор берилади. Бунда ҳеч
кимга ёқимсиз ҳеч нарса қилинмайди, фақат ўпкадан
хилтларни бўшатиш учун рабулик³¹ кимсагагина мум-
кин. Алам берадиган иш ҳам қилинмайди, фақат бўғин-
лардан етилмаган хилтин бўшатиш учун етилмаган
хилтлик кимсаларгагина қўллаш мумкин.

Ҳаддан ошиқ уқалатиб хато қилиш борасида

Абу Али дейди: ҳаддан ортиқ уқалатганларда агар
мизожи иссиқ ёки қуруқ бўлса, қувват камаяди ва саф-
ро кўзгалади. Иситмага сабаб бўлиши ҳам эҳтимол.
Агар бадани тўлиқ (кимса) бўлса, хилтлар ҳаракатга
келади.

Бунинг тадорукни тўғрисида, Биринчи қисмига кел-
сак, унинг давоси: тул ёғи ва гунафша ёғи билан иш-
қаш; сўндирувчи музойим овқатлар, масалак, кишк ва
мош ейиш; сўндирувчи ичимликлар, масалан: сиканжу-
бин ва гулоб ичин. Агар у кимда табиатин боғласа,
шилуфар шароби ичирилади.

Тузали сув зарарининг тадорукни. Ичига хушбўй тул-
роқ солинган совуқ сувда ювиниш фойда қилади. Сўнг
унинг кетидан иситилган чулук сувга ювиниб, сўнг хуш-
бўй ҳаддан тул ёғи (суртилиб) уқалатилади; кетидан
эса чулук сувга кетма-кет ювиниш керак.

Аччиқтоғоли сув тадорукки ва унинг зарари

Чучук сувда жуда мириқиб ювиниш (керак), сўнгра терлагунча қайта-қайта яхинлаб уқдлавиш, ундан сўнг чўмилиш, ундан сўнг эса, мойчечак ва шаббуй ёғи билан ишқаш; сўнг уйқу.

Олтингувурт ва нефтли сувлардан келган зарарининг тадорукки. Абу Али дейди: мўътадил сомуқликдаги сувда, сўнг несик сувда чўмилиш, сўнг терлаш, кейин илтиқ сувда чўмилиш, сўнг терлаш, кейин илтиқ сувда чўмилиш ва сўнг хом қизил тул ёғи билан ёғлаш; сўнг унинг кетидан ухлаш.

Ҳаммомдаги совуқ сувнинг таъсири

Абу Али дейди: агар ҳаммом совуқ бўлса, у қолда ундаги совуқ сув ундан тўсатдан чиқишининг ишнини қилади, баяки ундан ҳам кучлироқ; давоси ўшанинг давосидир, ҳатто кучлироғидир. Агар ҳаммом совуқ бўлса, у совуқ ҳавонинг қилмишини қилади. Агар азият берса, давоси олдинда айтилди ва тафсилоти кўрсатилди.

Ҳаммомдаги несик сувнинг таъсири

Абу Али дейди: у ҳаммомдаги несик ҳаво қилмишининг ўзи ва ҳатто кучлироғидир; бироқ унинг муддатга оз бўлганлиги учун таъсири ҳам оз бўлади ва шунга кўра, қалбга акс таъсири урмайди ва зарари озроқ бўлади.

Унинг давоси: яновининг давосига ўхшашдир; яна тамаринд шароби берилади, агар кимда ич суриш пайдо бўлса, унга беҳи шароби, олма ва узум гўрасишини суви (ичирилади).

(Ҳаммомда керагидан) кам бўлиб хато қилган киши туғрисида

Абу Али дейди: олатда шундан кейин бўғини оғриқли, мушакларининг чўзилиши пайдо бўлади. Бир кунлик иситма келиши ҳам эҳтимол.

Унинг давоси: несик сувда чўмилиш, мойчечак ёғи ва икки зайтуни ёғи билан аста-секин ишқолаш. Шу билан ҳам бўлмаса, қар эҳтимолга қарши ҳаммом қабул қилингандан кейин кун ўтгач қон олиш лозим.

Ҳаммомдан олдин ёни суғ кескин ҳаракат қилганлар бораенда

Абу Али дейди: муътадил ҳаммом ҳаддан ошқ ҳаракат қилган ва ҳаммомдан суғ ҳаракат қилганини исгаган кимсага унча кўп зарар қилмайдигани эмас, агар у (ҳаммом) муътадил бўлса ва унда бўлиш (вақти) кўп терлатадиган миқдорда бўлмаса, балки унда бўлиш (ҳаммом) рутубатидан фойда қилмайдиган миқдорда бўлса, кескин ҳаракат қилган кишига (ҳаммом) ҳатто фойдалидир.

Кимки ҳаммомда у рутубатини ўзи беражигидан ортиқ миқдорда олгунчалик вақт бўлишга интиласа, у ҳолда (кескин ҳаракатдан) зарарланган. Кимда шу ҳол рўй берса ва юракнинг қизиши кучайиб кетса, интичка оғриққа дучор бўлади. Еки тугма ҳароратнинг тарқалиши натижасида истисқога йўлиқадн ва ички аъзоларининг мизожини совиб кетади.

Унинг тадорукни, Совуқ сувда чўмилиш, бошга қинда илиқроқ сув ва ёзда совуқ сув ва янги сэгилган сус қуйиш, бўғкиларга гунафша ёғига ийдирилган гулхайри ширасини суртиш, кўп (сув) қўшялган оқ шароб ичиш, қушларнинг ва кўзичоқларнинг қиймасидан қилинган шўрвани хўплаб-хўплаб ичиш. Агар ички аъзоларда совуқлик зоҳир бўлса, унинг аломати ҳазминият ёмонлашуви, дамлашиш ва нордон кекирикдир. Унинг тадорукни куркум дорисидир³⁴ ва кимнинг сафроси толиб бўлса, қулогига гунафша ёғи томнатиш ҳамда кимнинг ички аъзолари совиған бўлса, шаббуъ ёғи бу касал учун фойдалидир.

Ҳаммомда кўп туриш

Абу Али дейди: У шиддатли ҳаракатни кига ўхшаш ишлар қилади ва давоси ҳам ўшалани кига ўхшашдир.

Таом устига ҳаммомга тушини

Абу Али дейди: у ҳазм бўлмаган ғизоий моддаларни бадан сиртига тортиши натижасида жигар ва томирларда тиклмалар туғдиради, чунки тер ёрдами билан рутубатлар (бадан сиртига) томон оқади. Тиклмалар ортидан эса, шишлар, бадан сиртига ғизоининг чиқишига қаршилиқ бўлиши ва вақти-вақти билан ич суриш

каби тикилма касалликлари келиб чиқадиган; агар тикилма сасишнинг сабабларидан бири бўлса, сасишдан бўладиган иситма юз беради.

Унинг тадоруки. Уруғлар сиканжубини истеъмол қилиш, мёраж фикро ёрдамида (баданини) ситил бўшатил ва бир неча кун енгил овқатлар истеъмол қилиш.

Ҳаммомда бўза ёки совуқ сув каби совуқ нарсалар ичиб қўйганлар туғрисида

(Бу жуда хатарлидир, чунки совуқ ва суяқ нарса ҳаммомдаликда меъдада пайдо бўлиб қолади, бадан тешиклари очилиб турган ва йўллар бўшатиб говақлашганлигидан, (совуқ нарса) дафъатан жигар ва қалбга ҳужум қилади ва иккаласини қаттиқ соғитиб юборади, ҳар иккисининг туғма ҳарорати тушиб кетади. Ички аъзоларининг барчасини кучсизлантиради ва иситишқа касалликнига замин тайёрлайди.

Унинг тадоруки. Ҳаммомдан сўнг тоза шаробдан бир оз ичиш ёки мушк дорисидан ёки лакк³⁵ дорисидан ёки куркум дорисидан ёки интридатдан бир қултуз ичиш, жигар ва қалбни иситиш латталар қўйиб боғлаш, дориворлар солинган овқат ейтиш; карамда бу касалликни зарарсизлантириш хосияти бор. Сабзавотлардан қора андиз ва ичимликлардан, хусусан, сабзи шароби, эрман шароби ва хандиқун³⁶ шаробидан ичиш.

Баданининг (хилтлар билан) тўлган ҳолатида ҳаммомга кириш

Абу Али дейди: бу ҳам жуда оғир хатардир, чунки у сабабли баданда тўхтаб қоладиган хилтлар сасийди ва улар ҳаракатга келади ҳамда ички аъзоларда зотилжам, зотилкабд³⁷ ва зотирфия³⁸ каби шишлар пайдо бўлади; икка касалликларни ҳамда унинг яллиғлаиши ханф солади. Иситмалар эса ундан сираси кутиладиган нарсалар.

Унинг тадоруки. Абу Али дейди: унинг натижасида оғирлик, тамаддуд ёки яллиғлаишдан бўладиган чарчашлик келиб чиқса зудлик билан томирларни очиб юқишга миқдорда қон олиш зарур. Шунда ундай ҳолат йўқолиб тинчланади. Ундай бўлмаса, мева шароблари ёрдамида баданини бўшатил ва сасишга монелик қиладиган ичимликлар: олхўри шарбати, беҳи шарбати, ол-

ма шарбати ва бошқалар ичиш; жигар ва қалбга хаш-
ишч, сирка ҳамда озроқ кофур ва сандал аралаштирил-
ган итузум кабилар суриш керак.

ТҮРТИНЧИ МАҚОЛА

ТАОМ ТЎҒРИСИДА. КҮП ТАОМ ЕЙИШ (БАДХҲҮРЛИК) ВА ТҮЛИБ КЕТИШНИНГ ЗАРАРЛАРИ

Абу Али дейди: кўп таом ейиш жавҳарда ортиқча
бўлган овқатдаги фойдаланишни камайтиради, етилма-
ган хилти кўлайтиради, майда тешикчаларда тиқилма-
лар пайдо қилади, табиий қувватларни сусайтиради,
иситмалар, турли сасишлар, рабу, ирқ ан-ясо, иқрич
ва бўғини оғриқларини келтириб чиқаради.

Унинг тадорухи — мулоҳимлаштирувчи латиф ов-
қатлар ёрдамида табиатни юмшатишидир. Совуқ мизож-
лига қарам шўрваси ва нўхат суви кабилар; иссиқ ми-
зожлига — давлаги шўрваси, ясиқ шўрваси, кишик, ту-
хум сариғини узоқ истеъмол қилиш.

Иссиқ мизожлилар учун қизил гуя шароби берила-
ди, бироқ олхўри шароби ва тамаринддан четлашади-
лар, чунки булар меъданинг овқатлар оғирлиги нати-
жасида олган занфлиғига яна занфлик орттиради.
Совуқ мизожлига келсак, унга шаҳриёрондан³⁹ ёки му-
зукпё ё зира маъжунидан⁴⁰ ялатилади. Сўнг бир ёки ик-
ки кунга енгил овқатлар берилади. Бадантарбия қўл-
ланялади, шунда ҳам бўлмаса, ишнинг сабаби тўлиб
кейтиш (имтило)дадир.

Оз овқат ейишнинг зарари

Абу Али дейди: кўп одамларда қаҳатчилик даврида
ёки сафарларда ёки ҳийинчиликларда ёки касалликдан
келадиган бошқа бирор сабаблари туфайли қаттиқ оч-
лик рўй беради. У иштаҳанинг ва қувватининг сусайиши-
га, илгичка оғриқ касаллиги ва ҳушдан кетишга эмин
ҳозирлайди. Совуқ мизожлида илгичка оғриқ касал-
лигининг шайхухий⁴¹ номин билан ташиланган турли воқе
бўлиши эҳтимол. Унинг тадорухи. Абу Али дейди: улар
овқат еб, тўйиб олтишга шошилмасликлари керак. Бир
қайча қобуд бўлган одямлари кўрмишманки, сабаби;
улар шу илларда Бухорода содир бўлган оғир қаҳат-

чиликдан чиққач, у ерда пош ва гўшт топиш имконияти бўлмаганидан, овқат ўзинга ўзларини истеъмол қилган эдилар, яъни пош ва гўшт топганларида бирданига кўп еб ўдидилар. Қўшилликка аста-секинликки маслаҳат берган эдим, соғ қолдилар. Агар кимда шу ҳол воқе бўлса, аввало овқатнинг қўш қаноли ва арза сувиغا ўхшаш латиғи ва енгилдан бошлашлари керак. Сўнг кам-камдан одатдаги овқатларини тавовул қила бошласинлар; шу орада кундур сақичи чапиаб турилади ва ҳалқумга ўқтин-ўқтин пат киргизиб қустирмадан жездан кўзатилади. Қовурга кемирчатиғининг настроғи енгил уқоланади. Овқатни бир неча галга бўлиб, ҳар гал жуда оз-оздан ейилади. Улар фақат шу йўсиндагина халос бўлишлари мумкин.

Иссиқлик овқатларининг зарари тўғрисида

Абу Али дейди: иссиқлик овқатлар баъзан саримсоққа ўхшаш енгил жавҳарли, баъзан эса бақлажонга ўхшаш оғир жавҳарли бўлади. Саримсоққа ўхшаш кўпроқ миляга зарар. Унинг ҳосияти қовин қизитиш ва (уни) саситиш жавҳари оғирлари бўлса, кўпроқ настиқ аъзоларга зарар. Сўнг, Саудо аралаш қон туғдирди. Жигарга (унга) қарши туриб ҳамда талоққа (уни) ишириб ва оғирлатиб, шунингдек, бу иккиси билан ҳамкорликдаги бошқа аъзоларга зарар қилади. Биринчи қисмининг зарари тез ва осон тадорук қилинади, иккинчи қисмининг зарари эса секин ва қийин тадорук қилинади ҳамда даволанади.

Унинг тадорукки. Биринчи қисми мизожини ўзгартирадиган ва алмаштирадиган ва сўндирадиган, шунингдек, бир оз парчалайдиган нарсалар билан, масалан, сиканжубин билан ёки беҳи шароби, қизил тул шароби ва чилонжийда шароби каби миляда бугларни қайтардиган нарсалар билан даволанади.

Иккинчи қисми учун сўндирадиган, тикилмаларни очиб юборадиган, парчалайдиган нарсалар ва табиатини (ичини) сурадиган нарсалар истеъмол қилиш керак. Буларнинг энг фойдалиси доривор ҳамда девишчак сиканжубиндир. Суюқ оқ шароб ҳам баъзан уларнинг вази-фасини бажаради.

Агар кимки бундай иссиқлик овқатни кўпилаб истеъмол қилса, у қон олдиринишга ва ичига деишчак солинган нарса ёрдамида сурги қилдиришга шўшилиши ке-

рак. Бундай овқат бақлажон, туя гўшти, от гўшти, ур-
ғочи ёвойи эшак гўшти, қуритилган гўшт, тузланган
балиқ ва шу йўенидагилардир. Агар (баданни) бўша-
тилмаса, мохов, псе, қара доғ ва темироткилар, тўрт
қунда бир тутадиган иситма, қоражигар шишлари, тур-
ли қуёнчиқлар, бавосир, вена кенгайиши, «фила касал-
лиги», «иллон касаллиги»¹², «тулки касаллиги»¹³, «ки-
ла»¹⁴ ва шуларга ўхшашлар хавф солади.

Совуқлик овқатларининг зарарлари

Абу Али дейди: совуқлик овқатлардан мош ва арпа
сунга ўхшаш баъзи бирлари енгил, балиқ ва қаттиққа
- ўхшаш баъзи бирлари ҳўликка мойил оғир ҳамда турш
беҳи ва яемиққа ўхшаш баъзи бири қуруқликка мойил
оғир бўлади.

Енгиллари мизожни алмаштиришдан ташқари унча-
лик оғир таъсир этмайдиган нарсалардир. Ҳўл ва оғир
овқатлар эса хом хилат туғдиради, унинг натижасида
фалаж, юз фалажи, титроқ, прқаниасо, буйрак ва қо-
буқларда тош, турли қуёнчиқ ва сакталар ҳамда шунга
ўхшаш бошқа касалликлар келади. Қуруқ ва оғирлари
сокин савдо туғдиради, унинг натижасида қоражигар
шишлари, сокин саратонлар¹⁵, вена кенгайиши ва вое-
вос¹⁶ келади. Агар (хом хилат) саспса, есеиқ оғир (ов-
қатлар) ҳақида олдинроқ айтганларимиз сокин бўлади.

Унинг тадорухи. Совуқ енгилга келсак, унга вела
суви, тоза шароб, қоразидиз шароби каби мизожни ал-
маштирувчи ва (сиддикни) юриштирувчилар қарши
туради.

Ҳўл-совуқ оғирини эса тезлик билан бадандан чиқар-
иб танилашга ҳаракат қилиш керак ва шунингдек, қу-
руқни ҳам. Кимда шундай (овқатларга) муолажа ва
давоялиш учун эҳтиёж бўлса, бундан мустасно. Ҳўл ва
оғирга қарши фалопһай¹⁷ ва каммурий¹⁸ истеъмола
қилиш керак. Агар уларнинг чиқиши кечикса, шаҳриё-
роний ва тамрий¹⁹ истеъмола қилинади. Агар инсон ўа
мизожда акс таъсир сезса, бу ишни табкатиға ҳўйиб
бериш керак²⁰. Сўнг, ишнинг охирида қолганларини
юйиб ташлаш ва тиклимиларни очиш учун асал суви
ёки кучлак уруғаврали (тайёрланадиган) уруғлар сў-
канжубини²¹ қабул қилинади.

Қуруқ оғир (овқат)га келсак, унга қарши: мизожни
нинг есеиқлиги ҳаддан ошиқ бўлмаган кимсалар учун

сақланган тоза шароб, ҳаддан ошдиқ иссиқ бузуқ мизож кимсалар учун уруғи кучли денечак сиканжубини истеъмол қилиш зарур. Сўнг. Иккинчи овқати (иссиқ мизожга) муътадиллик билан қарши турадиган бўлиши лозим.

Таркиби (қиёми) кучсиз овқатларнинг зарари ҳақида

Таркиби кучсиз деганимизнинг маъноси шунки, унда намоянавийт қуруқлик билан аралашгани яқин бўлмайди, шу сەбабга ундай тезлик билан ажралади. Сўнг. Намани ўзига таъсодифан учраб қолган ҳар бир табиатга тез айланувчан бўлади. Булар сўт, шафтоли, ўрик, қовун ва шунга ўхшашлар. Ёмғир суви ҳам шунга ўхшабди.

Бу нарсаларнинг хосияти шунки, агар кўп туриб қолсалар, тез ўзгариб кетадилар. Агар ким бу таомлардан истеъмол қилса ва улар меъдада сафрога дуч келсалар, улар ўшага (яъни сафрога) айланиб кетади; агар балғамга дуч келсалар, ўшага (балғамга) айланиб кетади; қайси моддага айланган бўлмасинлар, у сасини тез қабул қилади. Натижада кўпинча ёки сафродан бўлган иситма, ёки балғамдан бўлган иситма келиб чиқади.

Ушнинг тадорук. Бунга қарши агар таъб (мизож) иссиқ бўлса, малибатрли сиканжубини, агар совуқ бўлса, доривор сиканжубини ёки асал суви ва умуман, табиатни юриштирувчи нарсалар истеъмол қилиш зарур. Агар бу камлик қилса, терлатилмади ва терлатолиши нарсалар истеъмол қилинади.

Таркиби тигиз овқатлар

Абу Али дейди: бу овқатлар ҳазм бўлишини ва ўзгартишини кам қабул қилладиган гуруч, жўҳори ва шунга ўхшашлардир. Булар кабилардан ел, табиатнинг буғлангани, оёқлиги туғайли ички аъзоларнинг оғришлари ва стримлаган хилт касалликлари туғилади.

Ушнинг тадорук. Дастлабки таъовул қилинаётганда ушнинг устидан иссиқ мизожлига латиф енгил шароб ёки кўп сув қўшилган асал суви; совуқ мизожлига тоза шароб, кучли асал шарбати ичирилади. Сўнг уни ҳазм қилдирадиган, пастга туширадиган ва сирғалтирадиган нарсалар берилади. Бу — бодом ёки аралаштирилган

тамрий, зайтуш ёғи аралаштирилган шаҳриёрон; ёғлардан кўзда тутилган мақсад сурилтиришдир.

Ёқимсиз овқатнинг зарари тўғрисида

Абу Али дейди: аъзолардаги табиий қувватлар табиати ёқимсиз бўлган овқатлардан қочади. Ҳазм, тундир, туртиш, тортиш ва даф қилиш сусаяди. Бундан изтиробга солувчи нилар юз беради. Ёқимсизлиги билан меъда оғзи мизожини бузади, иштаҳа ҳам бузилади.

Унинг тадорук. Ё қусиш, ё кўнгил тусайдиган нарсалар: иштаҳага қараб ширин, ширин, ё лордон нарсалар ойиш. Нордон, ширин нарсаларда ёқимсизликни аритиш ҳиссаси бор.

Сермой овқатларнинг зарари

Абу Али дейди: сермой овқат меъдани, хусусан, унинг оғзини заифлантиради: майда тешикчаларни тўсади ва гизоин ўтишга қўймайди. Шуниси ҳам борки, у яхши озиқлантиради.

Зарарининг тадорук. Унга қарши беҳи каби сувни териб бурштирувчиллар, сирка ва сиканжубини каби парчаловчиллар таяовул қилиш ва уни тезда тушириб юборишга ҳаракат қилади. Сўнг асал суви ва доривор сиканжубинининг ёрдамида ҳайдашда давом эттиш ёки шилоқ, гўра узум ҳамда беҳи кабилар билан ошлаш.

Сермой (овқат)лар бобида айтилганларнинг устига тез саситади.

Бадбўй (овқат)нинг зарари

Унинг зарарининг тадорук. Сермой (овқат) бобида айтилганларни истеъмол қилиш ҳамда уларни долчин, петрушка ва хушбўй дориворлар б-н хушбўй қилиш керак. Агар овқатга бир оз ангуза қўшилса, унинг бадбўйлигини йўқотади.

Уткир овқатнинг зарари

Улар саримсоқ ва пилёга ўхшашлар бўлиб, меъдани эчиштиради ва унинг оғзини қитққлайди, тўрт туғма қувватни туширади ва ичакларнинг юзасида яралар пайдо қилади.

Унинг тадорукли. Унга таъзда энд турадиган нарсалар, масалан, ширинликлар ёйилади; улар ачиштирилганда сермой нарсалар тановул қилинади, крахмал ва ундан тайёрланадиган нарсалар, шунингдек, семизут, олабута, қовоқ, тлррак ва бодринг каби беъза ва таъми ҳеч таъсирсиз нарсалар юқоридаги (ўткир) нарсаларнинг зарарини йўқотишда яхши таъсир қиладилар. (Ўткир) нарсаларга қарши сирка истеъмол қилмаслик зарур, чунки сирка ўз ачиштирувчанлиги билан уларнинг ишига ёрдам беради.

Аччиқ (овқатлар)

Мизожга, иштаҳага ва табиатга энё қилади, чунки у овқатнинг жавҳаридан жуда узоқ нарсалар. Жолниуснинг раъйига кўра, овқатнинг жавҳари — бу ширин нарсалар. (Аччиқ нарсалар) баъзан тиришиш пайдо қилади.

Унинг тадорукли, Ширинликлар, сирка сермой овқатлар тановул қилиш ҳамда хушбуй (нарсаларни) ҳидлаб ва чайнаб истеъмол қилиш.

Нордон (овқатлар)

Асабларнинг юзлари ва сиртларига ўрнашган рутубатларни дарааллаштириши ва уларни ҳайдаш билан исъда ва жигарга зарар қилади ҳамда сўндирилганининг шиддати билан ва ачиштирувчанлиги билан ҳиссий қувватларга энё етказди; ҳикичоқ, тиришиш ва кувозга⁵⁴ дучор қилади.

Унга қарши турши ва тадорук қилиш. Ислағул шираси, қовоқ, арвб елки, крахмал ва янширилиб тайёрланадиган ширинликлар каби елимловчи нарсалар ёки сермой шурва бўшаштирадиганлар ёки сифати билан бўлмаса-да, жавҳари билан мизожга мувофиқ келувчи гуштли овқатлар каби ҳисга лаззат берувчилардир. Унинг зарарини бартараф қилишга пўсти арчилган бодом ёғини сут билан ичинининг фойдали хосияти бор.

Буриштирувчи дағал (овқат)нинг зарари

Кулаш қилиш ва тугма намликларни қуритишлар. Унинг тадорукли. Ижжосий⁵⁵, мишмиший⁵⁶ ва киш-хийларга кўп ёғ қўшиб тановул қилиш.

Елликларнинг зарари

Куланж⁵¹, бобоғриқ, таом ҳазм бўлмаслиги, ҳаракатсиз ва ҳаракатли томirlлар ёрилиши, қулоқ шангилаши ва гувиллашдан иборат.

Унинг тадорук. Кундур сақичи ва зира чайнаш, футалажий⁵² ва каммуний тановул қилиш ва устидан озоқ сув ичиб юбориш. Шундан тўрт соат ўтгач, ўртача миқдорда шароб ичиш.

Тез ҳазм бўлувчининг оғир ҳазм бўлувчи устига

тановул қилиниши борасида

Агар тез ҳазм бўлувчи секин ҳазм бўлувчи устига тановул қилинса, ундан олдин ҳазм бўлади. Ҳазм бўлиши биланоқ ичакларга ўтиб кетиши лозим бўлади. Бироқ у шунга ҳаракат қилса ҳамки, ўзинга йўл топа биламайди, чунки остидаги қийин ҳазм бўлувчилар. Шунга кўра, туриб қолади ва ўзинга яқин турган таомни саситади. Бу нарса ёмон хиллар юзага келтиради ва унинг бузуқ ва зарарли бўлиши миёга кўтарилади.

Унинг тадорук. Биринчидан, зикр этилган зарарсиз сургилардан несиқ мизожлар учун: олхўри, тол шираси, мева шароблари, ялакадиган мевали дорилар, совуқ мизожлар учун эса, шаҳриёронли, мулукий ва арманли жуворишлар ёрдамида сўриш.

Уни бошқача даволаш ҳам бўлади. У ҳам бўлса, қуриштирган кашич, ҳўа шилдоқ, туриш беҳи, испоғул, семизўт каби таъсири кучли, жавҳари билан ҳазмин секинлаштирувчи ва даволанги бор нарсалардан тўлиб кетганлик устига яна тўлиб кетиш келтириб чиқармайдиган, балки моқсаддин амалга оширадиган миқдорда бир оз тановул қилиш. Асга ҳазм бўлувчидан олдин сиргантирувчи (нарсалар ейлаганда), агар қовун, ўрик, олхўри ва тут каби сиргантирувчилардан кейин таркиби ортиқча (қуюқ) бўлмаган нарсалар келса, олдингисини тейилади ва нاستга тез тушиб кетади. Натижала, кейин ейилгани ҳам меъдада ҳазм бўлмай туриб униси билан настга тушиб кетади. Шундай қилиб, ҳали ҳазм бўлмаган ва бутунлай ўзгариб улгурмаган овқат мосторик⁵³ орқали жигарга тортिलाди ва тикилмалар келтириб чиқарали.

Унинг тадорук. Еки чиқинчилар тезлашувига ёрдам бериш ёки тойдирувчи таомдан олдин, ё агар ичкония-

ти бўлса, устига ўхтатувчилар тановул қилиш. Сўнг ўрнига чузилш ва чан (томоқ) билан ухлаш. Сўнг аҳволга ҳароб (ўша) айтилганининг устига шароб, дориворли сиканжубни ва асал суви каби тиқилмаларни очиб юборувчилар ва сийдик ҳайдовчилар истеъмол қилиш.

Таом устига ичилган мева ширасининг зарари

Абу Али дейди: бир важҳдан сиргантирувчининг зарарига яқин ва иккинчи бир важҳдан ундан узоқ. У таомдан суюқ ва латиф бўлганда тез тушириб юбориш хусусияти жиҳатидан унга ўхшайди ва ўзидан энч нарсанинг тушишини секкилатиш жиҳатидан эса унга (ўхшашликдан) узоқ туради. Демак, у тойилтирувчининг зарарини қилади ҳамда сасиувчининг зарарини ҳам қилади.

Унинг тадоруки. Иссиқ мизожли ва сафроси гөлибларга: бўшаштирувчи-мулдойимлаштирувчилар ёки шунга ўхшаш нарсалардан — олхўри, тамаринд, тоғ шираси, ишсуқий ва мажия²⁰ истеъмол қилиш; бу нарса яхши натижа беради. Совуқ мизожларга мудукий ва шаҳриброн (берилади). Шунингдек, каллақанд ва асал; бу иккаласи энг яхши ва мувофиқ нарсалар. Сўнг юқоридан айтилгандек тозалаш, (тиқилмаларни) очиб юбориш ва сийдикни ҳайдаш орқали даволанади.

Меъдада узоқ туриб қолувчи (овқатлар)

Улар кашини каби нарсалар бўлиб, зарари саситишдир.

Унинг тадоруки. Юқоридан сасишга хўмаклашувчилар бобидан айтиб ўтилганларга ўхшаш.

Қилиншлари саситиш бўлган бирор нарса тановул қилинганч, ортидан унга хўмаклашувчи, масалан, қарам устига саримсоқ ешилганда бунинг зарари тез сасишдир.

Унинг тадоруки. Сиканжубни каби сўндирувчи-парчаловчи нарса ҳамда беҳи қиёми, олма қиёми ва гўра узум қиёмига ўхшаш буриштирувчилар тановул қилиш.

Ивиш (қотини)га ёрдам берувчилар

Бу — сўт устига пишлоқ ва унинг устига сирка ҳамда шунга ўхшашлар; шунингдек, тухум устига пишлоқ,

Балиқ устига беҳи ва шу кабилардир. Унинг зарари ҳазм бузилиши ва қулайждир.

Унинг тадоруки. Парчалайдиган ва эритиб тарқатадиган нарсалар, масалан, фанжийуш, дашқол шаробидир. Сўнгги иш меъдада қолганини укрои суви ёрдамида қусиб ташлашдир. Агар у ичакларда бўлса, шаҳриёрон, мулукай ва унга ўхшаш нарсалар ҳамда муътадил қувватли сурти шамдори кўтарилади.

Таом устига таом тиккиштириши

Бу уч ваҳҳдан зарар қилади. Унинг дастлабкиси шукки, қувват биринчи овқатдан бўшамасдан туриб иккинчи овқат уни (ишлашга) мажбур қилади, натижада уни ҳам ҳазм қилади. Бу ҳол аса (қувватнинг) заифлашувига сабаб бўлади.

Иккинчиси ҳазм бўлган (овқат) ҳазм бўлмаган билан аралашади ва шу ҳолда томирларга ўтади ва натижада, тиккилмалар шужудга келтиради. Учинчиси я келсак, ҳазм бўлган ҳазм бўлмаган билан аралашади ва у билан бирга тўхталиб қолади; ҳазм бўлар экан, у билан (томирларга) ўтиб кетишга интилади. Узоқ туриб қолиши ва туриб қолишининг табиқий зарур (вақт) дак ортиқ бўлиши туфайли осийди.

Унинг тадоруки. Албатта қусиш, пуқса, ичин суриндир. Сўнг бошқа бобларда эслатилганлар ёрдамида ҳайдаш ва ювиш. Сўнг ўша (таом) ортидан узоқ очлик ва кун уйқу ҳамда ўша уйқу ортидан баддинтарбия.

Меъладаги мажмуд моддага айланувчи таом тановул қилганлар борасида.

Бу саффо устига асаи, белғам устига сув тановул қилишдир. Овқатнинг (моддага) айланиши туфайли ёмон моддаларнинг қупаймаслиги учун тановул олдида яхшироқ қусиб ташлансин, аке ҳолда, зикр қилинган ҳос касалликларнинг ҳаммаси рўй беради.

Унинг тадоруки. Екки ўша таом қусиб ташланади ёки унга зидлар билан даволанилади. Агар модда саффо бўлса ёўра узум шароби, олма, анор шароби, сиканжубин ичин ҳамда овқатлардан таррак, қовоқ, семизўт; сиканжубин аралашган испағул ҳам бунга ёоят фойдалидир. Сўнг у ҳазм бўлгач, ортидан оахўри, тамарикд ва иш-

шукни сурғиларни берилди. Агар модда балғам бўлса, таза шароб, асал суви, ровоч қўшиб тайёрланган сиканжубини ва зира жуворишини ичирилади. Сўнг, ҳазм бўлгач, мулукий, занжабил аралашган турбуд толқонини ва нёраж ёрдамида енгил сурғи қилинади. Унинг зарари кучлидир, ҳаргиз эътиборсизлик қилинмасин.

БАДАНТАРБИЯ (РИЕЗАТ) ҲАҚИДА

Чиқиндиларнинг бир қисми биринчи ризодан бўлиб, уларни нажас ва сийдик билан чиқарилади. Унинг иккинчи ва учинчи ҳазмдаги қисми эса жигар, ўт қопчиги ва қоражигар томонларда, сўнг ҳаракатли ва ҳаракатсиз томирларда ва ниҳоят мушакларда ва бўғинларда қолиб кетувчи чиқиндилардир. Агар доимо шунга эътибор бериб чиқариб турилса, бадан чиқиндисиз қолади. Уларни чиқариш усули қуйидагича: уларнинг ичакларга яқин турган (қисм)ларнинг мулоимлаштирувчилар, сийдик юриштирувчилар ва бадантарбия ёрдамида (чиқарилади); аъзоларнинг замирига яқин турганлари эса, бадантарбия билан (чиқарилади). Уртача мулоимлаштирувчи-қустирувчилар ҳамда сийдикни юриштирувчилар фойда қилмайди. Фақат одатдагидек кучли сурғиларгина фойда беради. Бадантарбиянинг биргина ўзи ҳам икки ҳолатнинг ҳаммасига бас келади, ички ва сийдикни юриштиради; шунингдек, терлатади ҳам. Овқат ҳазм бўлишга яқин қолган ҳолда ҳали етилмаган бўлса, унга туғма ҳароратни кучайтириш билан ёрдам берилди. Бадантарбия — соғлиқни сақлашда улуғвор усулдир.

Оз бадантарбиянинг ҳамда олдинги овқат ҳазм бўлмай туриб бадантарбия қўлламай икки овқат тикшиштирилиши зарари

Бунинг зарари овқат устига овқат тикшиштирилиши зараридан ортиқроқдир. Агар таом устига таом тикшиштирилса, кўпинча у оғирлашади, пастга тушади ва чиқиб кетади; унинг аъзоларининг замирига кирувчи чиқиндиларни ҳам, бузуқлиги ҳам бўлмайди. Энг яхшиси, тўхталиб қолган нарсаларни баданининг ҳайдаш йўлларида табиатин бир оз мулоимлаштирувчилар ёрдами-

да бўшатишдир. Бироқ бадантарбия ёрдамида даф қилинишга муҳтож нарсалга келсак, у аъзоларнинг ич-ичларига чуқурлашиб бөрүвчи чиқиндилардир.

Унинг тадоруки. Агар у кўплик қилган бўлса-ю, сўнг тортишиш (тамоддуд), чидаб бўлмас оғриқ, яра, бе-сабаб чарчаш ва аъзоларда оғриқ келтириб чиқарса, ўша (оғриқ)нинг ҳис қилинишга қараб кучли ёки ўртача (кучдаги) сурғи билан даволавилади. Бироқ, агар кўплик қилмаган бўлса, очлик билан ҳамда мўътадилликдан ортиқроқ шиддатга эга бўлган бадантарбия билан (даволавилади). Сўнг бадантарбия ортдан ҳайдовчилар ҳамда доривор ёки довпечак сиканжубини каби майинлаштирувчилар ёки ўртача миқдорда турбнт билан долчин аралашган доривор сиканжубини истеъмол қилинади.

Таом устига ҳаракат

У таомни бузади ва уч ваҳдан зарар қилади: уларнинг бири шуки, уни (таомни) қаттиқ чайқалтиради ва уни қамраб турган олат (аъзо)ларнинг юзаси унча узоқ тегиб турмайди, натижада у ҳазм бўлмайди. Иккинчиси шуки, туғма ҳарорат билан сиртида тарқалади ва унинг ичи сонуқлигича қолади ҳамда ҳазм қилувчи куч ўзи муҳтож бўлган туғма ҳароратини йўқотади. Учинчиси шуки, у таомни ҳали ҳазм бўлмасидан олдин тушириб иборлади ва юқорида айтилганларни қилади.

Унинг тадоруки. Ўша овқатин мужкин қадар чиқариб юборишга ҳаракат қилиш, сўнг унинг қолдиқларини ўтган бобларда айтилганидек қилиб ювишдир.

Кўп ҳаракатсиз қолиш

Унинг зарари овқатин етилмаслик, иккинчи ва учинчи чиқиндилар бўшалувини тўхтатиш, моддаларнинг бўғинларда ва мушакларда қамалиб қолиши ҳамда уларда қотиб қолишидан иборат.

Унинг тадоруки — бадантарбия қилмаслигининг тадорукига (ухшашдир). Аммо қиздирувчи ёки совитувчи нафсоний ва табиий ҳолатлар пайтида таом (ейишга) келсак, унда биз (илгари) айтганларимиздан бирортасига муружаат қилинади.

БЕШИНЧИ МАҚОЛА

СУВ ВА ИЧИМЛИКЛАР ТУҒРИСИДА

Кўп сув ичиш (нинг зарари)

Абу Али дейди: бу уч важдан зарар қилади. Биринчиси шуки, у барча аъзолардаги туғма ҳароратни сусайтиради; бошқарувчи аъзоларда эса, айни шу вақтда, тўрт табиий қувватни сусайтиради. Иккинчи тонфа қурол аъзоларни ҳаракатининг сусайишига ва титроққа гирифтор қилади.

Иккинчиси, жигардаги ажратувчи қувват қондан сувни айиришга заифлаш қилиб қолади. Бироқ, агар сув қорви лардаси билан қориннинг юмшоқ жойи ўрталиги томон оқса, мейсмон истеъсо қасолалигини келтириб чиқаради. Агар қон билан биргалликда аъзоларга оқса, энда бўладиган истеъсонни лайдо қилади. Буйракдаги айирувчи қувват (заифлашса), қийналиб сийини билан бирга сийдик тутолмаслик лайдо бўлади ва буйрак заифлашади.

Учинчиси, овқатни суюлтиради ва вақтидан олдин тушириб юборади.

Унинг тадорухи. Ким соууқ мизожли бўлса, унга шаробга қўшиб мушк дориси ёки асоносне⁶¹ ва митридат ичирилсин, токи у ўз қуввати билан сийдикни юриштирсин. Иссиқ мизожлига сийдикни юриштирувчи дори, доривор маъжуни ва латиф хушбўй шароб бериллади. Сўнг сув ичишни тўхтатиб, сабр қилинади. Унинг овқати сифатида туффохия⁶² ёки савфаржалли⁶³ каби сийдик юриштирувчилар ҳамда чайқоқни қондирувчилар белгиланвади.

Балчиқли сувнинг зарари борасида

Балчиқли кўлмак сувнинг меъядан тушиб кетиши ва овқатга ейтиши секин бўлади, чайқоқликини өрттиради, қувватни эса заифлаштиради, чунки у тоза сув эмас, балки унда ер моддаси кўп. Ундан шиншасмон балгам хилати ва баъзан унинг савдойиеси туғилади. Шу сабабли, ким уни кўп ичса, унда қоражигар касалликлари кўпаяди, шунингдек, бавосир лайдо бўлади ва жигарининг мизожли бузилиши туфайли истеъсо ва буйраги мизожининг бузилишидан сийдик тутмаслик содир бўлади.

Унинг тадоруки. Агар имкон бўлса, шу каби сув қайта ҳайдалени, сўнг ичилсин. (Ҳаядаш) эса ёки қовоқ ва анбиқ⁶⁴ орқали бўлади ва сув қайнатилмайдиган идини оғанга юнг кўйиб, кейин уни сиқиш билан бўлади. Ёки юн ва олма ёки беҳи (соллинган) сузғичда сузилади, шуниси яхшироқ.

Агар уни ўз ҳолидалигича ичилган бўлса, унга қарши зированд маъжунни ейлади ва устидан кўпаб сийдикни ҳайдовчилар, унинг ҳам устидан тоза шароб ичилади. Хомлигича ейилган пивзда уни зарарсиалантирувчи хосият бор. Агар инсон уни нчгандан сўнг бир кун ўтгач, наҳорга бир ол шароб икса ва унинг мизожиде бунга монелик бўлмаса, ундан жуда фойда қилади.

Олтингугуртли сувнинг зарари

Бу сув хилларини куйдиради ва узарини саситади. Унинг ортидан дастлабки пайтда сафродан бўлган пентмалар, сўнг охирида қонини куйдиришин сабабли сабродан бўлган пентмалар келади. Ундан туғилган савло эса ёмон бўлади. Мен, биз қоразг деб атайдиганини назарда тутаман. Бу сувнинг зарарлари — сариқ касаллиги, пентма, қичима, кунора тутадиган пентма, (табақали) пентма, бошоғриқ, кўзоғриқ, кесик назлар, сайдик тутилиши ва ошшдир.

Унинг тадоруки. Агар имкон бўлса, бир неча марта, биз айтиб ўтганимиздек, қилишиб ҳайдалени, шу яхшироқ. Агар сирка билан ичилса ҳамда ичига арман лойи ёки муҳр лойи солинса, зарарини камайтиради. Агар ўз ҳолича ичилса, гунафша шароби аралаштирилган аяор шароби унинг зарарини жула яхши кесади. Шонини армайдн. Шакар сижанжубини сирка билан ичмаса ва беҳи шираи ичмаса, унга ичингича қарши туради. Шунингдек, семизўт уругини янчилгач, мағзини гунафша ва олма шароби билан ичилса, фойдавандир. Қизил тул сувини ичин ҳам унга қарши фойдали.

Сўнг. Мой ва зайтун ёғи солинган енгил серег овқат ҳам (фойдали). Агар ундан зарар зоҳир бўлган бўлса-ю, пентмаси бўлмаса, устидан сут ва мойнинг ичкисини қиздириб ичиш херик. Агар пентма билан бўлса, арна сувини сижанжубин билан ёки нимтуруш аяор суви билан ичмасын.

Аччиқтошли сув

Унинг зарари бурштириш, табкатиш (ичиш) қотириш, кўкракни дағаллаштириш, товушни бузиш, сийдикни тўтиш, овқат ўрнини торайтириш ва (кишини) олдирришдир.

Зарарининг тадорук. Еёлиқ (овқат)лар истеъмол қилиш, унинг устига зайтун ёғи ёки бодом ёғи, шунингдек, ёнғил хушбўй (шаробни ичиш), ичимликлардан: гунафша шароби, олхўри шароби ва арпа суви унга жиддий қарши таъсир кўрсатади. Нўхат суви ҳам хушбўй ёғ билан ёки ёйиладиган ёғларнинг қайси бири билан бўлмасин, фойдалидир.

Унга қарши таъсир кўрсатувчиларнинг энг фойдалиси кепак ва шакардан қилинган умоч (ҳолвайтар) дир; шинилардан қилинган жуаоришининг ҳам анчагина фойдаси бор.

Зокли сув

Унинг зарари аччиқтошли ва олтингугуртли (сувлар)нинг зараридан таркиб топган. Улар аччиқтошли (сув)да содир бўлаганига ўхшаш бурштириш ва дағаллаштириш, гугуртли (сув) вужудга келтирганга ўхшаш сасиш ва моддалар куйишини вужудга келтиради. Унинг ўикага зарари кўпроқ.

Унинг тадорук. Унга қарши совуқ эуфо шароби ичиш, тул шаробини чучукниё қиём билан тановул қилиш; шунингдек, тарвузн лавга (ўраб қўрда) иширгандан сўнг, ундан сиқиб олинган сувни тановул қилиш; яна бодринг ва таррак суви, испағул уруғи билан беҳи уруғининг ширасини мураббо қилинган гунафша билан (истеъмол қилиш); буларнинг ҳаммаси унга қарши таъсир кўрсатувчилардир.

Зирниҳли сув

Уники гугуртли сувнинг зарарига ўхшайди, бироқ унинг ичакларни яраловчи хусусияти ҳам бор.

Унинг тадорук. Гугуртли сувнинг тадорукига ўхшаш ва яна: унинг шиддатли бурштиришига қарши туриш учун араб елимни кулчалари ва табошир кулчалари каби ичакларнинг яраланишини тўхтатувчиларни

гунафиза шароби билан истеъмола қилиш. Испағул унга жуда фойдалидир.

Зангорли сув

У ҳам гусуртли сувга ўхшашдир. Аммо у бир вақждан (ундан) кўра кўпроқ зарарлидир. Бу — томирларнинг оғизларини очиб юборувчи ва уларни (томирларни) ёювчи бўлиши туфайлидир. Шунинг учун у қон ўтиш ва ўнкадан қон кетишга учротади.

Унинг тадорухи. Унга қарши қаҳрабон кулчалари ҳамда сумжақий ва зеришкяйлар истеъмола қилиш; муҳр лойининг кулчалари унинг буриштирувчанлик хусусияти билан ҳамда тарққилиши билан, шунингдек, узум шароби қонни қуюлтириш хусусияти билан унинг зарарини даф қилади.

Кўкнор ядамликлари истеъмола қилиш керак, чунки улар унинг ҳар икки буйракдаги ва ўнкадаги зарарини йўқотади. Унинг таъсири қайси аъзода шиддатлироқ эканига диққат қилиш керак. Сўнг ўша аъзога мос (дори)лар билан даволанилади. Жигар ва у билан боғлиқ аъзолар учун қаҳрабон кулчалари, ўнка учун кўкнор кулчалари, ичаклар учун муҳр лойининг кулчалари, буйрақлар учун пақлақ кулчалари ва анор гулли кўкнор кулчалари мосдирлар.

Навшаднама сув

Навшадилли сув ҳам зангор суви каби, ҳатто ундан ёнпроқдир. Унинг хосияти (зарари) мияга ва кўзгадир.

Унинг тадорухи. Зангор суви тадорухи борасида инчалар истеъмола қилинган бўлса, ўшаларни кофур кулчалари қўшилган кучли сўндирувчилар билан истеъмола қилиш ҳамда уни (кофурни) ҳидлаш, бошга гул ёғи, сирка, гул суви, сандал ва совуқлик сабзавотларнинг шираларидан қилинган дахлахаларни совуқликча (суртиш) лозим. Кўзга кашнич суви ҳамда узум гўраси сувидан тайёрланган суртма суртиш фойдали.

Мисли сув тўғрисида

У зангорли сувдан зашфроқдир ва унга ўхшашдир.

Нефган сув тўғрисида

У олтингусуртан сувдан заифроқ ва унга ўқнашдир.

Тузли сув

Унинг хусусияти кўришнинг хиралашуви, эшитишнинг оғирлашуви, бошнинг гувиллаши ва қичима вужудга келтириб чиқаришдир.

Унинг тадорук. Унчалик буриштирмовчи совуқ қисмлар билан сундириш, ўтган бобларда айтулганлар устига ёлги нарсалар истеъмол қилиш ҳамда кўзга узум гўраси сувда пиширилган тўтиё суриш ва қулоқ ичига шаббўй ёлги томишиш.

Ачкиқ (какра) сув

Хилларини саситади ва сафродан булган нешталар вужудга келтиради. У сабабдан истеъсо қасаллиги хавф солади.

Унинг тадорук. Гулоб ва гунафина шарбати каби ишрин ичимликлар истеъмол қилиш; қозун, таррак, бодринг ва қовоқ эти каби сийдик ҳайдовчилар истеъмол қилиш.

Норлон сув

Ичанлар ва меъдани тирнайди, ўқчитади ва истеъсо қасаллигини вужудга келтиради.

Унинг тадорук. Елимловчилардан қалла-пачалар қабиларини қора зира билан ҳамда Рум зираси ва қалликўт каби елни кесувчилар билан истеъмол қилиш; шушунгдек, сабзи шарбати, қора андиз шаробиг; овқатлардан эса чала пиширилган тухум ва иликка⁶³ ёқимли туз қўшиб таковул қилиш.

Наҳорга (ичилган) сувининг зарари

Меъдани заифлаштиради ва мияни совиштиб икки ваҳждан пазлалар вужудга келтиради. Биринчиси (миянинг) меъда билан ҳамкорлиги билан; иккинчиси эса тоза сув буғларини мияга кўтарилаши билан бўлади. Жигар ва қора жигарин совитади ва уни истеъсо қасаллигига тайёрлайди.

Унинг тадорук. Унинг устига сақланган тоза (шароб)дан бир оз ички; сўнг тезликда қуруқ пон, казе⁶⁶

ва талқон тавовул қилиш. Унинг ишларидан бири (бадандаги) сувни ичимчи ва уни тез сиғиб кетишидан тўхтатишдир, токи асал ёки сақланган шароб туфайли унинг совишига йўл қўйилмайдн ва уни ҳуққатириб, сиғиб кетишига ҳам йўл қўйилмайдн.

Тўйганлик ва таом устига (ичилган) сувнинг зарари тўғрисида

Таом ва уни қабул қилувчи меъда булакларини ўзaro ажратиб қўяди, натижада овқатнинг ҳазм бўлишига тўсқинлик қилади. У (овқат)ни меъданинг тагидан ушқиг оғзингача сувдириб чиқаради, ҳазм қилувчи кесди ва уни ўз совуқлиги билан заифлаштиради, ҳазм бўлмаган (овқат) сув моддасининг оқиши билан бирга сиғийди ва кўпинча жигар билан меъда оғрийди.

Унинг тадорухи. Тезликда унга қарши беҳи сиғари сиқувчи ва сиғдик юриштирувчиларни тақомул қилиш керак. Ушқиг (беҳининг) ҳосияти тезлик билан бадан сувини чиқариш, сўнг сиғдикни юриштиришдир. Бу соҳада беҳидан (мувофиқроқ) парса йўқ. Бироқ, овқат ҳазм бўлгач, кўп сув ичилганда тўпланиб қолган парсази кески учун бир оз шароб ёки асал ичяш керак. Беҳи — совитувчидир; ёки бир оз петрушка уруғи билан қаллақанд истеъмол қилинади.

Агар жигарда ёки меъдада оғриқ пайдо қилса, камунини билан даволанилади. Агар у савбдан дудланиш (ҳолати)га ўтаётган таомнинг бузилиши сезилса, мева широблари билан сурғи қилинади, пордонлик (сезилса) шохриёрон билан сурғи қилинади. Бу борада бепарволик қилинмасин, бу ҳаммомда сув ичиш тўғрисида сузлаганимизга ўхшайди ва тадорухи ҳам унинг тадорухига ўхшашдир.

Қаттиқ ҳаранат ёки бошқа сабаб билан баданнинг сийрақлашуви устига (ичилган) сувнинг зарари

Бу ҳаммомда сув ичиш бобида айтганимизга ўхшаш ва тадорухи ҳам унинг тадорухига ўхшашдир.

Жинсий алоқа устига (сув ичишнинг зарари)

Хусусан, юрак хафақони ва унинг заифлашуви, умуман аса, ҳаммомда сув ичиш борасида айтилган бошқа (касаллик)ларни келтириб чиқарошдир.

Унинг тадоруки. Мунки ҳидлаш ва ширин мулк до-
ричи ички. Истиқ мизожли киши — тоза шаробни, со-
вуқ мизожли — тоза шаробга қўшиб изадди. Шунингдек,
заржушиб^{от} таношу қилиш.

Бузанинг зарари

Жигарни, мивни, юракни, меъдани, қаражигарни,
ичакларни, буйракни ва қовуқни бузиш ва уларни ҳол-
дан тойдирини. Сўнг, Титроқ, фалаж, ҷажон, нес, сий-
дик тутмаслик, қовуқ қичмаси, истисқо касаллигини
туғдирини.

У асабга жуда зарарли нарсадир. Шаҳват ва жин-
сий алоқага аке таъсири бор, у совилади ва ҳўллайдди
ҳамда асаблар юзаридаги наманларни қамраб ола-
ди ва ёмон назлалар ҳамда қуягушаар келтириб чи-
қаради.

Зарарининг тадоруки. Енғоқ, бодом ва данаклар
истеъмол қилиш ҳамда сийдик ҳайдовчилар истеъмол
қилиш. Унинг устига шароб ичишдан ҳамда шароб усти-
га узи ичишдан четланилади, чунки шароб узи асаб-
ларининг ич-ичига ва бўғинларга сиқидириб юборади;
ажелоча, унинг устиди асал ва мой ялаки зарурдир,
Сийдикни қўлаб юриштирувчи истеъмол қилинади.
Заржушиб ҳар важҳдан ҳам бўзанинг тарғибдир. Буза-
нинг яхшии сонга мўл долчини, газак ўт ва яллиз ара-
лаштириб қилишганидир.

Қўл шароб (ичиш)нинг зарари

Кимияниг мизожли жуда истиқ бўлса, унинг томирла-
рида ва ички аъзоларида сафронинг тўпланиши, қон-
шинг ғалабаси ва бўшлиқлар ва (бадан ичкиларини)^{от}
лиммо-лим қилувчи тўлаб кетиш хавфи пайдо бўлади;
натихада, қон сактаси ва тўсатдан ўлиш содир бўлади.

Агар ким совуқ мизожли бўлса, узи ички ваиждан
барча асаб касалликларига дучор қилади. Уларининг би-
ри беҳад қўллаш—бу майнинг (доимий) қилиши. Ик-
кинчиси, унинг майда бўшлиқларга бурлишидир; бу
беҳад (зарарли) бўлиб, у асабларни тирнайди, нати-
жада, ундан совуқ сакта, узоқ уйқу, антаргия, фалаж,
титроқ, юз фалажи ва бадан сезмай қолити пайдо бў-
лади. Шаробдан келиб чиқадиган молдалар енгил бўл-
ганлиги учун бу касалликлар бошқа сабаблардан кел-
либ чиққанлисига исбаган осонроқ тузалади.

Унинг тадоруки. Иссиқ мизож соҳиби қон олдирини- да ва мева шароблари воситасида сургин қилдиришида давом этиши ва кўпилаб анор шароби истеъмол қилиши зарур, чунки бу унга бон тарбқдир.

Совуқ мизож соҳиби яси, эрман кулчаларини ва ча- камут кулчаларини кучли илдиз суви билан тановул қи- лишида давом этиши ва бадантарбия ҳам қилиши зарур. Агар ушлуксиз давом этуви оғирлик ва бадан учини селилса, истамаҳиқун⁶² ҳаби ёрдамида бўшатиллади.

Кучли қора шаробнинг зарари

Қонни куйдириш, хилларини бузини, ҳижоб⁷⁰ ва миъ- ти иширини (ялмиллатини) ва сил.

Унинг тадоруки. Алор шаробини гунафша шароби билан ичши; содда нордон сикашқубини арпа суви бил- лан истеъмол қилини, жигар, қалб ва миъга юқориди энкр этилган совуқ лаллаҳани қўллаш, кичик сандал кулчалари тановул қилиш ва устидан беҳи ва чилонжий⁷¹ да тоғинини; овқатни нордон нарсаларга мойил қилини.

Кучсиз суюқ шаробнинг зарари

Балғамли баданларда наъзалар ва асаб касаллиқ- лари келтириб чиқаради.

Унинг тадоруки. Устидан кўнкорлик кучли зуфо ша- робини озроқ асососиё солиб истеъмол қилиш; шунинг- ден, иккинчи кун турбит ва занжабил билан асал оли- ниб, бир ёки икки ялам (яланади). Сўнг агар бадан жуда ҳам лиқ тўла бўлмаса, бадантарбия қилиш ёки гардан ва бўғинларни қаттиқ уқалаш.

Тахир шаробнинг зарари

Табиятни қабз қилиш ва қонни лойқатишидир.

Унинг тадоруки. Унга қарши суянган ширин шароб ёки асал шароби тановул қилиш; иссиқ мизожли киши ушдан оз зарарланса ҳам шу иссиқ мизожлига эчкиш шаробни гунафша шаробига аралаштириб тановул қил- диркиш.

Оч қоринга шароб (ичиш)нинг зарари

Ингичка оғриқ касаллиги, ички аъзолардаги шш- лар, сасишдан бўладиган иситмалар ва кучли бош оғ- риқ.

Унинг тадоруки. Қуритни ва (шаробнинг) қувватини кесни учун устидан арпа талқони тановул қилиш, та-боширни арман лойи билан тановул қилиш ва чилон-жийда билан беҳидан тотиниш. Агар зарар қилса, унга қарши турадиган парсаларнинг энг яхшиси нордон анор ва узум гўраси қисмидир. Агар қаттиқ зарар қилса, ко-фур қулчалари ичиш. Лекин унинг устидан анихор си-канжубни истеъжол қилинмайди, чунки ширин парса унчалик манфаат келтирмайди, аксинча зарар қилади ва сафрога айланиб кетиши аҳтимол. Нордон парса эса аъзоларга зарар. Сўнг. Саудо аралаш қон туғдирадди, натижада шароб зарари устига яна зарар ортади. Сўнг юрак, жигар ва миё устига сиртдан лахлахалар қўйиш тамини ейиш керак.

**Исптма устига ёки бошогриқ устига шароб кетган
кимса тўғрисида ва унинг тадоруки**

Агар (хилталарга) жуда тўла бўлса, дарров қон олиб, қон моддасини то ҳундан кетиш ҳафти туғилгунча чи-қариш керак. Қон олдиришдан бир оз ўтгач, кчин бу-шатувчи мева эгиниларидан: олхўри, кишук қисми, тут ичиниси, гунафша шароби ичиш лозим.

Агар тўлиб кетмаган бўлса, кофур қулчаларини қи-зил гул шароби билан ҳамда олхўри шароби ва лахла-халар ичирилади. Шунингдек, бошқа аъзоларга таъкиз-май бошдан кесик сув қўйилади.

**Ўт (сафро)дан бўладиган нафас қисилиши устига
шароб (ичиш) ва унинг тадоруки**

Унинг устидан кўкнор шаробини гунафша шароби-га аралаштириб ичиш, сув ўрнига гул суви ичиш керак ва оққатнинг енгилроғини (ейиш) зарур.

Энди боқланган кўз огриқ устига шароб (ичиш) ва унинг зарарининг тадоруки. Ўша заҳотнеқ, шошилинч равишда ҳалила қайнатмаси билан сурғи қилиш ҳамда қуруқ кашични одатта мувофиқ шакар сепилган ис-пағул билан тановул қилиш. Шунингдек, зияга совуқ лахлахалар қўйиш. Худди шундай ҳолатда карам уру-ғини кашич билан тотинилса, фойда беради. Шакар-дан қилинган сиканжубни унинг ўрнига ўтади.

**Уч хил гўлиб кетишининг бирортаси устига шароб
ичган кимса бѳрасида ҳамда уни даф қилиш**

Шишлар ва иситма келиб чиқмай туриб, олдинки
олишга шояшлиш лозим: анчагина қон олянади ва со-
вуқ мизож соҳибига қарамдан тайёрлаяган яламд до-
рини анор суви билан ичирилади. Иссиқ мизож соҳиб-
ига эса, кўкнор шаробини анор суви билан 6 унинг ша-
робин билан ичирилади.

Овқати: қон олишдан кейин суммоқий², қон олш-
дан олдинки нишуқ ёки икжосий.

Хуморга шароб (ичиш)нинг зарари

Бошогриқининг кучайиб кетиши, кўнгил айниши, ич-
гичка ориқ қасаллиги, оғир иситмалар ва ички аъзолар-
даги шишлар.

Унинг тадорукни. Сикашжубини ва иссиқ суз ёрдами-
да қусиб ташлашга ҳаракат қилишади. Сўнг шиктуруш
анор сиқилади ва ундан оз-оздан аста-аста ичилади.
Агар яна қусиқ рўй берса, иккинчи марта қайтарилади.
Агар қусиш тўяса, уаум кўраси шининси ва унинг ша-
робин истеъмол қилинади. (Беморнинг) овқати: ҳудом²,
қарис ва мейда балиқлардан иборат. Ювнингач, ухлай-
ди; шунингдек, қишдан бошқа вақтда боз ва меъдага
иснагулин сирка билан совиштиб истеъмол қилади. (Қиш-
да) бошга плитиб боғлақади, меъдага эса уртача со-
вуқликда ишлатилади.

ОЛТИНЧИ МАҚОЛА

ҲАРАКАТЛАР ҲАҚИДА

Кўп ҳаракат бѳрасида

Абу Али дейди: кўп ҳаракат қилиш дастлаб жуда
қаттиқ қиздиради ва қуритади. Сўнг эса ишнинг охири-
да совитади.

Унинг зарарларининг энг биринчиси (хиятларин)
саситини ва ёмон модаларини аъзоларининг ич-ичларига
кўчиришдир. Иккинчи зарари совуқ эсаб қасалликларни
ҳамда қувватининг пасайиб кетиши. У баъзан қафқор
ва ҳушидан кетишга ҳам сабаб бўлиши мумкин!

Унинг тадоруки. Ювинки керак: ёзда совуқ сувда, кинда эса илқроқ чучук оқин сувда ювинилади. Қофурдан бўлган тутатқилар тутатилади ва қиймаланган гўшт ва бир оз пухат солиб иширилган гўштли шўрвадан хўплаб-хўплаб ичилади; бироқ беҳад кўп ичиб юборилмайди. Сўнг ёр билан ишқаланади; ундан бўғиллар терлайди. Қулоқ ичига ҳам ундан томизилади, бошдан эса сўт соғилади. Бир оз муллат дам олинади ва ухланади. Овқат латифлаштирилади: дастлаб ипмбргит тухумининг сариги ва парранда қанотлари билангина овқатланилади, сўнг одатдаги овқатларга аста-аста ўтилади.

Бироқ, қувват пасайиб кетганда, кучли гўшт сувини бир оз райҳоний шаробига қўшиб берилади.

Кучли ҳаракат борасида

Унинг иши кўп (ҳаракат) инкига ўз қизитиши билан яқин, аммо (моддаларки) тарқатиши уникидан озроқдир.

Унинг тадоруки. Овқатлар воситасида қувватни кутаришга қараганда иссиқ мизожини алмаштиришга кўпроқ мойил бўлиш керак. Шунинг учун юрак ва томир уриб кетиши босилгач, мева қиёмлари ва совуқ сув ичирилади.

Кўп ҳаракатсиз қолиш борасида

Бунинг натижасида етилмаган хилтлар туғилади, пайлар ҳаракатда мушякка итбат қилишдан бош тортади ва ҳислар ўтмаслашиб қолади.

Унинг тадоруки. Агар (сукунат) узоқ давом этган бўлса, истумаҳиқун ҳаби ёки қуқоё ҳаби ёрдамида бўшатилиш; узоқ давом этган бўлмаса, қаттиқ бадавтарбия қилиш ҳамда ҳаммомда уқалатиш ва силатиш.

Бўшатиллар устига қилинган ҳаракатлар

Бунинг устига гўшт шўрвасини райҳоний шаробини билан хўплаб-хўплаб ичиш керак. Мизожи иссиқ климатларга уқини устидан олма шаробини хурсанд қилушчи совуқлик дорилар билан ичирилади.

Таом устига ҳаракат (қилиш)

Унинг зарар ва тадоруки ҳақида илгарги ҳам гап бўлган эди. У (овқатни) чайқалтиради, ҳазмга монелик қилади, таомни ҳазм бўлмағи туриб тушириб юборади ва тикқилмалар пайдо қилади.

Унинг тадоруки. (Овқатни) чиқариш ва тушириб юбориш ҳийласини қилишдир. Сўнг тикқилмаларни очиб юборувчи ва унинг олдинги зарарли таъсирларини камайтирувчи нарсалар қўлланилади. Унинг кетидан ейиладиган таомни енгиллатилади.

Жуда кўп бедорлик ҳақида

У жуда кўп ҳаракатга ўхшайди, фақат унинг зарари кўпроқ мияга ва юраккадир.

Унинг тадоруки. Мияни намлаш учун бошга гунафша ёғи қўйиш, уни бурунга тортиш ҳамда қулоққа томилаш; гул суви ҳидлаш, шунингдек, кўп сув қўшилган шаробдан ичиш керак. Иссиқлиги мўътадил чучук судан енгил ҳаммом қабул қилиш ва исмалоқ ё ошқовоқ ёки лавлагини шўрвасини ҳўлаб-ҳўлаб ичиш; олма шароби тановул қилиш ва юрак дахлаҳасини совуқ суртма (дори)лар билан қўллаш.

У кўп беҳаракат қилишини ишизи қилади. Унинг зарари кўпроқ миягадир.

Кўп уйқу ҳақида

Унинг тадоруки. У кўп ҳаракатсиз қилишда бўлишнинг тадорукига ўхшайди. Бироқ мияга жуда кўп эътибор қилиш лозим: асиртирувчилар истеъмол қилинади, мушк ва ангуза ҳидланади, горчиқа миррий билан иёраж фиқро билан оғиз чайилади. Ҳолат бўшатини тақозо қилса, қуқоё билан ёки иёрож ҳабдориси билан бўшатилади.

Кўп жинсий алоқанинг зарари

Зўр-зўрақай ва иштаҳасиз қилинган жинсий алоқанинг зарари ҳаётини руҳини жавҳарига нуҳсон етказиш, юракни сусайтириш, хафақон, ҳисларини хиралантириш, қувватнинг пасайиши ва шунингдек, совуқ ил-

ложилларни бэрча аслаб касалликларига, иссиқ милож-
лиларни эса янгичка ориқ касаллигига тайёрландан
ибарат.

Ушбунинг тадоруки. Бунинг зарари яқин пажҳдан
бўлади: бири — мизожнинг совуқликка мойил бўлиши
ёки тоқиллишуви; аъсоарда совуқ ҳис қилиниши ва на-
спиннинг совуқдан азобланиб, иссиқдан роҳат қилиниши.

Иккинчиси — мизожнинг иссиқда ва янгичка ориқ
касалигига мойил бўлиши.

Унинг аломати: томир уришининг кетма-кет ва тез
бўлиши ва жинсий алоқа ҳаракати тингач, (баданда)
ёнишининг вужудга келиши; шунингдек, овқатланилгач,
басҳузурлик ва алангаланиш пайло бўлиши. Шундай
бўлгач, унинг тадоруки ҳам яқин пажҳ эътиборида қи-
линади. Мизожлари совуққа мойиллашган кимсалар
хушбўй (райҳоний) шароб ичишлари, гўштининг таъми
йўқоғунча пиширилган қийма шўрвага туҳум сарғил
қўлиб ва долчин, қалампирмушчок, ёввойи сабзи уру-
ғи солиб ичишлари, мушкни ҳидлашлари, мушк дориси
тановул қилишлари, ичадиган нарсаларига шароб ара-
лаштиришлари, қуймоққа пиёз ва гандан пиёзи солиб
истеъмол қилишлари, кўл иўлат нектмасини шаробга
аралаштириб ичишлари, иссиқ сувда ювинишлари, мой-
чечак ёғини қизил гўл ёғига аралаштириб сурқашлари
ва дориворлик таомлар охи қилишиб бўлгач уқлашлари
керак. Агар меъда кучли бўлса, қовурилган пиёз ёки
бўлмаса сабзи уруғи аралаштирилган гўз ёки саҳапқур
тузи солиниб қовурилган сабзи ва шолғом истеъмол
қиладилар.

Агар кимнингки мизожи иссиққа мойиллашган бўл-
са, у яқин маънони — сўилрини ҳамда маъийининг тар-
қалган қисмини вужудга келтириши (маъносини) ни ўзида
жамлаган нарсаларни истеъмол қилишга муҳтож бў-
лади.

Бу — қарья⁷³ ва салқия⁷⁴ ҳамда чала пишган ту-
хумнинг ҳам оқи, ҳам сарғил, ширин сут, янтоқшакари,
дўл темиртиканининг сувда пиширилган кишиклардан
ибарат. Пиширилган кишк ва иўлатлардан қилинган
умиш, тозуқ ва хўрозларнинг миялари, қовурилган ба-
лиқ, унинг иссиқи ва катта-кичиклиги ўртачаси, шакар,
пўсти ажратилиб янчилган бодом ва янчилган кўкиюр
уруғдан кўл ейлади. Шакар ва бодом солинган сов-
ринжон ҳам истеъмол қилинади: унинг бу ёрада ало-
ҳида ҳосияти бор. Гўшт шўрвасини олма шароби билан

ҳўнлаб-ҳўнлаб ичилади; аз ҳадди кофур ҳидланади ва маракии далаҳалар билан совиқлади.

Жинсий алоқани тарқ қилишининг зарари ҳақида

Шуни идад қилган кимсани бўғин ва мўялар оғрийди, боши ва ҳаракатлар олғирлиги ва тилласи оғрийди.

Унинг тадорухи, Агар имони бўлса, жинсий алоқа қилиш, Йўқса, совуқ мизож соҳибига напжамуғит уруғи ва газакўт уруғини шикар билан ичтеъомол қилиш. Иссиқ мизож соҳибига коҳу уруғи ва семизўт уруғини ичтеъомол қилиш; шушигдек, гўшти аз ва бордон ошқатлар ейни ҳамда бонга кўргошани боғлаш керак.

Очлик устига жинсий алоқанинг зарари

У кўп жинсий алоқа (қилиш)нинг зарарини ўқийди ва тадорухи унинг тадорухини ўқийди. Бироқ унга гўштиник ошқатлар мушофиқроқдир. Унда сачратқи кулчалари ёрдамида киричка оғриқ касалидан сақланиш муҳимроқдир.

Тўқлик устига жинсий алоқа (қилиш)нинг зарари ҳақида

Унинг зарари таом устига ҳаракат қилишишига ўқийди, бироқ унинг зарари кўпроқ ва шикатлироқ ва ҳазм бўлмаган ошқат билан аъзоларининг ичкарисига кириб борувишироқдир. Ундан отир қулашж келиб чиқини ҳам ақтимол.

Унинг тадорухи. Текшириб кўрилсин, токи ошқат (ички) юмшатишгани, дам қилишгани ёки қотпришгани мойиллиги кузатилади. Чевка аъзоларда санчик борми? Агар (ички) юмшатишга мойиллик бўлса, у юзага чиққунча, ўз ҳолига ҳўйлади. Ундан кейин (беморга) қайнатилган нўхат сувини бир аз шаробга аралаштириб, яхшигина ичирилади. Сўнг кундурий маъжун берилади, агар ким энг совуқ мизожли бўлса, унга асососиё маъжун ичирилади. Сўнг тухумсиз пиширилган гўшт шўраси ҳўлаб-ҳўлаб ичилади ва нўхат иштмаси қайнатилмай ичилади. Агар дам қилишга мойил бўлса, дамлик босилгунча каммуний ичилади.

Агар (ички) қотиришга мойна бўлса, сиргаатирувчилар ерданида чиқариб юборилади. Агар овақатнинг тухтаб қолиши унинг санимаклиги ва дағаллиги сабабли бўлса, жасадни, гуруч ва тариқники сиргари, уни мева шароби ва хайришонлар каби сиргаатирувчини озгина долчин, турбуд каби эриткичи ва оғиб юборувчилар билан чиқарилади. Агар ёшиқоқлиги ва намлиги сабабли (ички) қотирса, унинг устидан зарур миқдорда нёраж фидро ва шаҳрирон истеъмол қилинади.

Қон олдирини устига жинсий алоқа қилганининг зарари

Бу ишнинг тез олдими олмоқ зарур. Қолдан ошиқ жинсий алоқа бобида биз айтган насиҳатга амал қилиниб тайёрланмаган гушт шўрвасидан ҳўлаб-ҳўлаб ичилади. Уни қанзқумурут ёки солиб тайёрлашдан ёки устига ундан пазоқ қўйиб юборилади. Иштилган тухум саригига шароб ийдирилади ва унинг устига бир шайга миқдорда мунк бўлаги солинади. Қоймаланган гушт солиб олмдан тайёрланмайдиган олқат қилиниб, у то сўзишнинг мазаси қолмагунча қайнатилади. Сўнг уни сузилади ва ичезин сиқиб сувдан унга қўйилади. Сўнг шароб сузилиб, унга юқорида айтилган сувдан ундан бири қўйилади. Сўнг то суюқ этала долатига киргунча устидан нўлат ва боқила ундаридан сепилади. Сўнг уни роса қайнатилади, кейин унинг устига тухум сариги солинади, сўнг ундан ҳўлаб-ҳўлаб ичилади. Аммо аста-секин бўлмоғи керак, бирданга эмас. Сўнг эса ичезик сулни қанжом қабул қилинади ва мияга кирта ва қизил гул ёғидан мўл қилиб суртилади. Эритилиб сузилган эчки мойини ёки ўрдак мойига ийдирилган қизил гул ёғини икки оёққа суртиб ухланади.

➤ **Сурги устига (қилинган) жинсий алоқа тўғрисида**

Унинг зарари ёмондир.

Унинг тадорукни. Дастлабки олма қиемини хурсанд қилувчи дори ёки мунк дори билан ичилади. Сўнг агар ҳушдан кетми содир бўлмаган бўлса, андай пақт кундура сақичи чайналади. Сўнг зирбожидан озгина ичилади. Сўнг элек яшилган шўрвадан ҳўлаб-ҳўлаб ичилади, сўнг унинг устига бир бўлак беҳи тановул қилиниб, унинг сувини сўрилгач, қолдиги ташлаб юборилади. Сўнг ухланади.

Агар дам бўлиш кузатилаётган, бир ёл райҳоний шараб-
дан ичиш керак. Агар ҳушдан кетган содир бўлса, гушт
сувиш шараб билан ҳушлатиш, бўғинларининг ҳамма-
сини ёққа ботирини, райҳоний шарабда ичирилган катъ
едирини ва юзига совуқ суо ва гул суви сепиш лозим.

Буйрак занфлиги билан (қилинган) жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Ёнгоқ, бодом, фундуқ, чилғуза, ер бодом лонаси, ҳабб
ал-қилқил ва сақич дарахтининг меваси каби мағизлар-
ни хурмо билан истеъмол қилиш. Агар занфлик иссиқ
милоланишнинг ёмонлигидан бўлса, бодом, кўкнор уруғи ва
олдинги айтганимиз қабилида шакар истеъмол қилиш
лозим. Буйракда тош бўлганда, даръуний жуворишин
ва митридат истеъмол қилинади.

Бош оғриги устига (қилинган) жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Бошига испағул шираси билан дахлаха қўйиш ва ун-
га (бошига) митра ёти шқаш керак, энг маъқули шу.
Яна жинсий алоқа олдиндан билмак, сон ва иликлар боғ-
ланади; шунингдек, энгир шираси ичилади.

Кўз оғриги устига (қилинган) жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Бош оғриқ устига (қилинган) жинсий алоқанинг та-
дорукига ўхшайди. Шунингдек, ҳўл кашич сувиш ту-
хум оқига аралаштириб кўзга томизиш, акки елка ора-
сига ўли мажмама қўйиш ва чолқанча ётиб ухлаш.

Бўғин оғриқларига учраганларга жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Ундайлар ҳаракатни эҳтиёткорлик ва мулоҳимлик
билан қилишлари керак. Буидан олдин оғриган бўғин-
ларини андак вақт испағул ичиди сақлайдилар. Жўй-
лашшида (оғриқ) бўғинларга қарам қарши турган
бўғинларини — ластиклари (оғриса) юқоридатиларини,
чапеклари (оғриса) ўнгиларини қаттиқ сиқиб боғлана-
ди. Сўнг овқатини ешгизматади, қустирилади ҳамда мив-

ни ширта ёғига мойчечак ёғи эрлаштирилиб (суртоб) кучайтирилади.

Совуқ мизож эгаларига жинсий алоқа қилиш зарарининг тадоруки

У ҳолда сақанқур жуворишни истеъмол қилинсин ва оғриган жойларга қуёт ёғи ва қундуз қари ниқашда давом этилсин. Қуяли гўшт сувини сақланган тоза шароб билан истеъмол қилинсин. Бемалол ва узоқ ҳаммом қабул қилинсин ҳамда доим мушк ва янбар ҳидлаб юрилсин.

Несиж мизожларга жинсий алоқа қилиш зарарининг тадоруки

Бу илгари айтганимиздек, сут ва янтоқ шакари билан, шувкигдек, хашшошя ва лавзия билан қилинади.

Қуруқ мизожларга жинсий алоқа қилиш

Гўшт суви ва тухум сарниг истеъмол қилинади. Совуқ мизожларга эса гўшт суви юқорида эслатилган кучли дориворлар билан ҳамда каникунжут ёғи истеъмол қилинади.

ЕТТИНЧИ МАҚОЛА

БҒШАТИШ (ИСТИФРОФ ҚИЛИШ) УСУЛИ ҲАҚИДА

Қон олдириш зарар қилган кимса ҳақида

Жинсий алоқа зарар қилган кимса қандай даволанса, уни ҳам ўшандай даволакади.

Кўп сув ичиш устига қон олдирган кимса ҳақида

Сувиинг қон билан вазоларининг ич-кичига тортилиб яриши сабабли унга кетишқа хасаллиги хавф сонади. Шунинг учун тезла (сибданиш) юриштирили билан шугулланиш керак. Агар несиж мизожли бўлса, митридат утваяди. Шувкигдек, тоза шароб ичиш ҳам тузук юриштирилади.

**Хилтларни қўзғовчи бирор нарса нчиш устига
қон олдирган кимса ҳақида
зарарининг тадорухи**

Унга қўзғатилган хилтларнинг овқатланмиш йўли орқали қон билан нэма-нэ томирларга оқилиш хавф туғдиради. Шунинг учун олдин, агар (хилтлар) иссиқ бўлса, нордон мевалар қиёмлари ичилади: агар совуқ бўлса мёршанбар маъжун иламлаклари каби иссиққа мобил нарса ёрдамида (чиқариб) ташланади. Бироқ агар ўша аллақачон содир бўлган бўлса, сасишни ва хилтлар қаракатини тўхтатувчи (нарса) ичгандаи сўнг, терлатишга ҳаракат қилиниши зарур. Агар иссиқ мизожлик бўлса, мена қиёмлари билан, агар совуқ мизожлик бўлса, митрқат билан (қилинади).

Агар терлатиш тўла (фойда) бермаса, томирларда оқайтган ёмон сифатин кесини учун хилтларга қарма-қарши кезалинган мувофиқ овқатлар бериш билан шугулланиш керак.

Сургидан сўнг кўп сув ичган кимсалар ҳақида

Уларга истисқо касаллиги, асаб касалликлари ва ичак шилинмишлар хавф солади.

Унинг тадорухи. Қон олиш бобида айтганимиздек қилиб (сийдик) ҳайдалсин. Сўнг асососиё ёки мушиқ дориси ёки лакк дориси ёки куркум дорисидан бир кчим ичирилади. Агар шу (дорилардан) фойдаланишни истисқо қиладиган иссиқ мизож бўлмаса, улар қўлланилади, йўқса (сийдикни) ҳайдаш билан чекланилади. Сўнг қовурилган испағул, қовурилган зигир уруғи ва гул ёри билан араб солими тановул қилиш лозим.

**Сурги қилинаётган пайтда овқат тановул қилган кимса
ҳақида**

Унга (ичак) шилинмишлари ва тикилмалар хавф солади. Агар ич тўтаб қолса, бунинг учун шиф қўтарилади. Агар (овқат) чиқариб ташланса, қаттиқ ҳайза хавф солайётган бўлади, табиатни боғлашга ҳаракат қилини зарур. Сўнг солимончилар — тухум сариги, кочалар, испағул ва шунга ўхшашлар тановул қилинади.

Ич суриниш тўхтагандан сўнг тарм еган кимса ҳақида

Қушиб таълашга ҳарикат қилиш керак. Ўзқса, агар дам ва ич қулдирашни кўринса, ҳаммушй таъовул қилинади. Агар ич боғланса, иккинчи куни хиршанбар маъжун (истеъбол қилиш) керак. Уш иккинчи куни ўртача бадантарбия қилинади. Бадантарбиядан сўнг икки ё уч қадаҳ шароб ичилади ва уйқудан нажот тилади.

Асосийси шу. Бироқ агар (ичидан) ҳазм бўлмаган (овқат) ва шиканиш (натижалари) ўтса, юқориди айтганимиз усулда шиканиш даволанади.

Ич суриниш тўхтатиш ёки сурги таъсир қилмаган илшиминг талбиринга келсак, бу ҳақда китобларда ёзилган, бизнинг мақсадимиз учун эси шунинг узй етарлидир.

Тангрининг бағиз ўзигагина оққишлар ҳамда элчилар пешқадами, пайғамбарларининг охириеси Мухаммадга, узинг оналасига ва барча саҳобаларига тангрининг мақтови (бўяси).

«ТАДБИРДА ЯЭИ ҚУБИЛГАН ХАТОЛАРГА...» ИЗОҲЛАР

1. Д. ва Қ. да: ҳади на пашт бошқочароқ: «Оққишга сазопор тангрига оққишлар, Мухаммад ва (узинг) авлодига узинг мақтовлари бўлсин».

2. Д. да: «ас-Судобанӣ»; Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Мухаммад ас-Саҳлий хоразмишохордан Ади ибн Маъмуи (997—1010) ва Маъмуи ибн Маъмуи (1010—1017)ларнинг ваъри бўлган. У бир қатор оққишларга, жумладан, Ибн Синога ҳам қонийлик қилган. Асарларида олин уш тоқ Абу Абдуллоҳ ас-Ҳасан ибн Мухаммад ас-Саҳлий, тоқ эса Абу-л-Ҳасан ас-Саҳлий, тоқ эса Абу-л-Ҳасан ас-Саҳлий ибн Мухаммад ас-Саҳлий деб атабди. Қозинингга нуеафиқ, узинг тўлиқ номи Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Мухаммад ас-Судобандир (Қозиний, «Чаҳор мақола» дошиси; А. Ю. Якубовский. Ибн Сино. Материали. 1, стр. 126; С. Нафисий, Пур-и Сино, 132-бет; Я. Маъдавий. Фехрист, 114-бет).

3. Д. да: «э-и-и-и»; И. да: «и-и-и-и».

4. Мўтадиллик (етадид) ёки «и-и-и-и» Ибн Скопнинг таърифинга нуеафиқ, нуеаж эвасининг гадвисиди ёки наъ-тум бир аъж-еида ўмсурлар ёз миқдор ва калфияларни билан оламнинг нуеажига тарбията ёш тўри нуеагада тўла-тўкие бўлган ҳолагидан аборат (Ибн Сино, «Қошун», 1, 9-10-бетлар).

5. Бу ерда «ит» деб таболатнинг пазорий нисаллари ифо-
дланади.

6. Таркиб — констенция, яъни қуюқ-суяқлик маъносидо.

7. Сорго.

8. Ҳалим — ҳилми еуст ва озмиқлиги мўл бўлади. У бадали қу-
риқ миҳкили одамларни сениртириш учун шифо сифатида қўл-
ланилган.

9. Фолудв — асал, бодом ёғи ва бошқл парселардан тайёр-
ланганига ҳолво.

10. Юрик дорилари китоби, 12-нзодга қаранг.

11. Қ. да: «отирини пазарда тутамиз».

12. Н. да: «қўз ёғриқлар».

13. Тамаддуд — мушак ва исаблариялг торткишим касаллиги
Иби Сино таърифича. «у қурол аъзоларга тегишпн касаллик бўлиб,
ҳаринг қилдирувчи қувватиниғ йиғилганига аъзолария йиғили-
шига мониллик қилади» Тамаддуд (Тортишмош) толанинуж (Три-
шмош, сгизмик сиклиансиниғ зидди («Қонун», III, I-жилд, 190—194-
бетлар).

14. «Ифлоқчлар тадбири» («Тадбир ал-мусофирин») пазарда
тутилади.

15. Веналар пазорда тутқляпти.

16. Тўнқлики (имтило) деб фақат қориниғиниғ эмас, умуман,
барча аъзолариниғ, ишу жумладан, томирлариниғ ҳам тўлиб тур-
ган ҳолатига айтади.

17. Қ. да: «азайтирилсин».

18. Нишурий — оляўриниғ «нишуқ» исмидан ҳисриймига ўх-
шатиб тайёрланилган дори. Нишуқ — Табаристон оляўрисм («Сай-
пан», № 17).

19. Қишқна — кишк (2) — изодга қаранг)дан пиширлаган до-
ривор тазм.

20. Еки «қуенқулоқ».

21. Тяқилмалар (судуд) — тодо терв тешикларида пайдо бў-
лади, тодо эса томирлариниғ толаларида, тармоқларида, оғизла-
рида ва бўлларида содир бўлади («Қонун», IV, 30-бет). Умуман
организминиғ тўлиб кетишдан ёки модда алмашинувниғ бирор-
бир ички ёки ташқи сабаб билан бузилишдан келиб чиқувчи тап-
глик ҳолат. Унини оқибатидан бошқа касалликлар келиб чиқиши
мумкин. («Қонун», IV, 30-бет).

22. Н. да йўқ; Маип — баян ўсимликлар устида пайдо бўла-
диган шира. Бу шира шу ўсимликлариниғ ўздан чиққан («Қо-
нун», II, № 138).

23. Кишк — оқланган бугдой ёки арпа.

24. Бузоқиниғ гўшт ёки налла-почаларидан нордон парселар қў-
шиб тайёрланадиган («Холодец» каби) овқат.

25. Бу сўз ҳаёмотга туғишни ҳам аниқлатади.

26. Либор. Боғ ёғи, ҳинд узи ва бошқа қушбўй молдалардан тайёрланадиган мураккаб дори («Қонуи», II, 88-89).

27. Ханихонит — кўпқирдан тайёрланадиган бир хил дори («Қонуи», V, 126—127-бетлар).

28. Юрак касалликларида ишлатиладиган мураккаб дориларнинг айримлари шундай дебиллади.

29. Лоқлахи — қушбўй мураккаб дори; қиланиб ва кўкракка ёни бошга сўриб истеъмол қилинади («Қонуи», V, 269-бет).

30. Хафқон — юрак ўлиғи касали. Хафқон. Ибн Сино таъбиричи, «юрак қучмаганининг ва бузуқ мизовалигининг ҳамма турларига эргашиб келди ҳамда юракдаги бирор маҳсус қонга ҳос дони бўлмади» («Қонуи», III, 1-жилд, 469-бет).

31. Наззалар — қатарал патогенидан пайда бўладиган шиллик аралаш сороқсуқат.

32. Тўрт тарбқ — маҳсус тарбқ, тўрт дорилик ўсимлик — рум гентиясин ядани, дафна меваси, узун ярағлоқхил ва мўрғабоннинг ҳар биридан баробар миқдорда олиниб ичилади ва кўпчи олинган маълум зарур миқдорда қўшниб қорлади. У иссиқ сув билан ичилади («Қонуи», V, 27-бет).

33. Рабу — қарсакдан касаллиги. Асма, ўнка касаллиги.

34. Қурқум дорисининг таркибиде эаффарон (қурқум деганда воқид эаффарон исвора гутилади), сумбул, муур, Сейлон дори чини, қуст, қорачайир гули ва оддий долчин бўлади («Қонуи», V, 44-бет). Бу дори, кўничча, жигар, талок, меъдаларнинг эаффаронларида қўлланилган. Шунингдек, у истеъдони бешланганига барқам берувчи сифатида ҳамда рангни яшилтиришда ҳам қўлланилган маълум.

35. Лажк дорики — жигар ва талок ўрнқларида, тикқилга касаллигида, шунингдек сиёлик ҳайдашда қўлланиладиган бир хил мураккаб дори. Бўйрак, қонуқ ва баядон касалликларига ҳам манфиатли хусусияти бор. Унинг таркибига ачиқ бодом, петрушка ядани, зира, эаффарон, мастакий ва бошқалар кирган («Қонуи», V, 27, 169, 267-бетлар).

36. Ханлиқун меъданинг солуқлиги, дэкипинг қорлики ҳолати, совуқ сабабли жигарнинг эаффариги, тўрт қулни иштимар, шунингдек, баъган мизовли касалларни даролашда ишлатилган. Таркибига эки шароб, тоза осил ҳамда эажабил, боқила, қаламинир-мунчоқ, долчин, шунингдек, эаффарон, қорамури ва нушк кирган («Қонуи», V, 111—112-бетлар).

37. Зотилжабд — жигар яллганлиши.

38. Зотирри — ўнка яллганлиши.

39. Шаҳриёрон — ёни шаҳриёрон, модшоқлар дорики шикридан яллқур, бу жувориши жигар ва жабда солуқлигида, истеъдо-

га ва савдо хилтга қарши фойдали; шунингдек, янги сурани ва қулашга фойда қилади («Қонуи», V, 81-бет, I, 449-бет).

40. Манжулардан зира жуворишиг янги лъзоларда совуқдан пайдо бўладиган оғриқларга фойда қалади, меъдани хучайтиради, овқатни дил қилдиради, кит иштаҳаси ва пордон кекирини йўқотгани («Қонуи», V, 76-бет).

41. [Найхуан] деб аталувчи илтиҳа оғриқ ёки жексалар илтиҳа оғриғини келтириб чиқарушни сабаб миложда юлмасига қуруқлигининг алаба қилишидир. Бизан бунда иссиқлик ва қуруқлик мўътлдил бўлади, бизан эса бу илтиҳа оғриқ совуқлик билан барабар келади («Қонуи», IV, 180-бет). Эрта аср медицинасида элтирофига биндав қабт ҳўлликан пайдо бўлади. Турма иссиқлик ва бошқа оғриқлар уни сарфлаб манжуликни таъминлайди. Ҳўлликиннинг сарфланиб бериши билан баданда қуруқлик ортл боради, қуруқлигининг ортшик эса ҳариланиб жиғилаштиради. Ибн Сино шқоридә қуруқлик тўғрисида гап юритишда яна шу қариллик белгисини назирла тутган.

42. Илок касаллиги Ибн Синонинг ифреатиница кен тузатидаган юз териси касаллиги бўлиб, унга ёғлиқдан илтиҳанинг териси шиланиб тунади. Бизанк тушги тери илтиҳаникка эс дўғ (фқир-қўғир) бўлади.

43. Тулки касаллиги ҳам илок касаллигига ўхшаш касаллик. Унда тери тушиги баробаридә иўй ҳам тушиб кетади.

44. Оқила — бу терини остида Ибн Синода ҳолиртл закон медицинасида аюқидә-олоқидә шки касаллиги салкиш (нома) ва гангрена тушуннади. Оқила — турли сабаблар туғвилл, тўқима ва оъзоларда нормал озиқланишининг бузиллиш натижасида унинг бузилиб чириши. Оқила — турли инфендон касалликлар натижасида кўпинча, болларда дунж ва мчланиб чириши («Қонуи», I, 434-бет).

45. Сурзак — ран касаллиги.

46. Васвос касаллиги — васвос тушги ёки малайхалик ҳолат.

47. Фалосфали — мураккаб дори. Унинг таркибига қорамурч, оқмурч, балъзам дорихта, петрушка урури, анбар, аса ва бошиқалар кирган («Қонуи», V, 314-бет).

48. Қамуниа — бош совуқлиги меъда бўшлиги, кит иштаҳаси ва ҳикато касалликларни даволашда қўлланиладиган мураккаб дори. Таркибига Кермон эрмас, сирка, суаб барги, мурч, анбар, арман бураси ва осал кирди («Қонуи», V, 165 — 169-бетлар).

49. Тамир — таркибига арман бураси, Кермон араси, анбар, оқмурч, аса ва бошиқалар кирди. У ички оғриғида этилатган балгликларни етлатириши, шунингдек, сиёди тўхтаб қолганда юрғисини доқсаларига қўланган («Қонуи», IV, 66-бет).

50. Янги юқоридати ёқмайдиған оқатларга ўа низожи қарши

қулашаётганини сезсе, ҳеч қандай дорни истемол қилмасдан, бундай нарсаларнинг тадоруклиги ўз табиатига қўйиб берсин.

51. Бузурай ёки уруғлар сиканжубинининг таркиби. Ибн Синнанинг ўзи яратган усулга мувофиқ тайёрланганда қуйидагилар: «Яшил эски узум сиркасида шундай ритл олиб, унга тирик чучук сувдан ёнгирма ритл қўйилади. Сирканинг қордонлигини ва яшил-ёмонлигини қариб, ундан озроқ ё кўпроқ қўйилади. Кейин арпабодий қадийнинг пўстлоғи ва петрушка илдиз пўстлоқларининг ҳар биридан уч ўқилдан, арпабодий уруғи, рум арпабодийи ва петрушка уруғларининг ҳар биридан бир ўқидан олиб, сўнг бир меча-кундуз қўйиб қўйилади. Шундан сўнг, суюқлашқанинг олтидан бири буғланаиб кетгунча паст олонда қайнатилади, сўнгра омондан тушириб сувуталади ва сузилиб истемол қилинади («Қонун», V, 107-бет).

52. Девпечак сиканжубинининг таркиби эса бундай: асал ёки шакер ва сиркали олиб, юқорда айтилганидек, қайнатилади, кейин девпечакдан керагича олинади; яна чилпоя ва қора карбондан ҳам олиб ҳаммаси янчилади ва латтага ўралиб қозонга овиладанда, уруғлар сиканжубинини пиширган усулда пиширилади («Қонун», V, 108-бет).

53. Бу ерда тўрт тугма қувват деганда, табиий қувватнинг имзат қилувчи деб аталувчи тўрт жузъий қисмдан иборат туркум назарда тутилмапти. Булар: а) тортувчи қувват; б) ушлаб турувчи қувват; в) ҳазми қилувчи қувват; г) ҳайдовчи қувват («Қонун», I, 125 ва 411-бетлар).

54. Кузоэ умуман, тортишиш касаллиги бўлиб, сўмрээ сунганининг мушакларидан бошлашиб, уларин ода ёки орқага ва ё иккала томонга бирдан тортадиган касаллигини билдиради («Қонун», V, 190—194-бетлар).

55. Ижжосий — олхўридан қилкиган мураббо. У ҳуйидаги усул билан пиширилади: ҳул олхўрининг данаги олиб ташланади ва дастлаб асал ҳамда суя билан, сўнг эса асалнинг ўзи билан пиширилади. Пижгач сунбуя, қалампирмушоч, долчин, занжабил, катта ва кичик қоқил ва қоби доралардан солинадан ва истемол қилинади («Қонун», V, 123-бет).

56. Мишанший — ўридан юқоридагига ўлашиш усулда тайёрланадиган бир хил дорили мураббо.

57. Қуллиж ёки қуллиж касаллиги — колит.

58. Фуганжий ёки фўданажил — мураккаб дорин таркиби бундай: яланг, ёвойи петрушка, анбар, петрушка уруғи, мурч асва ва бошқалар кирди («Қонун», V, 57-бет).

59. Мосриқо — ичаклардан сўрилган озиқ моддаларни жигарга элтувчи вайда томирчалар («Қонун», I, 436-бет).

60. Мажия — рўйининг бошқа номи.

61. Исосноснѣ ённ асосноснѣ — мураккаб дори; таркибига эъффарон, афюн, қундуз крив, балигидевона уруғи, кўжнор, бўрчиниг жигари, шароб, асал ва бошқалар кирди. У жигар, талоқ ва меъза оғриқларини бартараф қилувчи сифатида шалтилади («Қонун», V, 47-бет).

62. Туффоҳий — олмадан пилонирладиган дориин таом.

63. Сафаржаллий — беҳилдан тайёрландиган дориин таом.

64. Алембия деган асобиб суюқликларин қайнатиб ҳайдат учун шалтилади.

65. Илякка Иби Сино давомовчи, содда дори сифатида киста аҳамият беради. Илякларнинг зиг ёқимлиси — дейди у, — бузоқ ва бугу, кейин қўқиз, сўнгра эчки ва ундав кейин қўл навиғидир.

66. Қазъ — махсус тайёрландиган қоқ ног.

67. Заржулий — карафс, сабзи, укроп, арпабодён ва бошқа ўсимликларнинг уруғи, эъффарон, долчин, занжабил, ўд асал каби нарсалар қўшиб тайёрландиган мураккаб ва иссиқлик наъжун.

68. Идиш деганда анатомик идиш назарда тутилади.

69. Исмаҳқум — ошқозон касалликларига қарши шалтиладиган мураккаб дори (унинг таркиби ҳақида қаранг: «Қонун», V, 143-бет).

70. Ҳижоб — ҳижра ва қорин ўртасидаги парда (грудобўшина преграда).

71. Сумноқий — татим (сумноқ) гўшт, плёз ва ҳўл дориворлардан тайёрланган давоси таом.

72. Ҳулум — ёш мол гўшгидан дориворлар қўшиб тайёрландиган таом.

73. Қаръия — қовоқдан қилинадиган таом.

74. Салқил — дандидан қилинадиган оққаб.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР ВА ФОНДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎИХАТИ*

1. Абдуллаев А. А. Академик Хорезми-шаха Маъсум ва Хоразмо. МЖУ, 1971, № 6, стр. 57—59.
2. Абдуллаев А. А. Абу Райхан Беруни ва медицина. МЖУ, 1972, № 11, стр. 38—40.
3. Абдуллаев А. А. Очерки истории медицины Хорезма. Автореферат докт. дисс. Ташкент, 1972.
4. Абдуллаев А. А. Исмаил Джуржани ва Умар Чагъини — знаменитые ученые-медики древнего Хорезма. под редакцией проф. У. А. Арисова. Ташкент, Изд-во «Медицина», 1972.
5. Абдуллаев И., Хикматуллаев Х. Самарқандлик олимлар. Ташкент, ЎзР «Фан» нашриёти, 1969.
6. Абу Али ибн Сино (Авиценна) Қанон врачобной науки, китоб I—V. Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1954—1960.
7. Абу Али ибн Сино. Тиб қонуллари, I—V китоблар. Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1954—1961.
8. Абу Али ибн Сино, Тиб қонуллари, 2 — нашри; I — китоб, Тошкент «Фан» нашриёти, 1983 йил; II — китоб, 1982; III — китоб, I — жилд, 1979; III — китоб, 2 — жилд, 1980, IV — китоб, 1980; V — китоб, 1980. Китобларни нашрга тайёрловчилар У. И. Қаримов, Х. Хикматуллаев.
9. Абу Али ибн Сино, Таббий рисоалар, Бир томлик, нашрга тайёрловчилар: У. И. Қаримов, Х. Хикматуллаев, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1987.
10. Абу Бакр Розий ва унинг шогирди баиб қолдирган касалликлар тарихи, Кириш, таржима, янги ва қўрсаткичлар Х. Хикматуллаевники, Тошкент «Фан» нашриёти, 1974.
- 10б. Абу Бакр ар-Розий, Буръус-соза, Тез даволанадиган дорилар. Таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ш. Бобохонов, М. Умаров, Т. «Мирас» нашриёти, 1992.
11. Абу-р-Райхан Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия), перевод

А. М. Беленицкого, статьи и прим. А. М. Беленицкого и Г. Г. Лемлейна, М., Изд-во АН СССР, 1963.

12. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. т. IV, Фармакология и медицина (Китаб о-с-сайдана фи-т-тибб), Исследования, перевод, прим. и указатели У. И. Каримова. Отв. редактор д. ф. н. А. К. Арисов, Ташкент, Изд-во «Фан», УзССР, 1973.

13. Академия наук Республики Узбекистан институт востоковедения им. Абу Райхана Беруни, Академия естественных наук Республики Узбекистан II Ташкентский государственный медицинский институт, Собрание восточных рукописей АН РУз, каталог том I, Медицина. Выпуск подготовлен под редакцией заведующей АЕН РУз, профессора Х. Я. Каримова, члена корреспондента АН РУз У. И. Каримова, доктора исторических наук А. У. Урулбасоя. Авторы, оппистий рукописей и указателей к. филол. н. Х. Хикматуллаев, к. хим. н. С. У. Каримова (общим об. 20 ил.).

14. Аляев Л. А. Заболевание толстых кишков (кулак) в трудах Ибн Сины, МЖУ, 1957, № 3.

15. Аляев Л. А. Желудочные заболевания в трудах Ибн Сины (Авиценны), Клиническая медицина, 1952, № 9.

16. Арисов У. А. Восточные предшественники Ибн Сины и значение их трудов для изучения «Канона», МКВ, Ташкент, 1958.

17. Арзуметов Ю. С., Ибн Сина о болезнях печени, МЖУ, 1966, № 8.

18. Арзуметов Ю. С., О лекарственных пооясках как методе лечения, рекомендованном Ибн Синой при заболеваниях печени. МЖУ, 1968, № 4.

19. Арзуметов Ю. С., Махмуд Чагъини — выдающийся узбекский врач средневековья, Советское здравоохранение, 1955, № 5.

20. Арзуметов Ю. С., Ибн Сина о методах приготовления лекарственных средств, МЖУ, Ташкент, 1968, № 10.

21. Арзуметов Ю. С., Трактат Ибн Сины «Алдилят ул-калбила» — первый средневековой труд о средствах лечения нервных состояний. Советское здравоохранение, 1968, № 12.

22. Арзуметов Ю. С., Источники по истории медицины Средней Азии в собрании фундаментальной библиотеки Ташкентского Медицинского института. МЖУ, Ташкент, 1970, № 1.

23. Арзуметов Ю. С., Юлдашев К. Ю., Медицинские взгляды Ибн Сины, Изд-во «Медицина», УзССР, 1983.

24. Аскарлов А. А., Финхел А. А., Семнотика болезни желудка по Абу Али ибн Сине. МЖУ, Ташкент, 1958, № 8—9.

25. Аскарлов А. А., Заболевания легких в трудах по «Канону» Ибн Сины, МКВ, Ташкент, 1958.

26. Аскарлов А. А., Ибн Сина как терапевт, за социалистическое здравоохранение Узбекистана, 1954, № 4.

* Адабиётлар рўйхати китоб матнида «АР»га қисқарттириб, номери бериб сорилади.

27. Аллоқ-одобга оид ҳадис намуналари, таржимонолар; Ҳа-
 ьимдулла Ҳикматуллаев. Абдуллаи Мансуров, Тошкент «Фан»
 навиёти, 1998 й., 1683 та ҳадисдан иборат).
28. Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари (М. Абду-
 раҳмонов ва А. Расулев таржмаси). Тошкент, 1950 (Текст рус
 ва араб шрифтида).
29. Боролков А. Названия растений по бухарскому списку «Му-
 каддима ал-адаб». Тюркская лексикология и лексикография, М.,
 1971, стр. 95 — 111.
30. Бородулин Ф. Р. Лекции по истории медицины. Лекции
 третья. Медицина в рабовладельческих государствах Древнего Вос-
 тона. Под редакцией Е. Д. Ашуркова, М., Медгиз, 1954 — 1955.
31. Бронкельман К. Араб адабиёти тарихи, Ваймар-Берлин
 1898. Учили хўшнотаси I — жилд, Лейден 1937 (қолмок тахтада).
32. Булгаков П. Г. Жизнь и труды Беруни. Отв. редактор
 акад. АН УзССР И. М. Муминов. Тошкент, Изд-во «Фан», 1972.
33. Галлерман А. Ф. в Абдул Раззак Али Джавад, Арабские
 медицинские рукописи, хранящиеся в Институте народов Азии, Воп-
 росы фармакологии, Л., 1967, № 4.
34. Григорян С. Н. и Сагадеев А. В. Избранные произведения
 мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX—XIV вв., М.,
 1961.
35. Девону дугатит — турки. Иваске-дугат, Ф. Абдурамонов ва
 С. Муталлобоблар шитирохи ва тахрири остида, Тошкент «Фан»,
 1967.
36. Джумаев В. К. Выездная сессия АН УзССР в г. Бухаре,
 посвященная изучению научного наследия Ибн Сины и истори-
 ческих памятников Бухары. МЖУ, 1958, №№ 8 — 9.
37. Джумаев В. К. Учение о раках в «Каноне врачебной науки»
 Абу Али ибн Сины. МЖУ, 1965, № 3.
38. Джумаев, Хирургия — Джумаев В. К., Хирургия Абу Али
 ибн Сины и её исторические истоки (Материалы к истории хирургии),
 Тошкент, Изд-во «Медицина», 1965.
39. Джумаев В. К., и Максудов М., Травмы нервной систе-
 мы по материалам «Канона врачебной науки» Абу Али ибн Сины,
 МЖУ, 1966, № 5.
40. Древнетюркский словарь. Редакторы: В. М. Надляев,
 Д. М. Пасилов, Э. Р. Темишев, А. М. Щербак, Изд-во «Наука»
 Ленинградское отделение, Л., 1969.
41. Жумаев В. К., Абу Али ибн Синонинг умумий хлимик қа-
 рашлари ва уларнинг назарий асослари. Қонун III, II том, Тошкент,
 1960, 527 — 658 бетлар.
42. Завладский Ю. П., Источники для биографии Ибн Сины.
 МКВ, стр. 991 — 1062.

43. Завадовский Ю. Н. Ибн Сина и его философская полемика с Бируни. Материалы научной сессии АН УзССР, посвященной 1000-летию юбилею Ибн Сины, Труды Института востоковедения АН УзССР, вып. I, Ташкент, 1953, стр. 40 — 56.

44. Ибн Абн Усайбья — Уюш ал-анбо фи табакоат вл-атиббо. Таълифи ибн Абн Усайбья, I — қисм, Миср, 1883, (уроб гилда).

45. Ибн ал-Надим — Ibn al-Nadim Kitab al-Fihrist mi'l Asher-kutubih Ketausregoben von Gustav Flügel ... , Zwei Bände, Leipzig, 1871-1872.

46. Ибн Сино «Қонунаминт яратувчиси — Петро В. Д., Ибн Сино «Қонунаминт яратувчиси. Абу Али ибн Сино, Тиб қонуналари I та жидди, Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1954.

47. Ибн ал-Қишрий — Ibn al-Qisri's Ta'rih al-Hukama. Auf grund der vorarbeit von Aug. Muller's Insy. von prof. dr. Julius Lippert, Leipzig, 1903.

48. Иванов С. Н. Родославное древо Абу-л-Газиз-хана, Ташкент, 1969.

49. Ирссов АбдуСОДИҚ. Абу Али ибн Сино (ҳаёти ва илмиқ фалсафати). Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1960.

50. Ирссов А., Носирова А., Низомиддинов Н., Ўрта осеёлиқ тарқ олим, Тошкент, 1961.

51. Исхаков В. И., Этюды о здоровье: Ибн Сина и его значимые предшественники, Т. «Медания», РУз, 1987.

52. Исхаков В. И., Исхакова Г. Н., мудрости и здоровья. Питание и история культуры народов Востока, Т. Изд-во «Фан» АН РУз, 1991.

53. История медицины ССР, под ред. проф. В. Д. Петрова, М., 1964.

54. Қадиров А. А. Учение Ибн Сины о кровопускинии, Сб. научных трудов, Таш. гос. МИ, 1954, т. XV, кн. II.

55. Қадиров А. А., Свинов У. Т., Абу Бакр Рази, Ташкент, 1963.

56. Қадиров А. А. Героический врач средневековья (К 1100 летию со дня рождения Абу Бакра Рази). МЖУ, 1965, № 9.

57. Қадиров А. А. и Турсунов Н. Т. Видный узбекский ученый и врач Махмуд Хаким Ябонин — Қоқанди (к 110 летию со дня рождения). МЖУ, 1965, № 12.

58. Қадиров А. А., Абу Бакр Рази — один из создателей первых больниц, МЖУ, 1968, № 2.

59. Қираев В. И., «Тиб қонуналари» ва қадимки медицинада дори билан диворлаш системалари, Қонуш II, Тошкент, 1956, 665 — 710-бетлар.

60. Қаримов У. И., Нонизвестное сочинение ар-Рази «Книга

табиби тайли», Отв. ред. оқид. АН УзССР С. Ю. Юнусов, Тошкент, Изд-во АН УзССР, 1957.

61. Қаримов У. И., Классификация ивук по Ибн Сино. МХВ, Тошкент, 1958, стр. 986 — 990.

62. Қаримов У. И., Диоскорид и Беруни. Сб. статей к 1000-летию со дня рождения, Тошкент, 1973, стр. 99—105.

63. Қаримов У. И., Абу Райҳон Беруний (ҳаёти ва ижоди). Беруний тузилган кунини 1000 йиллигига бағишланган тўплам, Тошкент, «Фан», 1973, 19 — 29-бетлар.

64. Қаримов У. И., Среднеазиатские врачи эпохи Ибн Сина. Абу Али ибн Сина и естественные науки, Тошкент, «Фан», 1981, 170 — 178-бетлар.

65. Қаримов У. И. Ибн Синога табобатдан дарс берган олим. Шарқшунослик (тўплам). I, Тошкент «Фан», 1990, 12 — 19-бетлар.

66. Қаримов У. И., Қаримова С. У. томонларидан тузилган Абу Али ибн Сино, Тиббий ўқитлар, Тошкент, «Меҳнат» нашриёти, 1991, 4—20 бетлар.

67. Қаримов У. И., «Словарь медицинских терминов» Абу Мансура аз-Жумри. Материалы по истории и истории науки и культуры народов Средней Азии, Тошкент «Фан», 1991, стр. 112—155.

68. Қаримов Ҳ. Е., Шарқ табobati: Ҷабакистон республикаси тиббиёт олий юрғлариди таълимнинг истиқболлари, ҶАР соғлиқни сақлаш вазирлиги инкинчи Тошкент Давлат Тиббиёт олий билим-ҳа, Тошкент, 1992, 16-бет.

69. Қаримов Ҳ. Е., Инкинчи Тошкент Давлат тиббиёт олийгоҳи ректори, проф. Ёнз таълаған инъивлар, ҶАР Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Сидат-саломатлик журнали, Тошкент, 1992, № 7—8, 4 — 6-бетлар.

70. Конован А. Н. Родословная туркмен, Сочинение Абу-я-Гази хана Хвонисского. М.—Л., 1958.

71. Крачковский И. Ю. Бируни и его роль в истории Восточной географии, В кн: Бируни. М.—Л., 1950, стр. 66 — 72.

72. Маҳмуд Ҳасаний, Ҳақинлар дикояти, мавсул муҳаррир У. И. Қаримов, Тошкент, «Медицина» нашриёти, 1985.

73. Маҳмуд Ҳасаний, Сураёй Қаримова, Навоий даври табobati, Тошкент, Ибн Сино помидяги нашриёти, 1991.

74. Маҳмуд Кошғарий, Туркий сўзлар дивони (Давоноу лугатини тури), Ҳч томлик, I—III томлар, Таржимон ва нашрга тайёрловчи филол. фан. нан. С.М. Муталибов, Тошкент, ҶАР ФА нашриёти, 1960—1963.

75. Маҳмудов Қ., Аҳмад Юғиний «Ҳибат ал-ҳақоқ» асариди ҳақда, Тошкент «Фан» нашриёти, 1972.

76. Маҳмудова Н. М., Очерки истории развития внутренней ме-

длинны в Узбекистане. Под ред. и предисл. чл-корр. АМН СССР, проф. Б. Д. Петрова, Ташкент, Изд-во «Медицина», 1969.

77. Медицина лугати — Русча-Ўзбекча медицина лугати, I — том, Абалая-Мята; II — том, Иббодение — Яисур. Бош муҳаррир: ЎзССР ФА нуҳбир аъзоси, проф. Е. Х. Ғурақулов, Тошкент, ЎзССР Соғлиқни сақлаш министрлигининг давлат медицина нашриёти, 1962—1969.

78. Медицинская терминология — Д-р Георгий Д. Ариаднов. Медицинская терминология на пяти языках: Изд-во, второе, испр. Медицина и физкультура — София, Болгария, 1966.

79. Мейерхоф (Max Meyerhof, Thirty-three clinical observations by Rhazès (circa 900 A. D), Isis, 1935, vol. 23.

80. Мирзалиев — Мусулманский Ренессанс. М., 1966.

81. МЖУ — Медицинский журнал Узбекистана.

82. Мирзатов С., Беруний ва сайдони аъли, Беруний — бунёд ва ҳақиқат, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1951, 105—107-бетлар.

83. МКВ — Материалы I Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте I—II июля 1957, Ташкент, Изд-во ЎзССР, 1958.

84. МПС — Материалы научной сессии АН ЎзССР, посвященной 1000-летию юбилею Ибн Сины. Отв. ред. А. К. Аренде, Ташкент, Изд-во АН ЎзССР, 1953.

85. Муаллифот ва муассифот — «Розий — Маҳмуд Нажи Ободий, муаллифот ва муассифот» — Абу Бакр Муҳаммад бин Закариё-и Розий, Техрон, 1339 ҳижрий, (форс тилида).

86. Мушшоқ Н., Абу Райҳон Беруний — выдающийся ученый-энциклопедист. ОНУ, 1971, № 10.

87. Мушшоқ Н. М., Итоги и задачи исследований в области общественных наук. ОНУ, 1973, № 1.

88. Мушшоқ Н. М., Беруний — фан тарихчиси. Беруний тугилган кунини 1000 йиллигига бағишланган тўғлам, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1973.

89. Низомободий — Таржиҳи-и қиссас ва ҳикоят ал-марзо, Таълифи Абу Бакр Муҳаммад Закариё-и Розий боғдориний ва мулҳақот баъзилли ва иқтинони дўктор Маҳмуд Нажи Ободий муаллими доимигўзи Техрон, 1343 ҳ. бн.

90. Низами Арузи Самарқандия, Собрани: редкостей или четыре беседы. Пер. с персидского С. И. Ваваского и З. Н. Ворожейкиной под ред. А.М. Болдырова, М., 1963.

91. ИСАРБ — Беруний к гуманитарные науки. Научная сессия АН ЎзССР, посвященная 998-ой годовщине со дня рождения Абу Райхона

Берули (3—4 сентябрь 1971 г.), Тезиси докладов, Ташкент, Изд-во «Фан» 1971.

91. Нуралиев Ю. П., К 500-летию типографического издания «Канона Абуали ибн Сина, Здравоохранение Таджикистана, 1973, № 5.

92. ОИУ — Общественные науки в Узбекистане.

93. Петров Б. Д., Клинические взгляды Ибн Сины, МЖУ, 1959, № 1.

94. Петров Б. Д. Важные задачи историков медицины. Советское здравоохранение, 1966, № 4.

95. Петров Б. Д. Изучение медицинского наследия Ибн Сины, Материалы юбилейной научной сессии, посвященной 1000-летию со дня рождения Абу Али ибн Сины, Ташкент, «Фан», 1981, стр. 17—21.

96. Понне Н. П., Монгольский словарь Муқаддимаг ал-адоб 1—II, М.—Л., 1938.

97. Раёнов Т. И., Великие ученые Узбекистана IX—XI вв. Ташкент, 1943.

98. Раёнов А., Поэзия Берули, ИСАБ, 1971, стр. 23—24.

99. Раҳмат Халиқов. Мирзо Хўқандқўшиқ вақ шёрлари. Адабий мерос (манба ва таъқиқотлар), 3, Ташкент, 1973, 179—184-бетлар.

100. РКУ — Расмил қомуси усмоний, 1—жилд (40.000 сўз ва 2500 та раем бор), муҳаррири Али Саййидий, 1330 ҳижрий йил (турк тилида)

101. Рубанин А. П. Филологический метод при изучении истории медицины, Советское здравоохранение 1961, № 9.

102. Санд-Задэ А. А., Место учения о четырех элементах... Доклады АН Узб. ССР, т. XIII, № 2, Баку, 1957.

103. Салье М. А., Об огвещении так называемой «арабской культуры» в Средней Азии. Труды Института востоковедения АН УэССР, вып. 3, Ташкент, 1954, стр. 5—24.

104. Салье М. А. О некоторых проблемах медицинской терминологии в «Каноне» Ибн Сины, МКВ, стр. 978—986.

105. Саҳобнадинов С. С., Урта Осиёдаги фойдаланган заварлиғ ўсимликлариниғ илмий ҳам маҳаллий номлари лугати — Словарь местных и научных названий полезных и вредных растений Средней Азии, Ташкент, 1953.

106. Семенов А. А., Роль Средней Азии в распространении натуральных и духовных ценностей, МКВ, стр. 347—353.

107. Татимжа — Кляво татимма сиван ал-қимма, тавлифи.— Али бин Абид-Доимиз Заъд ал-Байҳақий, Лоҳур 1351 ҳижрий йили.

108. Терлювский В. И., Вступительное слово по «Канону врачевальной науки» Ибн Сина, МКВ, стр. 957—959.

109. Тиббий асарларин туркий тилларга таржима қилиш тарихидан. Абу Бакр Ротий ва унинг шогирди Ғафӣ қўлданган касалликлар тарихи, Тошкент, «Фан», 1974, 39—55-бослар.

110. Урузбаев А. У., Рукописи произведений Абу Али ибн Сины в собрании Института востоковедения АН УзССР, Абу Али ибн Сина и естественные науки, Ташкент, «Фан», 1981, с. 66—70.

111. Усманов М., Ар-Рази и Верум. ОНУ, 1972, № 9.

112. Федоров Ю. П., «Камисдробанима» и «камисамладиния» лекарственные растения у Абу Али ибн Сины, МЖУ, 1963, № 7.

113. Фотима Хусаннолла, Маърифатпарвар шомр, «Ўзбекистон маданияти», 1967 йил 17 октябрь.

114. Хайруллаев М. М., Фараби — крупнейший мыслитель средневековья (к 1160-летию со дня рождения Абу Исрафа Фараби), Ташкент, 1973.

115. Хикматов Х. Х., К изучению лекарственных растений, описанных в «Каноне» Абу Али ибн Сины, МЖУ, 1968, № 7.

116. Хикматуллаев Х., Тривтат Абу Али ибн Сины «О сердечных лекарствах» (филологические иссл. и комментированный пер. на узбекский язык), Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1964.

117. Хикматуллаев Х., Описание 128 медицинских рукописей на персидском языке фонда Института востоковедения АН УзССР, Собрание восточных рукописей АН УзССР, том IX, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1971, стр. 275—380.

118. Хикматуллаев Х., О новейших поступлениях в фонд ИВ АН УзССР, ОНУ, 1972 № 9.

119. Хикматуллаев Х., О древнетюркских эквивалентах простых лекарственных средств, встречающихся в «Каноне врачебной науки» Ибн Сины. Фольклор, литература и история Востока, Ташкент, «Фан» 1981, стр. 388—391.

120. Хикматуллаев Х., Об обработке «Канона врачебной науки» Ибн Сины путем комментирования и сокращения врачами Востока последующих столетий. Абу Али ибн Сина и естественные науки, Ташкент, «Фан», 1981, с. 192—197.

121. Хикматуллаев Х., Об обработке «Канона врачебной науки» Ибн Сины путем комментирования и сокращения врачами Востока последующих столетий. Новые исследования советских арабистов. (Кн. 3. на араб. яз.) АН СССР, М., 1984, с. 119—126.

122. Хикматуллаев Х., Каримова С. У., Рукописи медицинских специальностей ученых Средней Азии, Ирана и Хорасана (из фонда ИВ АН УзССР), Материалы по истории и истории науки и культуры народов Средней Азии, Ташкент, «Фан», 1991, с. 251—268.

123. Хикматуллаев Х., Основные источники возникновения медицинской документации и лекарственной терминологии. Материалы РУз Узбекско-американского комплекса Второго ТашГосМИ, Ангу-

альные вопросы медицины (Материалы первой научно-практической конференции), Т., 1993, с. 64.

124. Ходжаев Ш., Великий врач древности Авиценна и его работы в области изучения инфекции, Микробиология, эпидемиология и иммунология, 1962, № 9.

125. Ходжаев К., Халматов Х. Х., Культура лекарственных растений в Узбекистане, Ташкент, Изд-во «Наука» УзССР, 1965.

126. Шамиран Шансламов. Урдузув фиғ-тибб Ибн Сина (филологическое исследование, перевод на узбекский язык и комментарий), Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1973.

127. Шликовский А. Э., «Поэма о медицине». Авиценна. Автореферат канд. дисс., Душанбе, 1969.

128. Шликовский А. Э. Ибн Сина о мезодже. Здравосокраниение Таджикистана. 1969, № 4.

129. Шолсанов Ш., Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърӣ асарӣ («Уржуъ»), Тошкент, УзССР «Фан» нашриёти, 1972.

130. Эминжон Талабов. Трактаты Абу Али ибн Сины по гигиене, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1972.

131. Эргашали Шодиев. Ҳошия ҳақида янги маълумотлар, «Узбек тили ва адабиёти», 1972, 1 — сон.

132. Эфендиев И. К., История медицины в Азербайджане с древнейших времен до XIX века, Ред. проф. Эфендиев и М. С. Султанов. Блму, Изд-во АИ АзССР, 1964.

133. Юсуф Хас Ҳожиб, Қутадғу билиг, нашрга тайёрлашчи филол. ф. и. Қасим Қаримов, Тошкент, «Фан», 1971.

134. Ҳамидулла Ҳикматуллаев. Ёзма ёлгорликларни ёзиш қондаларига доир, «Узбек тили ва адабиёти», 1966, 6 — сон.

135. Ҳасанов Ҳ., Эрта осийлик географ ва сайёҳлар. Тошкент, «Узбекистон» нашриёти, 1964.

136. Ҳидоя — Ҳидоя ал-мутаъаллимий фи-т-тибб, Таълифи Абу Бакр Рабъъ Бни Аҳмед ал-Адлабий ал-Бузорӣ баъдимоми доктор Жалол Матиний (Елбуди ҳазору яксудуни сояи влодаги Муҳаммад Заҳрид Розий), Машҳад 1344 ҳижрий (форс тилида).

137. Ҳикматуллаев Ҳамидулла. «Ал-адвия ал-қалбия» ва Ибн Сина ҳақидаги бир афсонанинг ҳақиқатга яқиқин тўғрисида. Сб.1 «Ученые записки» Ташкентского пединститута иностранных языков, вып. VII, Ташкент, 1963, стр. 495—500.

138. Ҳикматуллаев Ҳ., Ибн Синонинг «Юрак дориларин» номида рисоаласи. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1966.

139. Ҳикматуллаев Ҳ., Шоир Ҳозиқнинг тиббий асарлари ва табиблри ҳақида, «Узбек тили ва адабиёти», 1969, 3 — сон, 50 — 52-бетлар.

140. Ҳикматуллаев Ҳ., Роҷий ва Беруний, Беруний туғилган

кунини 1000 йиллигга бағишланган тўплам, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1973, 198 — 205-бетлар.

141. Ҳикматуллаев Ҳ., Беруний Розийнинг ҳаёти ва тиббий асарлари ҳақида. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1973, 7 — 8 сонлар, 71 — 79-бетлар.

142. Ҳикматуллаев Ҳ., X — асрга ола тиббий асарнинг кинг топилаган туркча таржимаси ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1974, 2 — сон, 47 — 51-бетлар.

143. Ҳикматуллаев Ҳ., Абу Али ибн Синодан кейли туркий тилларга ёзилган тиббий асарлар ҳақида. Абу Али ибн Сино туғилган кунини 1000 йиллигига (мақоалалар тўплами) Тошкент «Фан» 1990, 33 — 49-бетлар.

144. Ҳикматуллаев Ҳ., Шарҳлар шарҳи, ЎзР ФА «Фан ва турмуш» журнали, Тошкент, 1981, № 8, 13 — 19-бетлар.

145. Ҳикматуллаев Ҳ., Жабборов Н., Ёрта Осиё ва Ҳиндистон олимларининг тиббий олақалари, Шарҳшунослик (тўплам) I, Тошкент, «Фан», 1990, 76 — 80-бетлар.

146. Ҳикматуллаев Ҳ., Каримов У., томонидан Абу Али ибн Сино, Тиб қонуналарининг уз жылдик сайлашмаси босмадан чиқди, Тошкент, Абдулла Қодирий номдаги талқ мероси нашриёти, 1992, 62,5 босма табақ.

147. Ҳикматуллаев Ҳ., Мансуров А., Сидат — сезонатликка оид ҳадис намуналари, Шарҳшунослик Э, ЎзР ФА ШИ, Тошкент «Фан» нашриёти, 1992, 41—46 бетлар.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
I-қисм. Муҳаммад пайгамбарнинг қадисларидан	6
II-қисм. IX—XX асрларда Ўрта Осиё ва Хуресонда яшаб оқибат эгган табиб ва доришunosлар	18
1. Хушайн ибн Наср (808—877)	18
1а. Зайнуллоҳ ибн Абдуллатиф аз-Табоб	20
2. Абу Бакр Розий (865—925)	21
3. Наср ибн Сулаймон аз-Зайнобий (932 й. туғилган)	29
4. Абу Бакр Рабъ Бухорий (983 й. вафот этган)	30
5. Али ибн Аббас аз-Мансурий аз-Арражоний (994 й. вафот этган)	32
6. Абу Мансур аз — Қумрий (999 й. вафот этган)	33
7. Абу-л-Хайр ибн аз-Хаммор (942—1030)	34
8. Абу Райҳон Беруний (973—1048)	36
9. Абу Саҳл Масъудий Журжоний (970—1010)	42
10. Абу Али ибн Сино (950—1037)	43
11. Абу Абдуллоҳ ва-Нотиллий аз-Самарқандий (X—XI)	51
12. Абу Абдуллоҳ аз-Илоқий (1067 й. вафот этган)	52
13. Ибн Жаъла (1100 й. вафот этган)	53
14. Маҳмуд Қошгарий (XI аср)	55
15. Юсуф хон Ҳожиб (XI аср)	57
16. Абу Иброҳим Искандар ибн Ҳасан аз-Журжоний (1136 й. вафот этган)	61
17. Абу-л-Қосим Замаҳшарий (1074—1134)	63
18. Барруддин ибн Муҳаммад аз-Самарқандий (1194 й. вафот этган)	64
19. Нажибуддин Самарқандий (1222 й. қатл этилган)	66
20. Ибн ан-Нофис (1288 й. вафот этган)	67
21. Аҳмад Юғмакий (XIII аср)	67
22. Қутбиддин Маҳмуд Широзий (1311 й. вафот этган)	68
23. Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар аз-Чатиний (1344 й. вафот этган)	70
24. Саидмуллоҳ аз-Қозироний аз-Садикий (1357 й. вафот этган)	71

25. Жамолуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Оқсароний (XIV аср)	72
26. Исҳоқ ибн Мурод (XIV аср)	72
27. Мансур ибн Муҳаммад (XIV—XV асрлар)	73
28. Ҳожи Зайн ал-Аттор (1330—1404)	73
29. Али Қушчи (1404—1474)	74
30. Муҳаммад аз-Сабзаворий (XV аср)	76
31. ал-Жалилӣ Муҳаммад ал-Ғиждувоний (XV асрдан олдин ўтган)	76
32. Бурҳонуддин Қирмоний (XV аср)	77
33. Нейъматуллоҳ ал-Қирмоний (1477 й вафот этган)	79
34. Султон Али табиб Хуросоний (XV—XVI асрлар)	80
35. Юсуфий Ҳароний (1544 й. вафот этган)	82
36. Убайдуллоҳ ибн Юсуф Али Қаҳҳол (XVI аср)	84
37. Али ибн Муҳаммад ал-Хоразмий ал-Қубравий (XVI аср)	85
38. Мулла Муҳаммад Юсуф ал-Қаҳҳол (XVI аср)	86
39. Муҳибб Али Фаргоний (1581 й. вафот этган)	87
40. Араб Нажафий (XVI аср)	88
41. Дарвиш Хаким (XVI аср)	88
42. Али ибн Ҳисомуддин (XVI аср)	89
43. Муҳаммад Салиҳ ибн Қутлиқ Бий (XVI асрдан кейин ўтган)	90
44. Қози Ҳофиз Тулаки Андижоний (1638 й. вафот этган)	90
45. Абу-л-Ғозийхон ибн Араб Муҳаммадхон Хоразмий (1603—1664)	91
46. Амонulloҳ (XVII аср)	92
47. Муҳаммад Акбар (XVII—XVIII) : :	93
48. Саййид Субҳонқули Муҳаммад Баҳадирхон (XVII—XVIII)	94
49. Саййид Муҳаммад Жағрат (XVIII аср)	96
50. Ҳофиз Қалон Ансорий (XVIII аср)	96
51. Салиҳ ибн Муҳаммад (XVIII аср)	96
45. Абу-л-Ғозийхон ибн Араб Муҳаммадхон Хоразмий (XVIII—XIX) : :	97
53. Ибодуллоҳ ал-Норий (XVIII—XIX)	98
54. Муҳаммад Маъсум аз-Термизий (XIX асрдан олдин ўтган)	98
55. Муътафо ал-Хуросоний (1806 й. асар ёлган)	92
56. Жунайдуллоҳ ибн Шайхулислом Ҳозин (1843 й. қагаз ўтказган)	99

57. Қори Раҳматуллоҳ ибн Муҳаммад Ошур Бухорий (1891 й. вафот этган)	102
58. Муҳаммад Шариф Бухорий Нақшбандий (XIX аср)	
59. Муҳаммад ибн фулод табиб Самарқандий (XIX асрдан олдин ўтган)	103
60. Маҳмуд Хаким Яйғошйи Хуқандий (1851 й. туғилган)	104
61. Муалла Нур Муҳаммад (XIX—XX асрлар)	106
62. Ҳомидхон ибн Зоҳидхон ибн Муҳаммад Содиқхон Шоний (1870 — 1953).	106
63. Боситхон ибн Зоҳидхон ибн Муҳаммад Содиқхон Шоний (1878 — 1959)	107
 III-қисм. Ҳамий тадқиқотлар	
1. Абу Али ибн Сино (980—1037) ёзиб қолдирган «Тиб қонунилари»ни уқидан кейин ўтган Шарқ табиблари томонидан шарҳлаш ва қисқартириб йўли билан урганиси	110
2. Тиббий асарларни туркий тилларга таржимо қилиш тарихидан	115
3. Қадимги туркий тиллар лугати (VII—XIII асрларга оид)	118
4. Турк тилли лугат (VII—XX асрларга оид)	120
 IV-қисм. Рисолалар	
1. Абу Баир Розийнинг ўзи қайд қилиб берган «қасалликлар тарихи»	124
«Қасалликлар тарихи» таржимасига изоҳлар	137
2. Ибн Синонинг «Юрак дорилари» рисоласи	145
«Юрак дорилари» таржимасига изоҳлар	203
3. Ибн Синонинг «Тадбирда йўл қўйилган ҳар хил катталарга қарши чора кўриш» рисоласи Таржиия Эминхон Талабованики	214
«Тадбирда йўл қўйилган хатолар...» га изоҳлар	206
Шартли қисқартмалар ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати	272

ШАРҚ ТАБОБАТИ

Ўзбек тилида

**Таржимон ва тузунчи:
Ҳамидулла Ҳикматуллаев**

ВОСТОЧНАЯ МЕДИЦИНА

Нашр учук масъул: Балтиёр ОМОН